

СУЧАСНІСТЬ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1982 — Ч. 7-8 (259-260)

Е. АНДІЄВСЬКА: З ЦИКЛУ «КАВАРНЯ»

М. ТУРОВСЬКИЙ: ВТЕЧА З ОДНІЄЇ ШОСТОЇ

В. ГРИШКО: ГОГОЛІВСЬКЕ У ХВИЛЬОВОГО

АНКЕТИ ЖУРНАЛУ «АЛЬТЕРНАТИВА»

І. ГЕЙБЕР: ПАТРІОТИЗМ У РАДЯНСЬКІЙ
ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Р. ІЛЬНИЦЬКИЙ: ПРО ЄДНІСТЬ І
РОЗ'ЄДНАННЯ

Б. ЦИМБАЛІСТІЙ: ЧИ ЛИШЕ БРАК
ПРОВІДНОЇ ВЕРСТВИ?

МАКСУДОВ: СРСР ЧИ РОСІЯ?

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Василь Барка

СВІДОК ДЛЯ СОНЦЯ ШЕСТИКРИЛИХ

Строфічний роман

«Сучасність», 1981, 4 томи, 500 стор. кожний. У твердій обкладинці. Вступна стаття Віталія Кейса. Мистецьке оформлення Якова Гніздовського.

Видавання здійснене заходами Кураторії та Ділового комітету фонду видання творів Василя Барки — завдяки передплатам і пожертвам шанувальників Барки.

«Свідок» — це епопея української людини нашого сторіччя — через комуністичний «рай» до виходу на еміграцію.

Видавництво ще має до продажу обмежену кількість комплектів «Свідка».

Ціна 100 ам. дол.

Йосип Гірняк

СПОМИНИ

Нью-Йорк, 1982, 485 стор. У твердій обкладинці. Упорядкував Богдан Бойчук. Мистецьке оформлення Ореста Слупчинського. 52 стор. фотографій.

Спомини Йосипа Гірняка — від раннього дитинства до еміграції — це не тільки автобіографія автора. Це історія українського театру взагалі, історія «Березоля», з біографіями акторів української сцени. Це також розповідь очевидця про події і культурне життя України, яка захоплює читача від першої до останньої сторінки.

Ціна 23 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

**Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany**

У США і Канаді:

**Nina Ilnytskyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA**

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1982

Ч. 7-8 (259-260)

**РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ
МЮНХЕН**

«SUČASNÍST» — JULI-AUGUST 1982

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редактор: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 8th floor, New York, N. Y., 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I Czornij.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

З ЦИКЛУ «КАВАРНЯ»

Емма Андіївська

УСКЛАДНЕННЯ ЗІ СВІТЛОМ

У фраку, з зябрами, нотар
Біля басейну чистить риб,
Де ясновидця із нероб
Три люстри одягнув на торс

І прославляє марноту.
Ще інший жевжик — на ура —
Півсвіту відмахнув на зруб,
Щоб тіло й душу — на гноти —

У надсвіті, в ясне майбутнє.
Гетери в крик: коржем прибитий
Гітар пророк — безодню з бодні

Буття, що набряками буднів,
Щоб чули: морок мозок ссе.
Та помилилися: нотар

Усесвіт — в серця вогку сить
І — в бабках запустив мотор.

НЕЗНАЧНЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ

Содом, Гоморра, Вавилон.
Нутро від ляскотіння спігне.
У серці плач землі, як лопать:
Содом, Гоморра, Вавилон.

Обличчя — мов цеглини з линв,
Із лисин — парасольки кропу,
Та з серця кров у каву крапле:
Содом, Гоморра, Вавилон.

Вже й дим із мозків повалив —
Вали з мурен і камбали, —
Щоб — підступом, — самі загати. —

Здавалося, і дух загідять.
Та в шлунку пролягла рівнина
Зі світла, де — самі порони.

ДЕЩО ПОШИРЕНА КАВАРНЯ

Ліванський кедр і толока.
Пророк, — у нього шлунок — око, —
Замість драглів їсть залізяку.
Накресливши в повітрі кут,

Світи вирощує аскет,
На грудях — в торочках — фіранка.
По стелі, здутій, як фурункул,
Із Йоною — в потойбік — кит.

Ліванський кедр і толока.
Красуня верхи на бику
У присмерку — зубну рекляму.

Ліванський кедр і толока,
Та повз голів прозорі клунки
Сопілка — цівочку — в незриме.

КАВАРНЯ

Лопух на вухо, плинним сонцем — кепі,
Цей соломиною — світи колотить.
Сусіда — поруч, — серце в евкаліптах,
Заліг в інакшість, як в лункі окопи,

І дме хребти і двері із окапин:
Хай Суд Страшний на чашку кави прийде. —
За лядою в виделці-кріслі пройда —
Із купелі — усіх дідків — на купу

(Наяда, — в сукню одяглась, як в шкалик!). —
Каварня — приступці прозрінь і школа,
Де заїдають тістечком журбу.

Під ліктем — хвилі — цельофанний бар —
Галактика з кульками кульбаб,
Де кожному — оновлення у борг...

Завинена у галас, як в губу,
Летить каварня в вічність, наче біб.

КАВАРНЯ ВЕСНЯНОЇ ДНИНИ

Крізь звуку локшину — у грудях — кратер,
Щоб до ноги і світловий баляст.
З дзеркальну шафу народився лист
Із ока вихорців, що простір крутять,

Каварню обернувши на стокротку.
І над усім, що тільки но було
(Бальони болю — мозок, як валун) —
Нові часи, нові серця, декрети,

Бож кредо дня — до дна й душі оазу, —
Щоб із аорт не візій ваговози,
А втопане підшвами підсоння,

Де замість сонця — конус чи квадрат.
Та з хідника — бар'єр із скла і синьки —
На мить каварню краєвид розсунув

Й Венеру, що народжена в відрі.

ЗРАДА

Цей — праведник, у нього в серці — крен —
Гадюки з рота, з вуха, із очей, —
Світлорозпилювач на мить зачач
У грудях, й плоті затуманив крій —

Й за борт — душа, — де іншим — духа кран.
Той, телефонне приклада яйце
До селезінки — і — з каварні — цирк, —
А сам — в сузір'їв кетову ікру...

В повітрі гулю рихлий крик намуляв
І в парасольку люті закацюб:
Клопочеться при касі білий цап,

Бож дутеля в кутку шерепи з'їла,
Позбувшись ваги, валізи й тіла,
Що сизим каганцем вгорі розтало,

Аби усю каварню — в крові сціп.

ПЕРЕТАСУВАННЯ СИЛ

Не павич мороку, каварні Аздрубал,
Травичка на губі, — за столиком — поради.
В повітрі-кишці — криголам — скляні споруди.
Що немощі, що небуття, що розпач, біль,

Коли Харон з човном до послуг за обол?
Не та доба? Натомість те поріддя,
Що — з корабля на баль, — в щораз нові народи...
З горлянок п'їтьми — молоко. В оздобах булл

Рослинних, де горох із магнію — колони,
Русалка пронесла акваріум в колінах
І — в гамівну сорочку світ, що і не писне,

Лише крізь персні — кінські ніздрі — поту пасма
За сонцем, видовженим в безвість, як тапчан,
Де — з тістечком в руці, залишений на посміх,
Сумні агати серця пролива топчій.

ГОТОВІСТЬ

Де корінь світла, розламавши коло,
Летючих слимаків в музичний ключ, —
Не дійки місяця, а водяні скраклі
Посіяли живі тарелі й кулі,

Кесони потойбіччя. З вітру келій,
Скафандрів духа, форма потекла
І обернула повіви на скло:
Нехай всевиддя семикутний килим

Двигтить в червоні клапті, як гудок.
Стебло годин, що гирі на ходу,
Вже прочиняє в грудях світлий берег

Потойбік від плачів, негоди, збурень,
Щоб, відвернувши навісну ману,
Душа — Даная — під дощем монет.

БУМЕРАНГ

Зі шкірки в шкірку — вогняна цибуля
Вилущується з потойбіччя рам.
Заворушився всесвіт під ребром
Й — крізь білий звуку очерет в цимбалах —

На плечі стелю й — що не крок — цим болем,
Що вузликом й галактику: "умру!" —
Щоб — догори, де простір догорів,
Й назад в клітину, як в ріку. — Цим білять

Середину, щоб кожен закапелок,
До сонце опівночі закопали —
Перлини зору — посеред смоли...

Крізь тьми тунель, де з'явами мело,
Веселки цвюхнув дріжджаний батіг
Й — кришталю смолоскип у грудях: тут

Початок і завершення буття.

МАЙЖЕ ПРОБУДЖЕННЯ

Проміння шлуночки — додолу з гілки,
І — до галактики душі сліпучий лес.
Де мозок воском з-під м'яких коліс,
Пливуть голісінькі тіла крізь вушко голки,

Що засвітила небуття рогалик
(Блакитні галки вигребли золу
Із місяця), щоб плазму полило
У еліпси, у пуголовки, гупі.

Одягши воду в шкірку мандарина,
У бутлю п'ятьма залягла до ранку, —
Здуло їй в потойбіччя півкрила, —

Дали ж бо лялечку смерча у подарунок,
Не попередивши, що мурахі фіранок,
Ключицю озера запхавши в ринву,

Нове світило — чвалом на кролі.

ВТЕЧА З ОДНІЄЇ ШОСТОЇ

АФОРИЗМИ

Михайло Туровський

Я єврей. Народився в українській сорочці, але все життя плака-
тиму "всесоюзними" сльозами.

Ношу гамівну сорочку, зіткану з власних нервів. Мені вона здаєть-
ся закороткою, бо весь час не все прикриває.

Свобода дається нам лише напрокат. Якщо своєчасно не запла-
тиш, її віднімуть.

Спочатку було Слово. Потім він відмовився від нього, але "Дело"
вже мало свій номер.

Свобода в твоїх руках, людино! Чого ж ти хапаєшся за голову?

Комунізм з людяним обличчям? А якщо він не хоче робити собі
пластичної операції?

М. Туровський — мистець і гуморист. Народжений 1933 р. в Києві, 1960 р. закінчив Київський художній інститут, а 1967 р. аспірантуру в Академії мистецтв СРСР. Від 1963 до 1977 рр. член Спілки художників України. З 1978 р. живе в Нью-Йорку.

В Радянському Союзі друкувався як гуморист і сатирик в таких виданнях як *Литературная газета*, *Крокодил*, *Україна*, *Перець* та ін. Автор багатьох ілюстрацій до творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, В. Стефаника.

Друковані тут афоризми взяті з одноіменної збірки, яка в дещо іншому варіанті вийшла в Нью-Йорку російською мовою п. з. *Зуд мудрости*.

Не розмінюй талант! Тебе відразу обрахують!

Гроші не пахнуть, але люди весь час приносяться до них.

Російська арифметика:

Перший секретар,
Другий сорт,
Трете відділення,
Четверте управління,
П'ята графа,
Палата № 6.

Тільки зветься почуттям міри, але більше других підводить.

Може, це талант, коли людина легко несе свій хрест? А, може, це чужий хрест?

Хліб ніколи не набридає, але одного разу може стати поперек пельки.

Москва сльозам не вірить. І як можна повірити сльозам, коли так багато людей плаче?

Ну, добре, ми не будемо охороняти ваших думок. А вони розповзуться хто куди...

Підслуховуючим пристроєм іноді може бути й звичайне людське вухо.

Соломон Іванов? Шила в мішку не сховаєш, Соломон Іванов!

Тільки раки червоніють колективно.

Які бувають смішні єврейські прізвища: Іванов, Петров, Сідоров...

Ну, почекайте! Ще не всі вийшли з гоголівської шинелі!

Коли уходиш в себе, не зупиняйся біля кожної корчми.

Біда останньому! Історія все звалить на нього.

Вийти б у люди! Але на якій зупинці?

"Бути чи не бути?" А чи не єврей Гамлет?

Нагороджений зворотним боком медалі.

Перша мавпа, яка стала людиною, була зрадником своїх.

Люди б'ються один з одним за щастя своїх дітей. Діти в усьому й винні!

Що краще? Один раз підглядіти чи сто разів підслухати?

Люди! Бережіть землю! Кінець-кінцем, це наша спільна домовина.

Час — гроші, часами фальшиві.

Дорога до компромісу рясніє вказівками.

Білий расизм шитий білими нитками, жовтий расизм — червоними.

У зв'язку з від'їздом закордон на постійне життя, терміново віддам камеру у в'язниці з чудовим краєвидом на волю.

Як би я не обманював жінок, я б ніколи не зустрівся з вами, моя єдина!

Не міг влаштуватись на працю за своїм профілем, через свій профіль.

По зморшках сльози сповзають довше.

Про гроші вже все сказано. Тепер їх можна любити мовчки.

Авжеж, філософу мало треба. Але поки ним станеш...

Якщо людина прожила два життя, то перше життя може бути оправданням другого, а друге — засудженням першого.

На жаль, і близькі бувають недалекоими.

Хто ніколи не брехав, той ніколи не казав і правди.

Радянський "інтернаціоналізм" — це висока плятформа, з якої постійно скидають людей різних національностей під колеса потягу, що йде до комунізму.

Слідчий КГБ заарештованому історику-дисиденту: "Розкажіть мені все. Як Плутарх Плутархові".

Продам душу дияволі: комуністів прошу більше не звертатись.

Це одна перемога над собою, і вам не потрібно буде війська.

Хай живуть вічні засоби тортування: життя, любов, смерть!

Справжня думка завжди затримується перед тим, як прийти в голову.

Спілка мистців СРСР складається з самих різночинців: народні, заслужені, головні й прості мистці.

Майбутнє не темне й не світле. Половина днів, половина ночей.

Ціни на здоров'я весь час підносяться.

Месія не запізнюється, а лише затримується, як кожне начальство.

У Росії соромно мріяти про кращу долю. Все здається, що зраджуєш свою.

Коли всі стоять на одній точці зору, поворохнутись навіть неможливо.

І смерть буває людяна. Коли вона відступає.

Повернувшись спиною до дійсності, можна побачити іншу дійсність або отримати стусана в спину.

Євреї в СРСР давно запогромовані.

Свобода вибору. Тебе посилають під три чорти, а ти йдеш, куди хочеш.

Ніщо так не прикрашає вас, як власна думка, яка збігається з моєю.

Так, так, так, так, так... але жити можна.

Театр абсурду починається із забитої дошками вбиральні.

Те, в чому відмовляють бугаєві, Юпітерові вже не під силу.

■
Залізна логіка перша ржавіє.

■
Гівно урочисто промовляє, що воно не має нічого спільного з тим, хто бруднить нам навколишнє середовище.

■
Не лаяв свого часу той, хто не жив в ньому.

■
Любити життя можна тільки похапцем.

■
Успіх завжди поруч. Слід тільки посунутись.

■
Євреї в Росії можуть бути спокійні. Антисемітизм націоналізовано державою.

■
І на щоденному мундирі російського шовінізму завжди добре начищені гудзики.

■
Кажуть, думка швидша за все. Але дурість її завжди випереджає.

■
Коли я виходжу з себе і коли моя дружина виходить зі себе, ми майже не зустрічаємося.

■
Матерію рятує вічність, аж ніяк не якість.

■
Життя його було клясичною трагедією, хоча в ній не було єдності місця, часу і обставин.

ГОГОЛІВСЬКЕ У ХВИЛЬОВОГО

Василь Гришко

Як відомо, Микола Хвильовий виріс в околицях тих самих "хуторів під Диканькою" на Полтавщині, звідки походив Микола Гоголь. Щоправда, Хвильовий народився трохи далі — в селі Тростянці поблизу міста Охтирки (де Полтавщина вже переходить у Слобожанщину), але колискою його дитинства був все таки хутір Дем'янівка під Диканькою. Там учителювала й жила з дітьми його мати Єлисавета Тарасенко, покинувши свого не схильного до родинного життя чоловіка Миколиного батька Григорія Фітільова.

Хоч сам собою біографічний факт вузькотериторіального земляцтва двох Микол із двох різних епох, звичайно, не є суттєвим, але виглядає, що в процесі формування творчої свідомости майбутнього письменника це мало не абияке значення. Про це свідчить зокрема те, що в своїй художній творчості він дуже часто звертається до свого, як він у деяких творах називає, "гоголівського краю", на тлі якого він часто подає події й людей, про яких пише. Переважно це трапляється в пов'язаних з пейзажем ліричних відступах, де в комплексі асоціацій, до яких вдається автор для відтворення картини й духу місця дії, раз-по-раз пригадується й сам Гоголь.

Так, наприклад, в оповіданні "Життя", яким відкривається перша книга художньої прози Хвильового *Сині етюди* (1923), під назвою "Дамаївка" виступає рідна авторові Дем'янівка, а при тому з'являється й Гоголь — ось у такому контексті:*

І от: на однім боці Ворскли — Дамаївка, на другім — хутір Кома-рівка. Недалеко гетьманський ліс, а далі Диканька (диканьське пиво й меди опішнянські — недалеко біля Полтави). Дивишся на гетьман-

Ця стаття становить повний текст доповіді, тези з якої п. н. "Гоголь і українська література" було виголошено на конференції, що відбулася в Оттавському університеті (Канада) у травні 1982 року, з нагоди 130-річчя від дня смерті М. Гоголя.

В. Гришко є автором докторської дисертації на тему "Українсько-російська двомовність Гоголя та двоїстість гоголівського стилю" (Вашінгтонський університет, 1972 р.).

*Тут і далі цитати з творів Хвильового за виданням "Смолоскипу" *Твори в п'ятьох томах*, тт. 1-3 (Нью-Йорк—Балтімор—Торонто, 1978-1982); підкреслення скрізь, де інакше не зазначено, мої; для заощадження місця "розірвані" рядки й абзаци авторського тексту подано суцільно; пропущені місця зазначено крапками в прямокутних дужках, у які взято також уставлювані мною для пояснення слова. — В. Г.

ський ліс, згадується: гетьманщина, *Гоголь*, татари, Карло XII і т. інш. Тоді могили жевріють, ніч, день, ранок, світанок — все одно... Над степами гойдається шуліка... [т. 1, стор. 115].

Минали дні, і в спогадах поринали ночі. Як це:десь біля Диканьки єсть село і хутір — а що тут раніше було? До татарви? Га? Так, село і хутір — і далі — далі... А що через сорок віків? Га? *Гоголь*, Мазепа, Карло XII [стор. 118].

В обох цих ліричних відступах Гоголь у Хвильового є центральною ланкою в асоціативному ряді "Диканька — гетьманщина" (місцевість і доба гоголівських диканських *Вечорів*). Від цього, через пригадку про "гетьманський ліс" (де в околицях Диканьки український гетьман зі своїми козаками приєднався до війська шведського короля) виринає згадка про Мазепу й Карла XII. Це останнє у Хвильового, звичайно, не від Гоголя (в якого про Мазепу й Карла XII є тільки невеличкий — і, до того ж, імперсько-цареславний — уривок серед начерків нездійснених творчих задумів). Одначе, це також пов'язане з гоголівським елементом у Хвильового, оскільки він, як сучасний українець пореволюційної доби, саме відштовхуючись від Гоголя, що став у його очах узагальненим образом українського "малоросійства" минулого сторіччя, неминуче приходив до Мазепа та трагічного фіналу його "полтавської шведчини" (вираз Котляревського в *Енеїді*, вживаний також Шевченком).

До речі, з цим останнім у Хвильового тісно пов'язана символіка "Великої Шведської Могили" та взагалі "шведських могил", які є примітним елементом степового пейзажу в околицях Диканьки й інших місцевостей "гоголівського краю" на Полтавщині. Тому ці "шведські могили" так часто з'являються в тих творах Хвильового, які тут далі будуть цитуватися. Та це прямого стосунку до теми "гоголівське у Хвильового" не має.

Звичайно, той Гоголь, що асоціюється з Диканькою його *Вечорів* — це лише один і далеко не головний аспект "гоголівського" у Хвильового. Та й пов'язаний цей аспект не тільки з диканським земляцтвом двох Микол. Так, в оповіданні "«Лілюлі»", що належить також до раннього періоду творчості Хвильового, зокрема звертають на себе увагу ремінісценції з диканських *Вечорів* Гоголя як засіб для підкреслення незвичайности ситуації, на тлі якої відбувається дія оповідання. Мова в оповіданні йде про першу зустріч Нового року за щойно введеним тоді в Українській РСР новим календарем, з чим пов'язані певні часові непорозуміння. З явним натяком на чортові жарти з місяцем у гоголівську "ніч проти Різдва", Хвильовий пише:

Капебуеу [КП(б)У] формально забігло вперед на тринадцять день — по календарю, місяцеслову, Юліянському, і Україна стала жити по

Григоріянському новому стилю, "в стилі" уесесер [УССР]. Саме про тринадцять день, чортову дюжину: сьогодні новий рік був раніш Різдва приблизно (хто знає?) на тиждень. І це були не *диканські фантазії геніяльного Гоголя*, а просто — факт [т. 1, стор. 367].

[...] напередодні нового року над городом паслись зоряні отари, а місяць, може, був, а, може, і не був [...] ... — Здається, не був: були зоряні отари й майже весняна теплінь. [...] Дивно: під новий рік весна. Це так геніяльно, *мов заміряні фантазії геніяльного Гоголя* [стор. 367, 370].

Але здебільшого в оповіданнях Хвильового першого періоду його творчості з ім'ям Гоголя асоціюється образ того глухого провінційного містечка, що його прототипом в "українських повістях" Гоголя виведене недалеко від Диканьки повітове в той час місто на Полтавщині — Миргород (ім'ям якого названо й другу після *Вечорів* книгу Гоголевих творів). Так, оповідання "Чумаківська комуна", присвячене нібито зачаткам у пореволюційні роки "нового комуністичного побуту", починається з іронічного опису повітового міста саме миргородського типу, і гоголівський колорит підкреслено тут ще й згадкою самого імені Гоголя:

Повітове місто, *де пахне Гоголем*, у переліг перекинулось. Осіло. Коли летять буйні арештантські весни, повітове місто живе нутром: не вилазить з будинків, плодить діти, ходить до церкви, а ввечері п'є чай з блискучого самовара. [...] Над повітовим містом промчалась революція. Зламала декілька вікон, зруйнувала чимало будинків, розбила гурт сердець і помчалась далі. ...Все йде, все минає й відходить, а обиватель знову намагається впірнути в бакалейний [споживчо-товаровий — *В. Г.*] сон старосвітського галантерійного [туалетно-дріб'язкового — *В. Г.*] життя [т. 1, стор. 237].

Як бачимо, тут в описі повітового міста його гоголівський образ викликається не тільки шляхом асоціативного пов'язання з іменем Гоголя, але й сам опис міста подано так, що від нього справді "пахне Гоголем", себто нерухомо-бездушним, утробно-рослинним життям провінційного міщанства глухого закутку типу Миргорода гоголівських часів. Так само й далі в дусі Гоголя малює автор на тлі цього повітового міста Чумаківську комуна — житлово-побутовий заклад, організований невеличким гуртком партійних і безпартійних комуністів, названий ім'ям розстріляного білогвардійця українського поета-боротьбіста Василя Чумака. Тут Хвильовий, знову ж таки повторюючи свій вираз "*пахне Гоголем*", подає деякі описові деталі саме з асортименту гоголівських засобів відтворення атмосфери старосвітської застояности миргородського світика з "Повісти про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем", включно з уславленою Гоголем миргородською калюжею. З цього погляду про-

мовистим є зокрема такий ось фрагмент авторської розповіді про комуну в стилі гоголівського сполучення високого й низького тонів:

[...] Чумаківська коммуна. Таки справжня коммуна імени Василя Чумака. Мрійник загинув в імлісту кївську ніч, а маленька коммуна й досі живе в повітовому місті, де пахне Гоголем. [...] Біля воріт [комуни] написано: "в сем доме проживаєт дворянін Гараєм". [...] Недалеко й калюжа, а в калюжі вовтузиться сонце, як поросєя [стор. 238].

Далі з цілої низки дрібних деталей, розкиданих скрізь в епізодичних сценках побуту Чумаківської комуни, Хвильовий, мов би цілком мимохідь, виявляє, що й у самій комуні насправді є дуже мало "нового побуту", а натомість є чимало елементів того самого, що в повітовому місті "пахне Гоголем". На це вказує автор навіть і прямо, вкраплюючи в перелік мешканців будинку побутової комуни двоє імен гоголівських комічних персонажів — ось у такий спосіб:

[...] в комуні живуть ще такі особи: 1) Іван Іванов, 2) Же, 3) Мура (останні дві — *Бобчинський Добчинський*: зріст)... [стор. 238].

Побіжна згадка про Бобчинського й Добчинського, яких тут автор одягнув у спідниці — в Хвильового один із засобів дуже стислої узагальненої характеристики дійових осіб твору за допомогою посилання на загальновідомі, художньо-літературні чи взагалі "ходячі" образи-типи — засіб, уживаний і Гоголем. Самі ж ці гоголівські типи тут, звичайно, з *Ревізора*, але це також "миргородські" типи.*

В іншому місці цього ж оповідання є також промовиста жанрова сценка з внутрішнього життя комуни — сценка, пройнята нотками гоголівського легкого гумору та з кінцівкою, де знову повторюється вираз "пахне Гоголем". І при цьому тут також пахне й тією гоголівською легкою зажуреністю, якою в автора *Миргорода* супроводжується його смішок. Ось у скороченні ця сценка з її кінцівкою:

Варвара [кухарка комуни — В. Г.] варить борщ на примусі, а Андрій [поет — В. Г.] чистить картоплю. [...] Звичайно, Варвара буркотить: "Ну, от: була у панів — робила. Тепер у комуні — і знову роби". Андрій каже: "Так ви не робіть, Варварушко. Ми й самі справимосєя". — "Не робіть. А хто ж обід зварить?! Га?!" — "Ну, то робіть, Варварушко".

[...] Коли до Варвари заходить сусідка, Варвара зводить хмуро брови й пошепки каже їй, вказуючи на Андрія: "Ви не думайте, що він абищо. Він не абищо, а ось..." І виймає з кишені Шевченків портрет.

*До речі, про миргородське походження сюжету й типажу Гоголевого *Ревізора* див. у збірнику *Гоголь і українська література 19 ст.* (Київ, 1954), стор. 32.

— "Знаєте хто? Це кобзар, значить. Товариш Шевченко, отой, що на сполкомі ["ісполком" — виконком — В. Г.] висить. А він (жест на Андрія), значить під Шевченка пише різні пісні, скажемо, та інші прозвіденія".

...Андрій по кімнаті носиться. Варвара картоплю чистить. Борщ над примусом булькає. А за вікном повітове місто, *де пахне Гоголем*, і відходить за обрій слобожанська степова далечінь [стор. 240-241].

Через один дуже короткий (як і всі інші) розділ у цьому ж таки оповіданні є невеличкий ліричний відступ. Він безпосереднього стосунку до розповіді про Чумаківську комуну не має, але закінчується промовистою фразою про комуністів — з повторенням ще раз виразу "пахне Гоголем". Але гоголівський запах тут уже не стільки від повітового міста типу гоголівського Миргорода, скільки від цілої Росії Гоголевих *Мертвих душ*: від достославної поштової "тройки" з дзвониками, від безконечної подорожі Чічікова безкраїми просторами імперії, її одноманітно-нудними дорогами-трактами з верстовими стовпами й трактирами-корчмами за ними — з додатком (це вже від самого Хвильового) ще й анекдотичного "хохла". Ось цей відступ у цілості:

... Жила-була велика імперія — дроти, ліси, тракти. Сходились тракти, були станції, були допотопні наглядачі: гужових [кінно-возових — В. Г.] трактів, гужових станцій. Ідуть ліси, а десь там у гушавині дзвоники — це дрижула [критий екіпаж — В. Г.], поштові коні. Раптом дзвоники стихають — це злодії... А потім посунулись стовпи, за стовпами — шинки... А от іде до царя хохол із скаргою (це, здається, анекдот); узяв квач, уквачив... А далі ще станція, а за нею корчма... за лісами оселі, за оселями туман... І знову чути дзвоники... Це ж до чого? — Так собі...

...А з повітового міста, *де пахне Гоголем*, передають, що дехто з комуністів хазяйствечком обзавівся й будиночок збудував [стор. 242].

І нарешті — в передостанньому розділі оповідання — ще раз (уп'яте) повторюється вираз "пахне Гоголем" у такому контексті:

Проїшла буйна, арештантська весна — арештантська юність. Проїшло міцне літо — міцна мужність. Прийшла старість — болото. В тихих затишках міщанського добробуту шипить самовар, і сняться обивателів бакалейні сни старосвітського гальянтерійного життя... *Восени в повітовім місті, як ніколи, пахне Гоголем*. [...] ...А навкруги комуні сіро, тільки зрідка апельсиноювю шкуркою промайне сонце [стор. 248].

Скрізь тут, у цитованих вище уривках, саме кількаразово повторене ім'я Гоголя вживається як також образ-узагальнення, що служить авторові засобом, щоб викликати в читача відповідну асоціацію зі світом гоголівських творів, у даному ж випадку — з провінційно-міщанським світом гоголівського Миргорода. І не випадково скрізь тут мова саме про "запах Гоголя". У творах

Хвильового взагалі, а в оповіданнях із циклу "синіх етюдів" зокрема, поруч із зоровими (на "мові" кольорів базованими) та слуховими (звуко-інструментальними) асоціативними образами, особливо важливе місце посідають, так би мовити, "нюхові" образи-асоціації, які звичайно супроводжуються й словами автора про те, що та як "пахне" в його творі. І найчастіше — це запах не конкретних речей, а понять, імен і самих слів.

Щодо Гоголя, ним у творах Хвильового "пахне" не тільки там, де є пряме посилання на його ім'я. Наприклад, в оповіданні "Шляхетне гніздо" (також із серії "синіх етюдів") жадного такого посилання нема, але в цьому оповіданні про "дядушку" й "бабушку" Папуців, уцілілих від революції власників "Папуцячого маєтку", досить виразно відчувається запах "Старосвітських поміщиків" Гоголя. І це стосується не так самих характерів старих Папуців, як самого того настроєвого тону оповідання, що чимось нагадує гоголівський "сміх крізь невидимі зовні сльози" в авторському ставленні до своїх старосвітських героїв. І це досить дивно, бо ж дивиться автор (Хвильовий) на них очима таки ідейного ворога людей цього соціального типу, очима закоханого в революцію українського більшовика, який в одному місці оповідання патетично декламує: "І люблю я її — більшовицьку Україну — ясно і буйно" (стор. 216-217). Але все ж таки пише він про них з якимось людяно-співчутливим сумом — так, як і Гоголь про своїх, фактично осміяних ним старичків Афанасія Івановича й Пульхерію Іванівну Товстогубів.

І тут цілком до речі буде пригадати, що "запах" дореволюційного поміщицького маєтку гоголівського, дикансько-миргородського краю був досить рідним Хвильовому з дитячих років. Бож він, син зубожілого дворянина Фітільова, виростав там у маєтках поміщиків Смаковського й Савича — родичів матері, дочки службовця маєтків власника великих гуралень Кеніґа. В тих маєтках, на книжках наявних там приватних бібліотек, і формувалася свідомість Хвильового в шкільному віці. Зокрема саме тоді він запізнався там з творчістю Гоголя, такого близького йому — територіально й соціально — в світі людей тих маєтків і тих місцевостей, отже й у світі пов'язаних з цим ранніх життєвих і книжкових вражень (як описує це зокрема П. Пеко (проф. П. Петренко).^{*} Тому до цього світу не залишився байдужим Хвильовий і пізніше, вже будучи українським письменником-комуністом.

Про це яскраво свідчить і дуже промовистий з цього погляду лірично-автобіографічний відступ в оповіданні (також автобіографічного характеру) "На озера" (1926). Це "мисливське опо-

^{*}"Пролог трагедії (Народження Миколи Хвильового", *Літературно-науковий збірник*, ч. 3 (Корюген-Кіль, 1948), стор. 23-28).

відання”, в якому (як і в деяких інших) відбилася притаманна Хвильовому (до речі, як згадується в цьому оповіданні, прищеплена Хвильовому в хлоп'ячому віці його батьком) типово “дворянська” пристрасть до розвагового мисливства “на лоні природи”. Саме описуючи свою мисливську подорож і полювання десь між Сорочинцями й Миргородом, автор тепло-любовно змальовує подібних до гоголівських типів у “Старосвітських поміщиках” своїх стареньких опікунів у місцевості полювання — діда Зідула та його бабу-дружину, а відтак поринає в спогади, які він описує так:

Тоді переді мною виростають милі й далекі постаті Пульхерії Іванівни й Афанасія Івановича, що так тривожили колись Гоголя. Я думаю, що ці постаті безсмертні й що Зідул і бабуся — це тільки варіації одного й того ж типу. [...] Я бачу мертві краї, “старосвітських поміщиків” і гоголівських старичків. Я бачу Пульхерію Іванівну, Афанасія Івановича і їхній домок. Він стоїть тепер (чомусь) над кручею. Внизу духмяна ріка, далі піски, як нова Сагара. Збоку стоять Сорочинці — ті краї, де блукала колись “червона свитка”. Ліворуч — сам славетний Миргород. Коли ясна погода, за кучугурами, крізь мариво, гоголівський край, як на долоні.

Мені здається, що я теж бував у Афанасія Івановича. Тут живе тепер його якась троюрідна праправнучка. Вона глуха, столітня й тихо доживає вік, і домок теж похилився під вагою віку — от-от завалиться. Праправнучку не зачепили наші осінні м'ятежі. Тільки там, у старій халупі з химерною вивискою “сільська рада” та в бур'янах на майдані метушиться чуже життя — то піонери і якісь ще комольці тривожать старосвітську мертвоту. І чути — ще повелись комісари. Але не з тих часів, коли в ніч під Різдво чорт сховав місяць у кишеню, а зовсім інші, незнані. До Афанасія Івановича, власне до його глухої праправнучки (старичка давно-давня, тільки чебрець на могилі пахне), приходять зрідка десятники. Проте й він зветься тепер сільським виконавцем.

[...] Переді мною знову виростають забуті постаті й деталі. Я бачу древні етажерки, що на них під густим серпанком пилу лежать старовинні пожовклі книги, чую, як хрипить годинник своєю старовинною зозулею. Чи не Пульхерія Іванівна так тепло глянула на мене? Чи не Афанасій Іванович киває мені з вогкого кутка?... [т. 1, стор. 257-258].

У світлі цього фрагменту з автобіографічного оповідання Хвильового можна дещо ясніше бачити навіяні саме “Старосвітськими поміщиками” гоголівські елементи в написаному раніше, ніж “На озера”, оповіданні “Шляхетне гніздо”. Згідно з уже згаданою вище статтею першого біографа й дослідника Хвильового (до речі — земляка й знайомого Хвильового), в цьому оповіданні автор узяв “матеріал із середовища, в якому він провів дитячі та юнацькі роки, і не спинився навіть перед тим, щоб виводити людей під

тими прізвищами і в такому ж побутовому оточенні, як він бачив їх у житті”.* Головний мотив оповідання — доживання свого віку в умовах щойно встановленої в Україні більшовицької влади (1922 рік) старосвітських “дедушки” і “бабушки” — “останніх могікан” приреченої владою на зникнення верстви дрібномаєткових земле-власників-хуторян. Наскрізь чужі новій більшовицькій дійсності, якої вони не розуміють, живуть вони й далі своїм “старим-добрим” патріярхальним звичаєм в оточенні цілого родинного клану своїх нащадків. Добродушний “дедушка” наївно покладається на “закон” нової влади, хоч його віру в закон і захитує наявність навколо фактичного беззаконня. І є щось зворушливе в наївному неусвідомленні ним своєї приреченості в новій ворожій йому дійсності. Цей мотив і бринить досить відчутно в по-гоголівському трохи іронічній і разом з цим дещо сумовитій авторській розповіді про це. Ось як це звучить у Хвильового (для ілюстрації цього доводиться подати довший монтаж цитат):

Найзвичайнісінька баба, але її звуть бабушкою, діда — дедушкою. [...] Дедушка — патріярх і тепер: правнучата, внучата, діти — всі вкупі, шістдесят десятин [землі] не поділені, тридцять одібрав ревко — це так ревком [революційний комітет — В. Г.], а потім прийшов виконком [виконавчий комітет — В. Г.], а землі все таки не повернули... [...] От-от щось у Папуцячім маєтку — Папуці прізвище — от-от... [...] [Папуцячий] ліс — тепер громадський. Дедушка ніяк не міг звикнути: як громадський? А йому наказали ще й хмизу не збирати без дозволу. Тоді він зовсім не розумів: як це? з мого лісу? Потім узнав, що це — закон такий, а коли закон, то це є закон. [...] І йде [дедушка] в свій не свій ліс. Він теж доглядати. [...] Доглядає дедушка добре: колись застав члена виконкому — ліс рубав не по закону — було діло!

Біля Великої Шведської Могили — дедушчин хутір (хутори, одруби, Столипін). [...] Ввечері дедушка запрягає воли і [...] рипить віз до Великої Шведської Могили [...] ри-ип! [...] Дедушка приїде на хутір і дивиться на ярину. І тут ярина, і далі ярина. Друга ярина — своя не своя. І серце радіє [...] — і за свою, і за свою не свою...

...Ходить дедушка по кварталах, сторожує дедушка, а сонце плеться на його патріяршу голову, і сміється сонце: скоро-скоро вмреш ти, дедушко, одійдеш у вічність, і на землі тебе, дедушко, не буде. Тепер земля більшовицька.

Увечері правнучка Манька приганяє корови з дедушчиного свого не свого вигону. Бабушка становиться проти ікони й молиться: “Отче наш, іже еси на небесі...” І дивиться у вікно: правнучка Манька заганяє не в ту кошару дійну маньку. Бабушка кричить у вікно: “Ах ти, капосна дівчино! Куди ж ти дивишся?” І знову до ікони: “Отче наш, іже еси на небесі...” Але Манька не слухає, і бабушка знову кричить, і

*П. Пеко, *цит. праця*, стор. 26.

знову до ікони. У бабушки всі ключі від усіх скринь. Бабушка — хазяйка [...]

...У неділю приїздить до дедушки батюшка. Дедушка — церковний староста, дві медалі на грудях. [...] Дедушка каже: "Не розумію, отче Полікарпе, в чім тут річ. Одібрали у мене ліс, і луки, і землю. А хіба це закон?" [...] Дедушка не розуміє [...] Якийсь чад, якийсь сумбур ходить по селлах, і виють собаки по селлах — дедушка не розуміє. [...]

Над селом місяць, над селом голубі голуби. Не світло на душі — щось минає, щось не вернеться.

Бабушка прокидається ледве засіріє. В її кімнаті горить біля ікони лямпадка — Божа Матір із Сином. [...] Бабушка молиться: "Божа Мати! Та коли ж ти одженеш цю нечисту більшовицьку силу?" Та нема злоби в її словах, її злоба в минулому і крихкотіла, як сама бабушка. [...] Бабушка молиться: "Богородице Діво, радуйся". Але гадує, що вже пора корови виганяти, і кличе: "А ну бо, хлопці, вставайте! Вже не рано". І знову: "Богородице Діво, радуйся"...

...Дедушка вчора не поїхав на хутір, він сьогодні їде. [...] Свіжий вітрець дмухає на дедушчине сиве волосся. Його широкі чумацькі брови похмуро нависли, задумались. [...] Мовчить дедушка... Скоро скоро одійде дедушка у вічність і не буде дедушки на землі... Тепер земля більшовицька..." [т. 1, стор. 215-220].

Тут гоголівська іронічна сумовитість у Хвильового, створюючи враження людяно-співчутливого ставлення автора до своїх симпатичних, але приречених у більшовицькій дійсності героїв оповідання, звучить, для співця "більшовицької України" досить таки не по-більшовицькому.

Взагалі треба сказати, що гоголівський елемент у Хвильового найяскравіше виступає саме там, де письменник виявляє другий, зворотний бік своєї роздвоєної особистості комуніста-ідеаліста — бік опозиційно настроєного критика створюваної комуністами реальності. Оскільки ж у цій реальності він перший з українських письменників-комуністів побачив, за його власним виразом, "харю непереможеного хама" (див. далі відповідну цитату), себто побачив винесеного більшовицькою революцією до керма влади партійно-державного буржуа-бюрократа, одним із художніх засобів у відображенні й розкритті суті цього явища в творах Хвильового стало саме звернення до відповідних збірних образів-символів із творів Гоголя.

Так, в одному із "синіх етюдів" — оповіданні "Синій листопад" — такий засіб ужито в формі звернення до образу-символу Чічікова з *Мертвих душ*, немов би без жадного пов'язання з тим, про що йдеться в даному місці твору. Це місце — опис емоційно-піднесеною мовою пригнобленого стану героїні оповідання — Ма-

рії під час умирання дорогого їй молодого "романтика Комуни" Вадима саме під час відзначення листопадового дня більшовицької революції військовою частиною особливого призначення. Власне, тут образ-символ Чікікова лише згадано, в зображенні похмурого осіннього дня, на тлі настроєвої картини, що супроводжує песимістичні думки опозиційно настроєної Марії — саме тієї особи, яка в одному місці оповідання під час розмови з іншою особою про Вадима, висловила так: "І Вадим теж співає: у рочи́сто ходи́ть по оселях комуна. Де ви її бачите? Просто — тоска. Просто — харя непереможеного хама" [т. 1, стор. 226]. В іншому ж місці оповідання її думки й супровідна до них настроєва картина подано так:

Марія думала ще про глухі заулки нашої республіки, де увечері молодь співає інтернаціонал, а вранці йде робити на глітая. Розбіглись дороги, розбіглись стовпи. На однім стовпі написано: Підеш направо — загризе вовк. Підеш наліво — уб'єшся в ярку. Це правда. Це дійсність. Принаймні для неї. [...] Раптом вітер стих... На вулиці стояла порожнеча. На баню церкви злітались галки, тисячі галок. Кричали, падали, злітались.

Здавалось, що тут недавно проїхав Чікіков. — Чи-чи! Кра! Кра! [стор. 234-235].

Ця картина з галками та їхнім "чи-чи! кра! кра!" далі повторюється в оповіданні ще раз: До чого тут ця фраза: "здавалось, що тут недавно проїхав Чікіков"? Слід пригадати, що Чікіков, з погляду соціологічної інтерпретації цього багатозначного гоголівського образу, є також уособленням народжуваного з лона дрібнодворянського чиновництва комерційного "ділка" шахрайського типу, потенційного буржуазного хижака — морально-безпринципного накопичувача капіталу. А як людський тип — це втілення тих негативних рис, що в російській мові окреслюються одним словом — "пошлость" і означають суміш обмеженості, поверховості, банальності й вульгарного несмаку. В оповіданні "Синій листопад" людиною з потенціями обох чікіковських властивостей виступає військовий кар'єрист — комуніст Зиммель, який, смакуючи вже запевнену перемогу більшовицької влади (дія відбувається саме на початку запровадження НЕПу — нової економічної політики, поступливої приватновласницької ініціативи), виявляє свою "ідейну" позицію ось у такому діалозі на тему "комуністичної моралі":

Нарешті він [Зиммель] сказав: "Кожний комуніст мусить бути купцем. Це слова Леніна. А скажіть, будь ласка, яка в купця мораль? Не одуриш — не продаси, от його мораль і етика. Дурнем буде той комуніст, що має, припустім, гроші й не дає їх на проценти". Марія: "Відци?" [себто — "що ж впливає звідси?" — В. Г.]. "Що ж відци? Мабуть, прийдеться плюнути на мораль" [стор. 227].

Ленін справді сказав тоді, що "комуністи мусять навчитися торгувати", і Зimmel зробив відповідні висновки. Він живе втілення тієї "харі непереможеного хама", що виростав у процесі тогочасного переродження революційної партії комуністів на привладну партію державних чиновників-бюрократів, що породжувала тип нового державно-капіталістичного хижака, за тодішнім популярним терміном — "комбура" (комуністичного буржуа), морально-безпринципного політичного спекулянта й носія всіх чічковських рис "пошлости". Тому й у думках Марії, яка перед тим характеризувала Зиммеля словами — "це символ всефедеративного [себто — всерадянського — В. Г.] міщанства" ("міщанство" ж у тодішній радянській термінології означало те саме, що й "дрібно-буржуазна пошлість") "здавалося, що тут недавно проїхав Чічков" і чулось у крикові галок зловісне "чи-чи! кра! кра!".

Інакшим є відгомін гоголівських типових образів у деяких інших оповіданнях Хвильового, де виведено типи радянських чиновників і "міщан" (у радянському розумінні поняття "міщанства"). Так, в оповіданні "Заулок" явно присутня тінь гоголівського Акакія Акакієвича, хоч його імені (як також імені Гоголя тут не згадано, а достосований до радянської дійсності нащадок "титлярного радника одного департаменту" з гоголівської *Шинелі* називається тут лише дещо звукоподібно до Акакія Акакієвича — Аркадій Андрієвич. Зате стисла авторська характеристика цього Аркадія Андрієвича в деяких рисах нагадує таки образ Акакія Акакієвича та навіть і звучить дещо по-гоголівському:

...Аркадій Андрієвич іде на роботу. Раніш [до революції — В. Г.] Аркадій Андрієвич думав, що він закоханий в столоначальника, а потім [уже під радянською владою — В. Г.] думав, що в комісара. Але було просто: він закоханий у канцелярію — безвихідно, фатально. Майже кожного року сниться йому напередодні Різдва (коли ялина, коли юність): якась чудова казкова королівна, що вся в білому, а біла неї, наче живі, в білих рукавичках — галлянтні, елегантні [канцелярійні] — журнали, пакети, сургучі і т. ін. [т. 1, стор. 322].

Але, відмінно від нещасного Акакія Акакієвича, Аркадій Андрієвич одружений і, разом зі своєю Степанидою Львівною, типовою підрадянською "міщанкою", живе в своїй міській квартирі життям типового підрадянського "служашчого". Атмосферу і сам зміст цього життя в оповіданні подано в стислі гоголівського гротескного "пошлости" ось такими яскравими мазками:

... В кімнаті [в квартирі Аркадія Андрієвича — В. Г.], де висів раніш Олександр II, Николай II, а також білий генерал на білому коні, — висять: Ленін, Троцький, Раковський [—] і манесенький портрет Карла Маркса. Степаниді Львівні сказали, що Маркс — жид, і вона образилася, тому що вона цього раніш не знала й казала всім, що Маркс — з Петербургу! З того часу — не великий, а маленький. Про

Троцького Степанида Львівна каже: "Ну, і що ж, що жид? Він же не хоче розігнати всі установи й служащих?.. А жиди я знала й у Полтаві, бакалійника, зовсім не поганий, навіть навпаки: і в борг давав. [...]"

Степанида Львівна готувала самовар [...] Аркадій Андрієвич сказав: "Ох, Степушко! Якби ти знала, яка в нас [в установі — В. Г.] катавасія. З П'ятигорська приїхав [з курорту — В. Г.] товариш Аральський [начальник установи — В. Г.], а на його місці вже другий начальник. І їт тепер: той собі, а цей собі. Біда. Ну, я думаю, що все таки Аральський перемаже!" — "А хто з них симпатичний?" — спитала Степанида Львівна. — "Ну, звичайно, Аральський... [...] У нього великі зв'язки. Це, знаєш, мужчина во-о!" — "Так ти ж держи його руку!..." — сказала Степанида Львівна й підвела очі догори: "Аркашо! У нього портрета ще нема?" — "Га?" — "Та повісила б... Може коли зайде. Хто їх знає — вони люди не горді..." [стор. 322, 325-6].

Наприкінці оповідання Аркадій Андрієвич пише заяву з проханням (звичайно, російською мовою) "зачислити мене в кандидати Вашей государственной партії" (стор. 328). Отже, знову ж таки — відмінно від жалюгідного Акакія Акакієвича — Аркадій Андрієвич досить "благополучний" радянський чиновник-кар'єрист. І гоголівське в цьому типі, властиво, не стільки від Гоголевої *Шинелі* (звідки лише закоханість Аркадія Андрієвича в свою канцелярію й свої канцелярські приладдя), скільки від гоголівського гротескно-сатиричного зображення чиновницьких типів — служак різного рівня взагалі. Тому, незважаючи на ззовні типово радянський стиль життя Аркадія Андрієвича та його родини (включно з його дочкою — членом партії, що працює в ЧК і там знаходить свою згубу), все, що в оповіданні "Заулок" пов'язане з образом Аркадія Андрієвича, настільки "пахне Гоголем", що відразу ж після появи цього оповідання (1923) акад. С. Єфремов (коментуючи саме поданий тут вище уривок, що починається з опису портретів у квартирі Аркадія Андрієвича), писав: "Одмінилась декорація, інші висять портрети, але дух той самий лишився, що й за часів Гоголя".*

Та Гоголем "пахне" в деяких творах Хвильового навіть і там, де прямої аналогії з якимсь гоголівським мотивом чи типовим персонажем нема, проте є щось від того чи іншого художньо-творчого засобу, властивого гоголівському стилеві. Наприклад, в оповіданні "Колонії, вілли" із серії "синіх етюдів" є два персонажі — Анфиса Павлівна і Павлина Анфисівна, що персоналіфікують собою своєрідну "єдність протилежностей" серед гурту радянських партійних і колопартійних міщан, які в умовах пореволюційної розрухи й злиднів живуть "трутнями" при виховній дитячій колонії. Їхню "єдність протилежностей" підкреслено зворотною взаємозалежністю близьких звучанням їхніх імен. Анфиса Павлівна — партій-

* *Історія українського письменства* (Ляйпціг, 1924), т. 2, стор. 413.

на, "гладка, охайна, німецької породи", а Павлина Анфисівна — безпартійна "стара діва". В оповіданні вони майже постійно фігурують разом, але переважно в сутичці й суперечці на ґрунті суперництва — то за харчі, то за чоловіків. Це — гротескові типи, характеристика яких в оповіданні досягається майже самим коротенькими діалоговими сценками на зразок таких:

Анфиса Павлівна подивилась на Павлину Анфисівну та й подавилась. Павлина Анфисівна — сама ж невинність: вона ж не знала, що Анфиса Павлівна дитячу котлету їла. Анфиса Павлівна запивала водою: "Хотіла попробувати..." Павлина Анфисівна: "Так, так..." [...]

[Павлина Анфисівна скаржиться на Анфису Павлівну приїжджому "знайомому", до якого вони обидві залицяються]: — ... Якби ви знали, яка ця Анфиса Павлівна жадна [...] Годує дитину, а сама більш за дитину з'їсть: дитячу порцію. [...]

Анфиса Павлівна, Павлина Анфисівна посварились. — "До другої чистки [партії — В. Г.] не доживете, все одно викинуть [— каже Павлина Анфисівна — В. Г.]. Анфиса Павлівна обурилась: "Безпартейна! Глядіть, щоб знову в тюрму не попросили" — і т. п. [т. 1, стор. 125, 127, 129].

Засіб гротеску тут у цілком реалістичному оповіданні, звичайно, також гоголівський, а з цим, як відомо, в Гоголя пов'язане вживання "учудненого" звучання імен і прізвищ у тих випадках, коли це потрібне для уяскравлення певних елементів характеристики їх носіїв. Зокрема ж це стосується відомих гоголівських пар — двох Іванів (Івановича й Никифоровича), таких подібних і таких протилежних; двох взаємоподібних Петрів Івановичів — Бобчинського й Добчинського (з різницею тільки однієї літери в прізвищах); а також епізодичних, але яскраво-пам'ятних із авторської "притчі" в *Мертвих душах*, Кіфи Мокієвича і Мокія Кіфовича — батька й сина протилежних характерів. Анфиса Павлівна й Павлина Анфисівна, як втілення "єдності протилежностей" в оповіданні "Колонії, вілли", як і Же та Мура — "Бобчинський, Добчинський" — в "Чумаківській комуні" — це жіночі відповідники двох останніх гоголівських пар.

Хвильовий сам був свідомий якогось споріднення своєї творчої особистості з духом творчості свого великого тезки-земляка. Тому, підсумовуючи 1927 року перший етап свого письменницького шляху виданням першого тому своїх *Творів*, де було зібрано ранні оповідання переважно з циклу "синіх етюдів", він у спеціально для цього тому написаній "Вступній новелі", грайливо-загадковою мовою поета-романтика вказав і на ролі гоголівського джерела в своїй творчості та його вплив на напрям можливого

дальшого розвитку цієї творчості. Отож, окреслюючи своє літературне обличчя словами — "я, пробачте за вольтер'янство, я... романтик", він далі писав про джерела й напрям свого творчого шляху в письменницькому житті ось так:

[...] попереду мене стелеться великий життєвий шлях. Він починається десь у минулих віках і шуктильгає осінньою елегією через шведські могили, через *Сорочинський ярмарок* і далі, аж до Гофманської фантастики [т. 1, стор. 113].

Сорочинський ярмарок
"Шведські могили" тут очевидно символізують історичну пам'ять того "гоголівського краю" України, що був колыскою творчої особистості Хвильового. Гоголівський же *Сорочинський ярмарок* — це узагальнення яскравої барвистості органічного українського світу, що його зі своїм органічно українським гумором так геніяльно відтворив Гоголь, відтак переходячи, теж чисто по-українському, від сміху до слізної туги. А Гофманська фантастика — це, знову ж таки, гоголівський місток до західноєвропейських джерел того літературно-мистецького напрямку романтизму, в якому Хвильовий шукав оперття для творчого відштовху в своєму тодішньому ініціюванні в українській літературі стилю "активного романтизму" "вітаїзму".

Також у частково пов'язаному тематично зі "Вступною новелою" (і цілком зв'язаному з нею стилістично) творі невизначеного жанру під назвою "Арабески" (що вперше з'явився як своєрідна "заклучна новеля" саме в першому томі *Творів* видання 1927 року) мова йде також про гоголівські джерела творчості Хвильового. Та й у самому химерному плетиві грайливо-загадкової художньої мови цього твору, в якому, за висловом автора, головним є "запах слова", відчутно бринить гоголівський, поетично-романтичний і разом — іронічно-гротесковий струмінь. Так, перегукуючись в "Арабесках" зі своєю згадкою у "Вступній новелі" про *Сорочинський ярмарок* як узагальнення одного з елементів у формуванні його творчої особистості, Хвильовий, пишучи про це в тоні звірення таємниці своєї душі й удаваного прощання з цим ніби перейденим етапом його літературної молодості, так висловлює свою тугу за цим:

[...] я похиляюсь на телеграфний стовп і думаю, що я ніколи не розкажу, що робиться в моїй душі, які виникають образи, які, як потоки, як жемчуг, протікають біля мого романтичного серця: жемчуг хрумтить і японські ліхтарики (коли *гоголівський ярмарок*) біля прозоро-фантастичних леденців (коників), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі [т. 1, стор. 395, 396].

Слід зазначити, що від гоголівського *Сорочинського ярмарку* у Хвильового першого періоду його творчості є тільки деякі штрихи в картині базару в Млинках, де відбувається дія одного розділу

оповідання "Солонський яр". У цій соковито написаній картині базару рясно вкраплені, явно з метою стилізації, подробиці "гоголівського ярмарку", але для характеру оповідання це не має суттєвого значення. Але говорячи в "Арабесках" про "гоголівський ярмарок", Хвильовий мав на увазі не просто конкретний твір Гоголя під назвою *Сорочинський ярмарок*, а тільки той "запах слова" весело-сумовитої гоголівської української фантастики позачасового характеру, що його ("запах слова") Хвильовий вважав за один з елементів свого власного "романтично-вітаїстичного" стилю. І самі "Арабески", можна сказати, експериментальний твір у цьому стилі.

Іншого типу, ніж "сорочинський", гоголівський "запах слова" є в "Арабесках" у фрагменті цього твору під назвою "Деталь із моєї біографії". З біографією автора тут, звичайно, нема нічого спільного, за винятком хіба лише згадки про місцевість народження. До речі, містифікування власної біографії було властиве Гоголю, але не в творах, а в житті. Гоголівським же в цьому вигаданому "деталі" з вигаданої "біографії" у Хвильового, крім грайливо-іронічного тону самої розповіді, є зокрема "запах" того чиновницького світу з творів Гоголя, який на мить воскрешає тут автор в увазі читача кількома штрихами за допомогою саме того "запаху слова", що викликає певні асоціації. Отож, почавши фразою правдоподібного змісту зі згадкою про Диканьку (що відразу ж асоціюється з Гоголем), автор далі подає фіктивну історію свого синівського стосунку до двох чиновників, оповідаючи про це так:

Я був сином якогось чиновника, який від мене одмовився. [...] Тоді другий чиновник, гадаючи, що його жінка безплідна й не здібна родити, взяв мене за сина. Чиновник помилився. [...] (Наперекір усякій міщанській логіці), коли степовий городок дримав під голу-бим крилом весняної ночі, безплідна *чиновникова жінка родила майбутнього колезького реєстратора. Чиновник цикнув і сказав: "Помилка-с!"* [стор. 396-7].

20 сударь = сударь

Оце "помилка-с!" ("с" тут від скороченого од одного звуку російського слова гоголівських часів — "сударь" у значенні "пан"), а також мова про новонародженого сина чиновника як про "майбутнього колезького реєстратора" (служба ранга часів Гоголя) — це, звичайно, "запах слова" з того старосвітсько-чиновницького світу, який зображав у своїх творах Гоголь. Але тут у Хвильового — це також деталь творчого використання ним саме гоголівського засобу творення типового образу за допомогою характеристичних слів специфічного "запаху".

В наступному фрагменті "Арабесок" під назвою "Ще деталь" автор, знову ж таки фантазуючи в іронічному тоні вже про свою літературну кар'єру, малює себе в ролі вигаданого "командора" одного (звичайно, радянського) видавництва. І тут серед вигаданих

підлеглих йому службовців раптом з'являється персонаж з гоголівським ім'ям — Пульхерія Іванівна. Щоправда, її прізвище не Товстогуб, як у Гоголя, а Жоха, і це вже не старосвітська поміщиця, а новочасна радянська міщанка і, судячи з її службовчої посади, мабуть, партійна. Але її світ інтересів і знань такий же до краю обмежений, як і в її гоголівській тезки. Тому в тій своїй ролі, в якій її виводить Хвильовий, вона виглядає просто карикатурно смішною. Ось як, удавано вихваляючи її, зображає її автор в одній гротесковій сцені:

...А Пульхерія Іванівна завідує в мене редвидатом [редакційним відділом видавництва — В. Г.]. Це славетна людина [...] така прекрасна жінчина: у неї таке прекрасне волосся [...] і потім — вона така енергійна, така розбитна. "Пульхеріє Іванівно! — питаю я. — Ви заключили договір з професором Чам?" — "Як же! Давно заключила. Він такий хороший чоловік; у нього таке, знаєте, велике горе: вчора фокстер'ер здох, і потім — він такі прекрасні роботи пише..." [...] "Дозвольте, Пульхеріє Іванівно, записати ці прекрасні роботи, які незабаром випустить наше видавництво". Вона: "Ах, Миколо Григоровичу, я й забула... От пам'ять... Я зараз принесу їх". — "Що ви! Що ви, Пульхеріє Іванівно! Не турбуйтеся. Дозвольте тоді мені просто написати: в якому це буде відділі?" Вона: "Відділі?.. Ах, Боже мій... от пам'ять... Це ж відомий професор Чам... по... по... неврогеології, здається... [стор. 400-401].

Це вже сатира на туполобо-обмежене радянське чиновне міщанство в найближчому письменникові видавничому оточенні. Але сатиричні сценки такого типу в "Арабесках" розкидані острівцями на загалом більш елегійно-ліричному тлі твору. І закінчується твір журливим прощанням зі скороминущими з'явами авторової фантазії. Говорячи знову про свою творчість, Хвильовий згадує гоголівську фантастику купальської ночі, а потім і самого Гоголя разом з іменами тих майстрів світової літератури, чиї впливи позначилися на гоголівському письменницькому стилі, а відтак і на стилі Хвильового. Він пише:

Моїм арабескам — *finis*. І герої, і події, і пригоди, що їх зовсім не було, здається, ідуть, і вже ніколи-ніколи не придуть. [...] І вже ніколи не промчатся *фєєрверки гіперболізму крізь темряву буденщини*, і не спалахне *огнецивіт моєї фантазії*: на рік буває тільки одна ніч — на Івана Купала — коли в зачарованому колі жевріє жимчуг химерної папороті. [...]

Моїм арабескам — *finis*. Тоді Стерн, Гоголь, Діккенс, Гофман, Свіфт ідуть теж від мене, і вже маячать їхні романтичні постаті, як голубі диліжанси на шляхах моєї безумної подорожі [стор. 412-13].

Тут звертає на себе увагу зокрема фраза "фєєрверки гіперболізму крізь темряву буденщини", якою Хвильовий означив художню особливість "Арабесок", але це великою мірою стосується й

усієї його творчості. Гіперболізм, що властивий романтизмові взагалі, є прикметною особливістю письменницького стилю Хвильового в усіх його творах, і це найяскравіше виявляється саме в тій переважній більшості його творів, що їх тематикою є пореволюційна й НЕПівська радянська буденщина, яку письменник відтворював здебільшого засобами сатири. Але, як відомо, це ж саме є характеристичною властивістю творчості Гоголя й гоголівського стилю. Зокрема ж це стосується його творів, присвячених тематиці російської поміщицько-чиновницької буденщини. У цьому, власне, й полягає головний елемент "гоголівського" у Хвильового.

Та коли в оповіданнях Хвильового раннього періоду його творчості — переважно тих, що належать до циклу "синіх етюдів", гоголівське в нього виявляється здебільшого в прямих ремінісценціях і асоціаціях, пов'язаних з Гоголем, включно з частим зверненням до самого імені Гоголя, то в творах наступного періоду (частина яких з'явилася книжкою під назвою *Осінь* [1924], а інша частина друкувалася окремо в різних періодичних і неперіодичних виданнях [у 1925-1927 роках], гоголівські елементи безпосередньо менш помітні. Це тому, що в цей період Хвильовий перейшов від жанру коротких оповідань—"етюдів" переважно на теми пореволюційного побуту, де художні образи й засоби вислову були максимально сконцентровані в стислих рамках оповіді, до жанру прозових творів ширшого засягу та проблемно глибшого, психологічно-аналітичного й суспільно-ідеологічного змісту ("Я", "Повість про санаторійну зону", "Сентиментальна історія" та кілька спроб роману, що завершилися написаним, але через заборону тільки менш, ніж на половину, опублікованим, романом *Вальдшнепи*). А в складнішій структурі творів цього типу гоголівський елемент був настільки вплетений в комплекс різних інших елементів (зокрема деяких від Достоевського), що його виділення для окремого розгляду вимагає спеціального дослідження самої художньої "технології" цих творів.

Звичайно, трагедійна містерія "Я" Хвильового цілком позбавлена чогось гоголівського, хоч проблематика цього твору в дещо іншій версії повторена в пізнішому творі "Мати", що побудований на одному з мотивів Гоголя, про що буде мова далі. Що ж до "Повісти про санаторійну зону" та "Сентиментальної історії", то в них з елементів, споріднених з гоголівськими, є тільки те, що Хвильовий в "Арабесках" назвав "феєрверками гіперболізму крізь темряву буденщини". Але взагалі в цих творах, зокрема ж у "Повісті про санаторійну зону", елементи від Достоевського затіняють гоголівське.

Проте в "Сентиментальній історії" є одне місце, яке окремо звертає на себе увагу своїм гоголівським присмаком — тим більше, що в ньому є й пряма вказівка на його гоголівське джерело. Розповідь у творі йде від першої особи, головної героїні твору романтичної дівчини Б'янки, яка так говорить про свого службового зверхника в установі, де вона працює, в дусі гоголівського зображення людей чиновницького світу:

Він [діловод Кук] *мало чим відрізнявся від гоголівських героїв*. Підписував папірці чітко, і від другого "к" (Кук) робив униз розчерк, подібний до маленького бутончика. Перед тим, як поставити печатку на той чи інший папірець, він страсно [пристрасно — В. Г.] потирав руки і робив язиком незрозумілий звук задоволення. Ніс його був надзвичайно великий і, в усякому разі, не відповідав дрібному обличчю. [...].

[Напідпитку] діловод почав [...] розповідати мені про своє нещасне життя. Його нещастя було в тому, що на нього мало уваги звертало начальство й не давало йому вищої посади, а "позаяк" він хотів бути управділом ["управляючим делами" — керуючим справами — В. Г.], то "така затримка кар'єри" не могла не тривожити його. Він навіть трошки заплакав і мені його стало шкода. — "Ах, Б'яно! — говорив він мені. — Яке чудове життя, коли, наприклад, перед тобою стоїть широка кар'єра і ти можеш бути управділом Раднаркому [Ради Народних Комісарів — В. Г.] [т. 2, стор. 181, 182, 184].

Що ж до спроб романів Хвильового (себто — тих частин їх, що були опубліковані), то своєю тематикою, проблематикою й мистецьким стилем вони стоять ще далі від Гоголя, ніж "Повість про санаторійну зону" й "Сентиментальна історія". Щоправда, відомі нам розділи з роману, що мав називатися "Іраїда", є лише "зав'язкою" роману (під назвою "Зав'язка" їх і опубліковано в третьому томі *Творів* Хвильового видання 1930 року), і вони не дають підстав для будь-яких висновків. Від Гоголя в цих розділах є тільки "хлестаковська" саморекомендація одного з персонажів — журналіста Шарка, який навіть і сам називає себе "модернізованим Хлестаковим" (т. 2, стор. 272). Але образ цей зойно ледве накреслений, отже можна лише гадати про те, чи справді цей тип мав бути якоюсь версією гоголівського типу з *Ревізора*.

Натомість опублікована частина "Вальдшнепів" (як кажуть, приблизно третина роману) дає достатньо матеріалу, щоб ствердити, що хоч своїм характером це "роман ідей", у якому з формального боку можна знайти щось від романів Тургенєва, дещо від Достоевського і майже нічого від Гоголя, проте в ньому не бракує деяких нагадувань про Гоголя чи його образи-символи в роздумах і розмовах дійових осіб, включно з парафразами гоголівських риторичних зворотів. Найбільш значущим це є в роздумах головного героя з "достоевськівським" прізвиськом Карамазова про свою дружину Ганну. Цей речник ідеї переборення "рабської психіки" в

українців, спостерігаючи свою покiрно-вiддану дружину доходить до висновку про її обмеженiсть, а вiдтак, вбачаючи в нiй втiлення слабoї сторони в характерi української жiнки взагалi, вiн роздумує про це так:

Хiба вона колинебудь переможе свою обмеженiсть? Ганна все таки типова *миргородська мiщаночка*, i саме вона й не дає йому зробитись цiльною й рiшучою людиною, саме вона перешкоджає йому протиставити себе рабській психiцi своїх дегенеративних землякiв. [...] Хiба це не вона *та типова українська жiнка, що, так ганебно випровадивши синiв Тараса Бульби на Запорiзьку Сiч, пішла плодити безвольних людей?* [т. 2, стор. 289].

В цих думках Карамазова, автором яких є творець цього образу, цiла iсторiософська концепцiя, побудована саме на висловленiй тут iнтерпретацiї гоголівських образiв з *Тараса Бульби* та "миргородських повiстей". Певнi пiдстави для такої iнтерпретацiї у Гоголя в *Тарасi Бульби* справдi є. Йдеться передусiм про безiменний i також "безвольний" супроти волi вoйовничого чоловiка образ покiрно-вiдданої дружини Тараса Бульби, нещасної матерi його синiв. Вона в повiстi *Тарас Бульба* є втiленням материнської любови, що закарбовується в пам'ятi читача з опису її безсонної ночi в безмовнiй розпуцi й сльозах коло її сплячих синiв перед їхнiм виїздом з батьком супроти її волi на Запорiзьку Сiч — i на смерть у козацькiй визвольнiй вiйнi. Тут вона в Гоголя образ негероїчної української жiнки героїчної епохи української iсторiї, коли жiнка загалом була пасивно-терплячою страдницею за чоловiка й синiв, що гинули в оборонних i визвольних вiйнах, страшний тягар яких усiєю вагою падав на її слабi плечi. Але поруч з *Тарасом Бульбою* в iнших повiстях книги *Миргород* (до якої належить i *Тарас Бульба*) виведено образи iншої епохи української iсторiї — епохи закрiпачення України через виродження нащадкiв Тараса Бульби та його синiв у сонливих миргородських хуторян i мiщан — пасивних хлiбоїдiв, обмежених вузьким колом iнтересiв свого безбарвного життя. I в цю "миргородську" епоху нащадки козацьких матерiв-страдниць у Гоголя виведенi в образi добродушних i люблячих Пульхерiй iванiвен — обмежених самими хатнiми iнтересами хуторянок i мiщанок, вiд яких родяться безвольнi люди з рабською психiкою. Звiдси й висловлена Карамазовим думка про українську жiнку типу "миргородської мiщаночки" Ганни. Звичайно, це не гоголівська iнтерпретацiя його образiв, а вкладена в думки Карамазова iнтерпретацiя Хвильового. Але джерело її — мистецька багатозначнiсть гоголівських образiв.

Iншi згадки про Гоголя чи щось гоголівське у "Вальдшнепах" побiчно-поверховi, без iстотного значення. Так, центральна постаць у романi — Аглая (теж "достоевськiвське" iм'я — з *Idiota*), блукаючи з Карамазовим вулицями провiнцiйного, пiвденно-степового мiстечка, де вiдбувається дiя, говорить про Фльобера,

Війона і про те, що "він [Карамазов] *не може не любити гоголівську фантастику*" (стор. 301). В іншому місці роману, екзальтовано розкриваючи перед Карамазовим своє ідейне обличчя, вона, парафразовуючи відомий гоголівський риторичний зворот із *Майської ночі*, каже: "Ти знаєш, хто перед тобою сидить? О, ти не знаєш, як сказав би Гоголь, хто сидить перед тобою. Це сидить твій антипод" (стор. 332). Парафразою гоголівської іронічної кінцівки з "Повісти про те, як посварилися..." закінчує й Карамазов одну свою тираду в розмові з Аглаєю: "...В суспільстві не може бути такої ситуації, коли не можлива боротьба. Коли ж так, то... як усе таки *весело жити «на етом свете, господа»...*" (стор. 313). Цю ж парафразу повторює потім також Аглая: "Як усе таки *весело жити «на етом свете, господа»...*" (стор. 313).

Слід пригадати, що роман "Вальдшнепи" був тісно пов'язаний з тією публіцистичною творчістю Хвильового в перебігу відомої літературної дискусії в Україні 1925-1927 років, коли саме писався цей роман. У цій літературній дискусії, що перетворилась на політичну, Хвильовий у своїх памфлетах "Камо грядеши?", "Думки проти течії", що були опубліковані, та "Україна чи Малоросія?", що був заборонений, висловив ідеї, які потім було розвинено в художній формі у "Вальдшнепах". Вони зводилися до боротьби проти українського "позадництва" (вираз Хвильового), що його втіленням у культурі було провінційне "просвітанство" (примітивне епігонство), яке зрештою в Хвильового стало синонімом "малоросійщини" й через це набуло національно-політичного значення. І коли Хвильовий ще на початку дискусії, що почалася з його пристрасної оборони проти примітивно-пропагандистської критики того поглибленого психологізму, з яким він у своєму творі "Я" зобразив роздвоєння власного "я" революційного ідеаліста-комуніста, то в своїй відповіді противникам, яких він називав "червоними просвітянами", він, використовуючи в своїй аргументації гоголівські образи Акакія Акакієвича і Держиморди (епізодичний персонаж з *Ревізора*), писав:*

Коли ти революціонер — ти не раз розкоlesh своє "я". Але, коли ти обиватель і служиш, припустім, у якомусь департаменті, то хоч ти об'єктивно й маєш тенденцію бути царем природи, але суб'єктивно ти — *гоголівський герой*. Справа тільки в тому: чи бути тобі Акакієм Акакієвичем, чи держимордою. Тут маєш вибір.

Після погрому й заборони "Вальдшнепів" короткий період ще порівняно "вільної" творчості (1928-1929 року) був у Хвильового

* "Камо грядеши?" — цит. за *Документи українського комунізму*. Пролог, 1962, стор. 105.

періодом справжнього "ренесансу" гоголівських елементів у його творах. Ба більше: як ініціатор і редактор альманаху *Літературний ярмарок* Хвильовий надав цьому вельми оригінальному виданню форми й вигляду, що явно "пахли" гоголівським *Сорочинським ярмарком*. І це навіть було підкреслено строкато-кольоровою "сорочкою" обкладинки перших чисел альманаху (роботи художника Анатолія Петрицького) на мотив *Сорочинського ярмарку* та малюнками ярмаркової каруселі на титульній сторінці й на полях сторінок альманаху. В цьому ж таки ярмарковому стилі був організований і матеріял в альманасі, пересипаний критично-сатиричними "інтермедіями" в стилі "вертепу", повними дотепного гумору — авторства Хвильового й інших зі складу "ярмаркому" ("ярмаркового комітету", як жартівливо називалась редакційна колегія альманаху).

Тут, у *Літературному ярмарку*, з'явилося троє блискучих своєю формою оповідань Хвильового того періоду, і кожне з них різною мірою "пахло Гоголем". У першому з них під назвою "Із Вариніної біографії", опублікованому в першому ж таки числі альманаху з грудня 1928 року, "гоголівське" звучало тільки з першої половини оповідання, де з гоголівським легенько-іронічним гумором відтворено глибоко-провінційну атмосферу повітового містечка Богодухова, де народилася і зростала героїня твору Варя. А в кольоритно написаних портретах-характеристиках Вариних батьків — Ярини Федорівни й Трохима Климентовича також явно помітні риси гоголівських Хіврі та Солопія з *Сорочинського ярмарку*. Щоправда, Ярина Федорівна — бублешниця, а тому від неї трохи тхне й душком гоголівських бублешниць з базару, про який йдеться в повісті *Вій*. Зрештою, гоголівський дух підкреслює й згадка про самого Гоголя в описі богодухівських бубликів. Ось, наприклад, як звучать деякі фрагменти з початкової, описової частини оповідання:

Ярина Федорівна належала до того клясичного типу українських бублешниць, що їх, мабуть, ще ніхто в світі не перекичав. Батько Варин [...] був, навпаки, тихий п'яничка (за спеціальність узяв собі — носити жінчині бублики на базар) [...] Ніщо не виділяло її [Варю] з її ж таки сіренького оточення. Варя росла на звичайну собі українську жінку, на бублешницю тощо, і можна було чекати, що в свій час і в свою чергу вона народить якусь нову бублешницю. [...] Богодухів — містечко непомітне. [...] Правда, богодухівські бублики, як сказав би стиліст типу Гоголя, надзвичайно смачні, таких бубликів, мабуть, нема в якійсь, скажімо, Умані [т. 2, стор. 371-2, 375].

Дуже характеристичними, зокрема з погляду аналогії між подружжям Вариних батьків і Хіврею та Солопієм з гоголівського *Сорочинського ярмарку*, є діалоги в тих сценах оповідання, де мати сварить дочку в зв'язку з її романтичними, а потім матримоніальними справами. Тут, підкреслюючи владний характер панів-

ної в родині жінки та достосований до цього слабкий характер підлеглого їй чоловіка, автор вияскравлює це повторенням однієї й тієї ж самої репліки цього чоловіка, що тільки підтверджує звернені до дочки сварливі слова жінки. Ось зразок такого діялогу:

— Ти мені гляди, Варко, — сказала колись широкозада бублешниця [почувши від Варі про її зацікавлення хлопцями — *В. Г.*] [...] "Ви, мамо, вічно натякаєте на щось, — кинула незадоволено Варя. — Як самі були молоді, то тільки й знали, що до хлопців..." [...] — "До хлопців, кажеш? — здивовано промовила бублешниця. [...] — Ач, куди вже закидає: до хлопців! Гляди мені, щоб за ці твої ранні слова не вибила я тебе цією ось кочергою". — "Ти, того... не дуже, — вставив своє слово і Трохим Климентович — *персона з малоросійської комедії.* — Щоб, значить, як мати каже..." [стор. 373].

Подібних діялогів є в оповіданні ще чотири, і кожного разу в них повторюється дослівно одна й та ж сама фраза Трохима Климентовича: "Ти того ... не дуже! — вставив своє слово і Трохим Климентович. — Щоб, значить, як мати каже..." (стор. 377, 381, 387).

В першому з цих діялогів звертає на себе увагу авторська характеристика Трохима Климентовича словами — "персона з малоросійської комедії". Цим, як і попередньою фразою "як сказав би стиліст типу Гоголя", Хвильовий указав на свою свідому стилізацію в цих місцях оповідання "під Гоголя" й під "малоросійську комедію", що її творення й розвиток у Росії (а тим самим і в підлеглий їй Україні, перетвореній на "Малоросію") великою мірою спричинив Гоголь своїми талановитими й популярними, "малоросійськими" в його час, "українськими повістями", від *Сорочинського ярмарку* починаючи. Отже, Хвильовий цим підкреслив не просто "вплив" чи, тим більше, "наслідування", а навмисне внесення гоголівського елемента як засобу створення атмосфери й образів провінційної України того типу й рівня, що його в гротескно-гіперболізованому вигляді зобразив свого часу Гоголь, а слідом за ним окарікатурули його російські й українські епігони в "малоросійській комедії".

До речі, високо цінуючи, за його власним виразом, "геніального Гоголя" як великого майстра слова й образу та свого улюбленого письменника, Хвильовий безперечно був свідомий того, що саме Гоголь, як українець "малоросійського" світогляду, став батьком того "малоросійства" — культурного й політичного, проти якого Хвильовий так пристрасно виступав у своїх памфлетах і художніх творах. Тому й "малоросійська комедія", в якій гоголівський український сміх було перетворено на осмішування "дурного хохла", стала для Хвильового — в образі популярної свого часу комедійки *Сатана в бочці* — символом провінційного "просвітництва".

Далеко більше чи, краще сказати, глибше, ніж в оповіданні "Із

Вариної біографії”, знайшов своє пряме творче перевтілення гоголівський елемент у Хвильового в іншому, вміщеному в *Літературному ярмарку* (ч. 7 з червня 1929 року) оповіданні “Іван Іванович”. Це твір сатиричний, і в ньому творчо використано саме сатиричний аспект творчості Гоголя. Гоголівське в цьому оповіданні підкреслено автором навіть доданим до нього епіграфом з Гоголя, що містить початкові речення першого розділу другого тому *Мертвих душ*. Але те, що в цьому оповіданні є від Гоголя, взяте не з *Мертвих душ*, а з миргородської “Повісти про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем”. Тільки Івана Никифоровича тут нема, отже нема й сварки, бо єдиним героєм цього оповідання є, виділений окремо з перших розділів Гоголевої повісти, сам Іван Іванович, а точніше — його перевтілено в далекого його нащадка, що живе в радянській дійсності України кінця 20 років. Звичайно, як людина новочасна та ще й громадянин “країни будівництва соціалізму”, цей Іван Іванович ні зовнішнім виглядом, ні способом свого життя не подібний до свого далекого миргородського предка. Ба більше: він член урядової партії і сам урядує на посаді нерядового чиновника ненизової радянської установи, — не в якомусь там Миргороді, а в місті, яке він гордо називає “нашим від голови до п’ят революційним городом”, у якому не тяжко пізнати тогочасний Харків.

До речі, гоголівський епіграф, за яким відразу починається розповідь про цього Івана Івановича, кінчається такими словами, що мали б стосуватися того, про що мала б бути мова в оповіданні: “І ось ми знову потрапили в глушину, знову наткнулися на закамарок. Зате яка глушина і який закамарок!” Але на самому початку оповідання мова йде фактично про “революційну з голови до п’ят” тогочасну столицю Української РСР. До чого ж тут “глушина” й “закамарок”?

Звичайно, це засіб авторської іронії, і не тільки в стосунку до провінційної столиці провінційної “республіки”, а передусім у стосунку до свого героя та його оточення, — від побуту домашнього “закамарку” Івана Івановича починаючи й “глушиною” партійного життя “столичного” чиновництва кінчаючи. Іронічний тон цілого оповідання підкреслено й іронічним характером заголовків кожного розділу. І ці заголовки зроблено саме в дусі гоголівських заголовків кожного розділу “Повісти про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем” — вони багатословні й грайливі, з безпотрібним переліком того, про що читач має довідатися з даного розділу. Оскільки в інших оповіданнях Хвильового, написаних до появи “Івана Івановича”, таких (та й взагалі будь-яких) заголовків окремих розділів не було, то наявність їх тут очевидно пов’язана саме з певним стосунком цього оповідання до “Повісти...” Гоголя.

Є також певна аналогія і між тим іронічним характером підкресленого, але тільки удаваного — авторського вихвалювання Івана Івановича, яким переповнений опис цього героя в першому розділі "Повісти..." Гоголя, і подібним же іронічним вихвалюванням іншого Івана Івановича також у першому розділі оповідання Хвильового. У Гоголя це починається з вихвалювання "бекеші" Івана Івановича, його будинку, його господарства і, врешті — його зразкових особистих прикмет. У Хвильового також починається з вихвалювання зразкових вулиці й будинку, де мешкає Іван Іванович, його зразкової родини і навіть його "костюма... не із дешевих", і, врешті — його власних, "громадянських" і партійних, зразкових прикмет. У Гоголя опис героя супроводжується повторюваною фразою — "Чудова людина Іван Іванович!", а в Хвильового повторюється епітет "зразковий" і завершується опис патетичною фразою: "Іване Івановичу! Воістину ви — зразкова людина нашої безпримірної епохи!" (т. 3, стор. 29).

Розуміється, самі ті прикмети, що їх іронічно-удавано вихвалюється в Іванів Івановичів Гоголя й Хвильового, назовні дуже різні: там — особисті прикмети дрібнопанського, дворянського приватновласницького світу, а тут передусім "громадянські" прикмети світу радянсько-міщанського, партійно-чиновницького, псевдосоціалістичного. Та й розсіпані вони в тексті порізному, так що проілюструвати аналогії прикладами можна б лише наведенням дуже просторих уривків. Це саме стосується й окремих деталей показу характерів обох Іванів Івановичів. Наприклад, обоє вони самозадоволені себелюбці, але гоголівський Іван Іванович виявляє це прямо — у відомій сцені, коли він, любуючись своїм добром, сам себе вихвалює перед собою, кажучи подумки сам до себе: "Господи Боже мій, який я господар. Чого в мене нема". І далі, перелічуючи все, що в нього є, сам себе питає: "Чого ж іще нема в мене? Хотів би я знати, чого в мене нема?" Натомість Іван Іванович у Хвильового, задоволений своїм життям добре забезпеченого партійного чиновника-кар'єриста, своє задоволення ототожнює з задоволенням радянською, мовляв, бездоганною дійсністю і виявляє це в формі фальшивого обурення з приводу наявності навіть у партії якихось там опозиційних "дискусійщиків", що ставлять під сумнів бездоганність існуючого стану речей. І це він перед своєю, також правовірно-партійною дружиною висловлює так:

— Чого їм треба? Чого вони хочуть від нас? Ну, скажімо так: диктатура пролетаріату єсть? Єсть! Власть у наших руках? У наших! Фабрики й заводи націоналізовано? Націоналізовано! Червону армію організовано? Організовано. Організовано! Комінтерн єсть? Єсть! Профінтерн єсть? Єсть! [...] Комсомол єсть? Єсть! Піонери єсть? Єсть!.. Чого ж їм іще треба?.. Буквально нічого не розумію! [т. 3, стор. 30]

Так само по-інакшому звучать в суті однакові в обох Іванів Івановичів риси прикритого показовим святенництвом бездушного фарисейства в стосунку до обездолених людей, жебраків. Гоголів Іван Іванович, що ретельно відвідує церкву й показує там себе "богомільною людиною", завжди зупиняється під церквою коло жебраків і розмовами з ними показує свою, мовляв, "природну доброту", але при тому ані копійки їм не дає. Такий же й Іван Іванович у Хвильового, тільки його партійно-комуністичне фарисейство виявляється в такій формі:

[...] взяти хоч би тих же безпритульних. Хто посміє сказати, що йому (ім'я рек) приємно зустрічатись з цією публікою, з цими нещасними дітками? Але що робити? Тут міщанській філантропії нема місця! Треба боротися з соціальними хворобами організовано. Саме тому Іван Іванович ніколи й не ділиться з індивідуалістами-жебраками своєю копійкою [т. 3, стор. 40-41].

А як з тією сварливою заїлістю гоголівського Івана Івановича, що доводить його до самозруйнування в судовій тяганині з Іваном Никифоровичем за неіснуючого, лише словом згаданого "гусака", що є, власне, головним мотивом у повісті Гоголя? Звісно, Івана Никифоровича в оповіданні Хвильового нема, а також нема й приватно-особистої сварки. Але нахил до цього в радянського Івана Івановича в оповіданні Хвильового є. Тільки це в нього, як і в усіх інших його колег — партійних чиновників, виявляється на тлі того внутріпартійного кар'єристичного інтриганства у формі взаємного "викривання" один одного шляхом демонстрування так званої "пильности", що його відображено в оповіданні Хвильового. Це змальовано в сцені партійних зборів установи, де служить Іван Іванович. На цих зборах він вступає з відповідною промовою проти свого службового колеги, знаючи, що його згори намічено жертвою так званої "викривальної критики", слідом за якою автоматично йде неминуча розправа. Але незабаром цей Іван Іванович і сам стає (як і колега, якого він "викривав" — без жадної конкретної підстави) такою самою жертвою. Бо раптом змінилася кон'юнктура у внутріпартійній взаємогризні, і викритий ним колега виявився в числі "неправильно викритих" і, звичайно, опинився вже в числі "викривачів" інших. Так настає трагічний для Івана Івановича в оповіданні Хвильового кінець його партійної, а тим самим і службової кар'єри. І це є, в суті, специфічно радянська форма того самого, що й у "Повісті..." Гоголя, саморуйнування — у безглуздому самопоїданні за ніщо — жалюгідних і в той же час смішних людей.

Дещо в іншій формі перевтілено гоголівський мотив в оповіданні Хвильового "Ревізор", що з'явилося в *Літературному ярмарку* ч. 10 від серпня 1929 року. Вже сама гоголівська назва оповідання підказує, який твір Гоголя міг бути тут за джерело гоголівського елемента в ньому. Але від Гоголевого "Ревізора" тут

узято й виділено в самостійну тему лише те, що пов'язане там з епізодом зальотницьких успіхів Хлестакова в жіночій частині родини Городничого. Звичайно, цей епізод у Хвильового розроблено не на загальному тлі ситуації з гоголівського *Ревізора*, а на вужчому матеріалі радянської дійсності; не в плані комедії-фарсу, як у Гоголя, а в плані психологічно-реалістичного оповідання з сатиричним звучанням.

Місце дії оповідання Хвильовий окреслив словами "наддніпрянський [придніпрянський — В. Г.] провінційальний городок", отже — щось більш-менш подібне до місця дії Гоголевого *Ревізора*, тільки територіально уточнене як українське. Але молодий ревізор Топченко, що прибуває сюди також із "столиці" — з Харкова, хоч характером дещо й подібний до Хлестакова, є ревізор справжній, не фіктивний. Особи ж, чію роботу він посланий перевірити, це не чиновницька верхівка міста, а редактор Сірко і головний репортер місцевої газети Валентин Бродський. І саме цей останній та його дружина Леся, ще молода пара, є в центрі авторової уваги в оповіданні.

Слід зазначити, що в умовах радянської дійсності місцева газета (в даному разі мова йде, очевидно, про округове місто — за територіально-адміністративним розподілом Української РСР 1920 років) — це політично важливий об'єкт партійно-урядового керівництва. Тому особи на головних редакційних посадах, як правило, партійні чиновники-фахівці, отже ревізор тут — представник органу партійно-державного контролю. Через це приїзд столичного ревізора створює для відповідальних за газету осіб приблизно таку ж ситуацію неспокою, як і приїзд Хлестакова для керівних чиновників провінційного міста в Гоголя, бо в обох випадках лінія службово-рангових стосунків більш-менш однакова. На тлі цієї ситуації й розвивається дія оповідання майже аналогічно до гоголівської, тільки в значно вужчому масштабі, зведеному до самого трикутника — Бродський, його дружина Леся й ревізор Топченко. Бродський виявляє свою чиновницьку запобігливість перед Топченком настільки принизливо, а Топченко грає свою зверхницьку щодо нього роллю настільки вправно, що знуджена провінційною одноманітністю мрійлива Леся, втрачаючи повагу до свого чоловіка, розчаровується ним і в своїй уяві починає ідеалізувати Топченка. А він, помітивши це, зручно використовує цю ситуацію й умілою тактикою досвідченого залицяльника починає захоувати її в себе.

Цю гоголівсько-ревізорську ситуацію Хвильовий показує, власне, не в гоголівському стилі, а скоріше в стилі чеховського психологічного реалізму. А розв'язка цієї ситуації у Хвильового фактично перероблена в дусі чеховських несподіваних розв'язок версією фіналу гоголівського *Ревізора* з несподіваним приїздом

справжнього грізного ревізора. Тільки в Гоголя, як відомо, цей ревізор не з'являється, а лише сама вістка про нього паралізує всіх "пошитих у дурні" Хлестаковим. У Хвильового ж несподівано, саме під час нічного повернення пароплавом з пікніку на виноградниках, коли збуджена ласками Топченка й підхмелена вином Лєся готова була вже зрадити свого сплячого в п'яному стані чоловіка, як раптом з'являється, під виглядом пасажира на цьому пароплаві, начальник того контрольного органу, від якого посланий ревізор Топченко. Тоді Топченко в зустрічі з цим своїм начальником, який суворим тоном нагадав йому, що він занадто довго затримався в своєму ревізорському відрядженні, покинув Лєсю саму й почав упадати й запобігати перед своїм начальником ще принизливіше, ніж раніше Бродський перед ним, виявляючи свою дрібненьку чиновницьку натуру. Спостереження Лєсею цієї сцени раптом розвіює створену її уявою ілюзію вищости людських якостей Топченка в порівнянні з її чоловіком, і змалілий в її очах столичний ревізор-ловелас втратив для неї всю свою облудну принадність.

Ця несподівана розв'язка набуває в оповіданні одночасно звучання "невеличкої драми" для наївної мрійливої Лєсі і значення узагальнення щодо незмінної гоголівсько-чиновницької природи того радянського суспільного життя, частину якого подано в цьому оповіданні. Про це промовисто говорить кінцівка оповідання, де через реакцію Лєсі на прикрий для неї випадок цей аспект твору так висловлено:

Спершу її цей випадок так приголомшив, що вона навіть одразу протверезилась, але потім, не бачачи з собою Топченка, вона відчула, як їй знову боляче, надзвичайно боляче, заскеміло в грудях. Не тому заскеміло, що не трапилось те, що могло трапитись, а тому, що *ревізор*, якого вона взяла за людину виняткової вдачі, за людину, яка принаймні нічого спільного не має з Валентином [Бродським — В. Г.], був, як виявилось, звичайним чиновником і навіть більше: мабуть, гіршим за її чоловіка. [...] І побачила вона раптом *життя в його звичайних, непідроблених фарбах* і побачила, що *люди цього життя всюди, завжди до смішного однакові* [т. 3, стор. 100].

Останнім твором Хвильового, де виразно присутній гоголівський мотив, творчо перевтілений письменником у власні образи на власній сюжетній основі, було оповідання "Мати". Це оповідання вперше з'явилося в третьому томі *Творів* Хвильового видання 1930 року. Невідомо точно, коли воно було написано, але є деякі підстави вважати, що писалося воно десь таки безпосередньо за рік перед його публікацією. Тоді Хвильовий ще був редактором *Літературного ярмарку*, в якому це оповідання не змогло з'явитися через припинення цього видання наприкінці 1929

року. В кожному разі, поява цього оповідання саме 1930 року — зловісного для України року розгортання тих трагічних подій, що почалися восени 1929 року й дійшли свого апогею фатального 1933 року — якось пов'язує трагічний зміст і характер цього оповідання про те, як в роки революційної "громадянської війни" в Україні сталося вбивство рідної матері її сином-більшовиком, коли той намагався вбити в материній хаті свого рідного брата-білогвардійця, з подіями, які якраз мали розгорнутися в країні скоро по написанню оповідання. Зрозуміло, що мотив матеревбивства пов'язує це оповідання з ранішим твором Хвильового на цю тему — "Я" (1924), і, безперечно, оповідання "Мати", можна сказати, конкретизує й уточнює зміст і художню символіку образів трагедійної містерії "Я". Зокрема це стосується національно-історичного аспекту в трактуванні багатозначного змісту й різнопланових образів твору "Я". До оповідання "Мати" додано епіграф з баладного вірша Тичини про трьох синів, де символіка України в образі матері безсумнівна. Але в Тичини нема вбивства матері і є *трое* синів, з яких один більшовик, другий націоналіст, а третій бандит-анархіст, який один тільки й гине в сутичці трьох братів, два ж інші продовжують битися без кінця. А в Хвильового *двоє* синів — більшовик і білогвардієць, і в сутичці між ними *гине мати — від рук більшовика*. Отже, вказавши епіграфом з Тичини на його національну символіку образу матері трьох синів, як образу України, чиї сини в історично-фатальних для неї обставинах революційної "громадянської війни" опинились у протилежних таборах братовбивчої війни між собою, Хвильовий у своєму творі звернувся до іншого джерела української національно-історичної символіки *двох синів* — до *Тараса Бульби* Гоголя. І це джерело спеціально підкреслене на самому початку оповідання, де мова про двох синів. Останні мають імена саме синів Тараса Бульби — Остапа й Андрія і названі так батьком, що хотів бути подібним до Тараса Бульби, захопившись українською козацькою старовиною саме під впливом читання Гоголя. Ось цей початок оповідання:

Батько цих бойових хлопців помер дуже давно — так давно, що й не скажеш. Поховали його на осінньому кладовищі в тому ж таки дореволюційному містечку і саме тоді, коли *Остап та Андрій* тільки-но розпочали свою життєву путь. Як пам'ятають старожили, з батька був звичайний собі кравець і — можна сказати — надзвичайна людина. Ну, хто б, скажімо, наважився назвати його *Тарасом Бульбою*? [...] А от глядіть же: тільки й думок у нього було, що про тую неспокойну козацьку старовину. Зігнувшись над якимись штанцями, скажімо, та перегортаючи *сторінки молодого Гоголя*, кравець (розповідали старожили) завжди тяжко зідхав і з такими словами звертався до своєї молоді дружини: — А чи не думаєш ти, що з мене вийшов би непоганий кошовий отаман? [...]

За всяку ціну хотів кравець зробити зі свого любого сина

[Остапа] (як і з другого сина) військову людину і за всяку ціну хотів він бачити своїх синів на вороних кониках. [...] І привів кравець свого первака до місцевої гімназії й благословив його приблизно такими словами: — Так от що, дорогий мій сину! Не забувай батьківського заповіту: як виростеш, синку, то, прошю я тебе, піди ще ти до військової школи і причепи собі там блискучу шаблюку... щоб був ти мені, значить, як Остап для Тараса Бульби [т. 2, стор. 357-8].

Так, пов'язуючи свою оповідь з Гоголем та його епічно-легендарними образами, Хвильовий відразу ж пов'язує й своїх героїв з іменами двох синів Тараса Бульби, таким чином пов'язуючи ці образи саме з образами гоголівських Остапа й Андрія. Батька цих синів, про якого автор говорить з іскоркою добродушної іронії як про своерідну пародію на гоголівського героїчного кошового отамана, він кладе в домовину на самому початку оповідання, і таким чином Остап і Андрій стають тільки материними, вдовиними синами. І далі бідна мати-вдовиця (традиційний — з фолкльору через Шевченка — образ матері в українській літературі, що асоціюється з образом України) стає головною, так би мовити, негероїчною героїнею оповідання.

В іншому місці, коли була мова про "Вальдшнепи", вже було звернено увагу на вкладену автором у думки Карамазова інтерпретацію гоголівського образу дружини Тараса Бульби, яка, мовляв, "випровадивши синів Тараса Бульби на Запорізьку Січ, пішла плодити безвольних людей". Щось від цієї інтерпретації є і в образі матері синів самоуявлюваного "Тараса Бульби" у Хвильового. По смерті батька цих синів їхня мати-вдовиця, згідно з батьковим заповітом, випровадила Остапа у військову школу, з якої він пішов добровільцем на фронт Першої світової війни і став офіцером російської царської, а після революції — "білої" армії. А молодший Андрій, більше материн син, ніж батьків, спочатку став дезертиром, а відтак — революціонером, який уже під час революційної "громадянської війни" також добровільно пішов воювати на боці "червоних" (більшовиків). Таким чином рідні брати опинились у війні один проти одного. Самі ці брати у Хвильового зовсім не "безвольні". Вони фактично стали жертвами стихії суспільних вибухових сил, що викинули їх на поверхню хвиль збурених революцією людських мас, серед яких вони практично перетворилися на знаряддя масової, не своєї волі, з протилежних боків. Мати ж у Хвильового — той самий гоголівський образ матері Остапа й Андрія з *Тараса Бульби* Гоголя — втілення безмежної материнської любови, однакової до обох синів, хоч вони, як і в Гоголя, опинилися в протилежних ворожих таборах. Це — мати-страдниця, безсила й безвольна супроти жорстоких сліпих ворожих суспільних сил, що захопили у вир своєї боротьби її синів, яких вона однаково любить і однаково не розуміє.

Кінець-кінцем, вона стає жертвою своєї любови й свого нерозуміння. В калейдоскопі революційних подій, з періодичними змінами режимів, кожен з її синів на короткий час з'являється в її хаті. Але не синівську мову любови чує вона від них обох, а, як це підкреслено повторюється в оповіданні, однаково їй "чужу мову" — сувору й брутальну мову ненависти братів один до одного й мову гніву на матір, що допомагає обом, переховуючи їх один від одного. І, нарешті, коли однієї ночі вона сховала в своїй хаті Андрія під час захоплення в містечку влади стороною Остапа, цей також, після безуспішних розшуків брата в її хаті, залишився на ганку чатувати на нього, і там заснув. Тоді серед ночі Андрій, довідавшись, що Остап є у хаті матері, вирішив убити його під час сну. Знаючи про це, мати, що не спала цілу ніч, оберігаючи синів один від одного, сказала Андрієві, що Остап спить на її ліжку; а потім сама лягає в це ліжко. І Андрій у темряві вбиває матір, думаючи, що вбиває брата.

Оскільки, назвавши синів Остапом і Андрієм — та вказавши на їхній гоголівський родовід, Хвильовий пов'язав оповідання "Мати" з гоголівськими образами *Тараса Бульби*, то значення цих імен у творі полягає саме в тому, що це неминуче викликає аналогію з носіями цих же імен у творі Гоголя. І справді, крім імен, основні риси Остапа й Андрія в оповіданні ті самі, що й у повісті *Тарас Бульба*. Остап, старший син Тараса, в обох творах вірний батькові, і в Гоголя це рівнозначне з вірністю батьківщини — відповідно до того, як це розумів автор *Тараса Бульби*. Слід пригадати, що Гоголь в остаточній редакції цього твору вклав в уста Тараса (в розділах 9 і 12 повісті) саме таке розуміння своєї батьківщини, що це означало лише в територіяльно-сентиментальному сенсі Україну, а в сенсі національно-державної ідеї це означало "всю православну Руську землю" під владою "руського царя". Отже це фактично та сама ідея "єдиної неділимої Росії" з Україною, як "Малоросією" в її складі, що була проклямована й білогвардійцями, до яких належить Остап в оповіданні Хвильового. Андрій же в Гоголя зрадник батька й батьківщини, а України зокрема, бо ж говорить він, виправдовуючи свою зраду (в розділі 6 повісті): "Що мені батько, товариші й батьківщина?.. Хто сказав, що моя батьківщина Україна? Хто дав мені її батьківщиною? Батьківщина є те, чого прагне душа наша, що їй наймиліше". У Хвильового ж Андрій — більшовик, а з цього вже можна виводити, зрадник він чи ні. Та в Хвильового обидва — і Остап-білогвардієць, і Андрій-більшовик — *зрадники матері*. Тому й перший, і другий в оповіданні говорять до неї однаково "чужою мовою", і мати "не пізнала" в них своїх любих синів.

Зокрема ж пов'язання в оповіданні Хвильового образу матері-вбивці-більшовика з гоголівським образом зрадника батьківщини

й родини має велике значення, оскільки цим доповнюється й розшифровується на конкретному національно-історичному тлі занадто поетично-узагальнений образ матеревбивці-чекіста в "Я". Тут у Хвильового досить виразно відчувається звучання мотиву матеревбивства також у сенсі національному як вбивства в стосунку до України. Що ж до самого мотиву матеревбивства як такого, то в оповіданні "Мати" можна вбачати також своєрідне перетворення й переосмислення автором гоголівського мотиву синовбивства в повісті *Тарас Бульба*, де воно є батьківським покаранням Андрія за зраду. Розвиваючи цей мотив і обертаючи його, так би мовити, зворотною стороною, Хвильовий в оповіданні "Мати" фактично надає матеревбивству значення материнської кари, проклинаючи за свою смерть обох синів, що зрадили її материнську любов і своєю братовбивчою війною між собою відібрали в неї бажання жити. "І тоді захотілось матері вмерти", — пише Хвильовий, і мати свідомо лягає на смертне ліжко замість Остапа. І хоч безпосередньо провина за смерть матері падає на Андрія, що вбиває її несвідомо, думаючи, що вбиває Остапа, але цим самим провина падає й на Остапа, що своїм наміром убити Андрія міг так само вчинити це матеревбивство.

У цій трагічній містерії гріха вбивства в родині гоголівським у Хвильового в оповіданні "Мати" є щось уже не від *Тараса Бульби*, а від *Страшної помсти*. Зрештою, в стилі цієї містерійної легенди Гоголя звучить і сама мова оповіді в кульмінаційних і фінальних частинах "Матері" (урочисто-суворий тон повторювання "і" на початку речень тощо). Зокрема ж так звучить фінальна сцена, в якій відчувається також гоголівський мотив страшного тягара гріха на душі Андрія. Він, тікаючи з хати матері після вбивства, немовби втікає сам від себе. Це відбувається на тлі божевільної веремії доволишнього світу, в якому для нього "вже не було матері" — того головного, первинно-людського джерела, яке він убивством матері убив у самому собі:

Тоді Андрій вискочив у вікно і побіг по порожніх вулицях середньовічного містечка. І тоді ж у страшній завірюсі помчалися галопом будинки, крамниці, і нарешті, сама земля. Але матері вже не було.... [т. 2, стор. 369].

З оповіданням "Мати", що з'явилося лиховісного 1930 року, скінчився той період порівняно "вільної" творчості Хвильового, в якому так відчутно бринів гоголівський елемент. Після цього почався й тривав аж до самого самогубства Хвильового 1933 року період вимушеної невольної творчості, в якій від Гоголя вже нічого не було. Але не було в ній тоді вже майже нічого й від самого Хвильового.

Про перспективи правозахисного руху

Мирослав Прокоп

У цьому самому випуску нашого журналу друкують в перекладі з російської мови відповіді кількох громадян СРСР, як також і членів редакції московського журналу *Варианты* на анкети, які склала редакція французького журналу *Альтернатив*. Серед опитуваних є представники різних вікових, статевих і соціальних груп. Як видно з запитів, головну увагу в них приділено проблемі місця, яке займає правозахисний рух серед громадян СРСР, та його перспективи. Діапазон поглядів, що їх висловлюють опитувані, доволі широкий: наскрізь протиставних опіній мало. Виглядає, що їх легко вкласти в певну схему.

Наскільки серйозно можна брати до уваги думки опитуваних? Наскільки вони можуть віддзеркалювати дійсність, передусім реальний стан правозахисного руху в суспільстві, його перспективи, а також перспективи режиму, його сильні та слабкі сторони? Ці питання, нам видається, потребують детальнішого роз'яснення.

Насамперед треба погодитися, що, як і кожне обслідування громадської думки, анкета журналу *Альтернатив* не може правити за певний критерій для пізнання того, що думає громада. Навіть в умовах демократичних суспільств обслідування громадської думки часто викликає сумніви. Дуже багато залежить від того, хто питає й як питає, від того, кого питають, наскільки опитування охопило справді найрепрезентативніші кола суспільства, або, іншими словами, чи в ньому представлено всі групи тощо. Відомо, наприклад, що американські фірми, які провадять зондування опінії серед населення з метою виявлення виборних шансів кандидатів у президенти чи в члени конгресу, здебільшого роблять правильні передбачення. Але бувають і скандальні невдачі. Однією з найвідоміших було запевнення більшості обслідувальних фірм, що на президентських виборах 1948 року переможе губернатор штату Нью-Йорк Томас Дьюї. Деякі газети навіть повідомили про його перемогу. Але президентом тоді, як відомо, вибрали Гаррі Трумана.

Ще ризикованіша справа — вести обслідування громадської думки в тоталітарних державах, де все життя контролюється

таємними органами безпеки. Де є гарантія, що опитуваний справді висловлює те, що думає, коли він не може мати повного довір'я до того, хто ставить питання?

Але припустимо, що під час опитування за анкетною журналу *Альтернатив* опитувані не боялися, мали довір'я, отже висловлювали свої справжні переконання. Якщо це так, то що дають висловлені ними думки для оцінки правозахисного руху та його перспектив? Звичайно, треба пам'ятати, що дія тут відбувається на російській сцені, точніше, йдеться про Москву та її околицю.

Перше, що кидається у вічі, це думка, що дисидентський або правозахисний рух є дуже слабкий. Самвидав поширюється серед дуже малого числа людей. Про нього ширші кола суспільства не знають. Дехто навіть запевняє, що дисидентський рух взагалі позбавлений ґрунту. До створення перебільшеного уявлення про впливи дисидентського руху чимало причиняється сама влада, коли, наприклад, посилає 600 дружинників, велику кількість співробітників міліції та переодягнених кагебістів проти 40-50 чоловік, що збираються біля пам'ятника Пушкіна в Москві, щоб відзначити День прав людини.

Іншою слабкістю опозиційного руху є те, що він загалом складається з інтелігенції, не має зв'язку з робітництвом, вже й поготові з селянством і що такий соціяльний склад учасників руху каже наперед про його програму, про вимоги, які він висуває. А ці вимоги, де йдеться про шанування владою її ж власних законів, падають на глухі вуха широкої громадськості Росії, бо в неї взагалі немає розвиненого почуття правосвідомості. Немає також відчуття пошани до права, сенсу того, що право зобов'язує, усвідомлення того, що право повинно стояти на сторожі інтересів також і громадянина. В умовах, коли величезна більшість населення, не лише влада, щодня гвалтує обов'язкові для них закони, дарма, що перші та другі роблять це з різних причин, як можна чекати від них ушанування тих законів? Адже порушення їх стало частиною життя громадян СРСР.

Тому, кажуть опитувані, наголос в боротьбі треба ставити не на самих правах, не на вшануванні законів, а на соціяльно-економічному аспекті життя громадян, на їхніх щоденних матеріяльних потребах. Просто треба озиватися до шлунку і через нього доходити до умів і сердець суспільства. Це також могло б засипати провалля, яке існує між горсткою правозахисних інтелігентів і масою робітництва, що впивається горілкою та годується телевізією.

При тому влада зручно ставить правозахисників у кривому дзеркалі. Буває, що пересічний громадянин співчуває владі, коли вона б'є по опозиції, в тому сенсі, що не можна по голівці гладити за протидержавну діяльність. Емігрантів влада представляє як

розсварену групу невдоволених на утриманні західніх розвідок, що подекуди приймається масами в добрій вірі. Зрештою, — дехто сугерує, — що іншого емігрантам робити, оскільки вони опинилися поза межами своєї батьківщини? В самому ж СРСР, під яким, як згадано напочатку, треба розуміти Москву та околицю — бо до інших міст чи республік кореспонденти журналу *Альтернатив* доступу не мали — залишилося по кілька учасників правозахисного руху.

Є ще інші слабості правозахисту та всякої опозиційної думки та дії, а саме елементи сталінізму чи туги в народних масах за сталінськими порядками, мовляв, тоді був лад, а тепер "бардак". Тому треба сильної руки, яка буцім то не тільки покінчить з дисидентством, але, що важливіше, запровадить порядок, себто врятує народне господарство від теперішнього хаосу, забезпечить громадянині товари першої потреби тощо. Таку тугу за "порядком" потихеньку підсилюють деякі кремлівські діячі, а ґрунт для цього серед певних кіл громадськості, як сказано, добрий. Цьому сприяє й те, що немає зближення й навіть існує провалля між дисидентами, що рекрутуються з кіл інтелігенції та робітництва.

У цьому контексті варто згадати, що в той час, коли більшість опитуваних є в захопленні від боротьби польських робітників з кіл "Солідарности", подивляє їх, вони ж водночас стверджують, що в "Росії" це немислиме. Але є й такі, що переконані, що поляки завжди вимагали багато для себе, що вони невдячні Радянському Союзові за "визволення" і що їхній хаос "наші" зліквідують.

Чи подібні оцінки дозволяють зробити висновок про кінець правозахисту та й взагалі про зайву роботу будь-якої опозиції? Фактично такої думки ніхто з опитуваних не пропонує. Радше всі переконані в великих заслугах правозахисту та дисидентства, поскільки цей рух "зламав інерцію страху" в суспільстві, створив ситуацію, за якої люди стали дещо відважнішими в своїй критиці влади та в своїх домаганнях. У цьому історичне значення дисидентства. Однак, при цьому висувається погляд, що перспективи руху пов'язані зі зміною його характеру та дотеперішніх методів боротьби.

Якщо йдеться про перше, то треба сказати, що рух не може мати виключно правозахисного характеру. Він повинен стати нормальним політичним рухом, з виразною метою боротьби за владу, себто не тільки за реформу існуючої влади, за те, щоб вона дотримувалася своїх власних законів, а безпосередньо за владу для себе. Подруге, рух не може діяти лише легально. Він мусить погодитися з тим, що в певних ситуаціях не можна уникнути нелегальних методів боротьби. Це правда, що нелегальщина таїть в собі чимало небезпечного, зокрема інфільтрації та провокацій ворога, але небезпека існує також і в умовах правозахисту та ле-

гальности. А тут саме йдеться про успіх боротьби, якого не досягти без організованих форм. Допомогти в цих зусиллях може еміграція. Силою закордонної діяльності Герцена було те, що він міг спиратися на організовані політичні групи в Російській імперії, які йому співчували. Теперішні емігранти, що ведуть політичну діяльність, спрямовану на СРСР, успіхів не матимуть, якщо в самій країні не існуватимуть організовані одиниці, які поширюватимуть їхні ідеї. При цьому треба мати на увазі й те, що радянське суспільство — це суспільство, що живе в умовах тоталітарної диктатури, що воно здебільшого годується офіційною агіткою, що рівень його знання в галузі таких понять, як демократія, її функціонування, відповідальність влади перед народом та інші громадянські цінності, якими живуть вільні народи, є зовсім низький і ці поняття є зовсім чужі громадянам СРСР. Тому в підході до них треба часто починати від абетки політичного виховання. А втім, доступ до умів радянських громадян ззовні є дуже ускладнений. Через це опитувані часто підкреслюють важливість західних радіостанцій, а головню можливостей доступу до закордонних телевізійних передавань.

Які висновки з цієї анкети може зробити український читач? Такої анкети на Україні провести немислимо, і це вражає в першу чергу, коли перечитуєш подібну анкету. На нашій батьківщині немає постійно акредитованих кореспондентів іноземних газет. А немає їх тому, що там немає західних дипломатичних представництв. З цих причин сильним ударом для нас треба вважати те, що американський уряд як міру покарання СРСР за агресію проти Афганістану вирішив замкнути свій консулят якраз у Києві. Зайво згадувати й про те, що в свій час в українській еміграційній пресі велися гомеричні бої з приводу того, чи потрібні в Києві дипломатичні представництва. Наші суперпатріоти казали, що непотрібні, мовляв, будемо чекати, аж поки там не створяться представництва екзильного уряду УНР чи іншого українського національного правління. Таким чином ми чекаємо, а покищо Київ і Україна є практично замкненою зоною для чужоземних кореспондентів. Ми часто докоряємо їм, що вони виявляють тенденційність, пишучи про Україну, що забагато інформують про російських дисидентів, зокрема про євреїв. Це правда, що вони мало пишуть про нас. Але пояснювати усе якоюсь змовою проти нас — було б упрощуванням справи. Відомо, що сьогодні в політиці Заходу, на ділі немає місця для України як самостійного політичного фактора. Але велика доля правди теж у тому, що мовчанка західних кореспондентів про Україну пов'язується теж з неможливістю

дістатися на Україну або перебувати там постійно, щоб бачити, що там діється.

Отже, анкет про обслідування громадської думки на Україні, зокрема про наш правозахисний рух, ми не маємо. Це наша перша слабкість. Зайво доводити, що для учасників українського руху опору великою допомогою було б створення можливостей для них та й для інших українських громадян зустрічатися з іноземними кореспондентами, передавати вістки про себе та про становище на Україні та згодом почути про це в закордонних радіопередаваннях або дістати таку інформацію з відгуків в іноземній пресі.

Друга слабкість українського правозахисного руху полягає в тому, що, як і в Росії, на Україні слабо розвинена правосвідомість ширших кіл громадськості. Це спадщина довгого поневолення в умовах царського самодержавного режиму та в останні десятиріччя більшовицького. Немає жадного сумніву в тому, що цей факт негативно впливає на можливості втягнення ширших мас у процес правозахисту.

Третою слабкістю нашого руху опору є, знову ж таки, як і в Москві, його малочисельність і мала інформованість населення про його діяльність, про його керівні постаті. Інколи можна почути думку, що туристи з Заходу більше знають про ці справи, ніж жителі України. Це зрозуміло, оскільки влада намагається приховати від населення розмір опору проти нього, як і розмір репресій, а самі діячі того руху, як було вже зазначено, не мають доступу до закордонних кореспондентів. Буває й таке, що люди в Україні бояться говорити з туристами про опір владі, не знаючи, з ким мають справу чи загалом не хочуть ризикувати.

Однак, було б помилковим відсотково порівнювати кількість учасників руху в Україні та Росії. Пропорції тут зовсім інші. Коли в анкеті журналу *Альтернатів* говориться, що в Москві та околиці нараховується 200 заарештованих дисидентів, що є більшим, ніж колинебудь від 1956 року, то для України ті числа є набагато вищі. Відомо, що українці становлять майже 70% серед політв'язнів СРСР і що строки ув'язнення для українців є вищі. Також останніми роками саме українців найбільше судять не за політичні провини, а за кримінальні злочини, звичайно, штучно провоковані. Це додатковий засіб зламати силу українського народу.

Також інакше уявляється інша принципова проблема, що послаблює московський дисидентський рух. Це передусім його інтелегентський характер і його віддаленість від ширших кіл суспільства, головно робітництва. В нас такої безодні немає. Це правда, що в 1960 роках головний акцент українського руху опору робився передусім на питаннях, що турбували українську гуманітарну інтелігенцію, отже, на мові, історії, традиції, русифікації та

под. При цьому занедбано соціально-економічні проблеми. Згодом прийшло часткове покращання: більшої уваги присвячувано проблемам побутової натури пересічного громадянина. Але навіть коли акцент українського руху опору робиться передусім на національному, його база й тоді набагато ширша, ніж платформа російських дисидентів. Бо всіх українців, незалежно від того, до якої соціальної групи вони належать, об'єднують гасла національної боротьби. Їх болить політика русифікації, ображає постійне вихвалання всього російського за рахунок української історичної традиції, культури, звичаїв.

Платформа національної боротьби об'єднує ширші кола людей в Україні не тільки через московський імперський характер теперішнього більшовицького режиму, але й тому, що, як видно з анкети журналу *Альтернатив*, і в російському правозахисному русі виявляються шовіністичні тенденції. Звичайно, не можна нічого мати проти прагнення російських дисидентів чи пересічних росіян до національного відродження чи до релігійного ренесансу. Однак, що викликає в українців чи в інших неросіян заперечення — це єдність, яка утворюється між тими законними прагненнями росіян і імперськими традиціями. Це являє собою серйозну небезпеку не тільки для неросійських народів, але й для самих росіян.

Треба пам'ятати, що як-не-як, хоч би й формально, КПРС офіційно визнає існування неросійських республік, тих, що мають союзний статус, чи інших, які мають права автономних республік або національних округ. Звичайно, все це на папері. Але навіть це має своє значення. Бо в чисто юридичному розумінні Російська імперія перестала існувати з розвалом династії Романових. Тоді, поперше, в роках 1917-1918 створювалися незалежні держави України, Білорусі, Литви, Грузії та інші, що проіснували кілька чи навіть кільканадцять років, дістали визнання численних держав, аж поки не впали жертвами московської агресії. Подруге, імперія як гомогенна держава припинила своє існування на базі офіційної державно-правної більшовицької доктрини, коли 30 грудня 1922 року створено СРСР як федерацію окремих республік. Цей формальний статус відповідні республіки зберігають і досі, і кремлівські "вожді" бояться його порушувати. Під час т. зв. "конституційної дебати" 1977 року Брежнев заявив з приводу того, що "деякі товариші" пропонують змінити цей статус і говорять про унітарну державу, але що партія та уряд цього не приймають. Очевидно, що "партія та уряд" не роблять цього не тому, що вони симпатизують неросіянам.

Зате коли простежити політичну думку російських дисидентів, там взагалі не знайдеш тих правно-формальних аспектів статусу неросійських республік СРСР. Що гірше, в них, дослівно

за індивідуальними винятками, не видно розуміння автентичних прагнень неросійських народів визволитися з-під опіки т. зв. "старшого брата". Як воно не дивно, але в цьому питанні існує майже ідеальний паралелізм, наче написане домовлення, між сучасними володарями Кремля та їхніми російськими опонентами: і перші, і другі мислять категоріями збереження імперії. Тількищо сучасна Москва на практиці йде відомим шляхом постійного обмеження і без того куцих прав неросійських республік і творення т. зв. "єдиного радянського народу", а кремлівські опоненти як в самому СРСР, так і на Заході, роблять це саме відіграванням теорії т. зв. непередрішенства, в розумінні, ніби треба ще шляхом плебісциту спитати неросійські народи СРСР, чи справді вони бажають відокремитися від Росії. Начебто прагнення до незалежності було менше в українців, литовців, білорусів, узбеків чи інших народів, ніж у відсталих племен Африки чи Океанії.

Найважливішою проблемою українського правозахисного руху, подібно до російського чи інших народів СРСР, є питання його дальшого існування взагалі, а якщо це так, то які форми воно має прийняти. З опитування журналу *Альтернатів* стає ясно, що в Москві беруть до уваги можливості нелегальної діяльності та, що навіть важливіше, політичної дії, спрямованої не на реформу влади, чи шанування нею законів, які її формально зобов'язують, а на здобуття влади шляхом усунення тієї, яка існує тепер. Зрозуміло, що всі ці питання покищо знаходяться в стадії дискутування, не дії. Правда, якщо прийняти до уваги писання деяких російських еміграційних груп, головно таких як Народно-Трудовий Союз (НТС), то віддавна не тільки в Москві, але й взагалі в СРСР (керівники НТС послідовно вживають назву "Росія", що недвозначно говорить про їхнє великодержавно-шовіністичне ставлення до неросійських народів) існують осередки того ж НТС, що діють за вказівками їхньої еміграційної централі. Звичайно, такі оптимістичні інформації треба сприймати з певною долею критичизму. Так наприклад, в пресі НТС в свій час чимало писали про страйки робітників в Горькому. Разом з тим один з опитуваних редакцією журналу *Альтернатів* каже, що там йшлося про звичайний протест з приводу запізнення автобусів, що протест не дістав широкого відгуку серед населення міста, яке про нього навіть і не знало.

З цієї нагоди слід відмітити, що українські політичні групи на еміграції та їхні пресбюра в цих випадках набагато обережніші. За доволі довгі роки діяльності українського руху опору подібних перебільшень в українських повідомленнях не траплялося.

Проте, сама проблема організованости руху опору існує й безперечно існуватиме в майбутньому. Властиво, українці були чи не перші, що почали від таких спроб: ще в 1960 році Левко Лук'я-

ненко та його співробітники-юристи зробили спробу організувати Українську Робітничо-Селянську Спілку. В 1960 роках впродовж кількох років у західних областях існували такі організації як Об'єднана Партія Визволення України, Український Національний Комітет, Український Національний Фронт та ін. Проте з роками місце спроб організованої дії зайняли відверті писання окремих діячів культури, листи протесту й под., а в 1976 році створено Українську гельсінкську групу, теж на принципі легальности. Оскільки сьогодні всі її гласні члени або ув'язнені, або вислані за кордон, важко робити прогнози про дії негласних її членів або про перспективи самої організації правозахисного руху взагалі.

З цим пов'язане також питання боротьби за зміну теперішнього режиму на Україні, отже боротьби за владу. Це сама по собі окрема проблема. Тут вистачить лише сказати, що ніякі режими не падають самі від себе. Для цього потрібна організована політична боротьба, а значить політична організація, яка додасть напрямні такій боротьбі. Крім того, якщо йдеться про СРСР, то успішну боротьбу проти влади, за її падіння чи хоча б за уступки, можна вести тільки спільним фронтом усіх народів імперії.

АНКЕТА ЖУРНАЛУ «АЛЬТЕРНАТИВА»

ПИТАННЯ

1. Чи можете ви коротко описати становище в правозахисному і демократичному русі сьогодні, зокрема беручи до уваги період після масових арештів, заслання Сахарова, дедалі наполегливішого тиску на громадську думку й інших проявів реакції?

1а. Чи можна тоді в зв'язку з цим говорити про розгром дисидентства?

1б. Які можна зробити підсумки після всіх цих подій — як у практичному, так і в ідейному пляні?

1в. Яка тенденція переважає сьогодні в настроях учасників руху: чи схильність до припинення активної правозахисної діяльності, чи припинення взагалі будь-якої опозиції, чи тенденція до продовження боротьби за права на іншій основі (чи основах)?

1г. Чи не вважаєте ви, що в цьому зв'язку правозахисна і кожна інша опозиційна діяльність все більше переноситься на Захід, зокрема після збільшення еміграції серед правозахисників і виселення за кордон деяких активістів?

2. Що означає бути сьогодні соціалістом у Радянському Союзі?

2а. Чи не думаєте ви, що влада найбільше боїться зближення між правозахисним рухом і робітничою клясою, як це сталося в Польщі?

2б. Яке ставлення різних течій правозахисного руху до робітничої кляси (зокрема у зв'язку з страйками в Горькому, Тольятті та інших містах)?

3. Як ви ставитеся до того, що відбувається в Польщі?

3а. Як сприйняли виникнення профспілки "Солідарність" у робітничому середовищі?

L'Alternative — двомісячний журнал, що виходить французькою мовою в Парижі з листопада 1979 року.

Питання і відповіді опубліковані тут перекладено з російської мови з видання *Материалы Самиздата*, ч. 14 від 5 квітня 1982 (АС № 4619) і ч. 22 від 25 червня 1982 (АС № 4653), де подано, що відповіді на питання, підготовані редакцією *Альтернатив*, зібрав анонімний упорядник в Москві не пізніше листопада 1981 року.

3б. У дисидентських колах?

Зв. Чи все те, що вони досягнули у себе в Польщі, себто їхню фактичну перемогу, можна приписати лише надзвичайно специфічній долі Польщі, історичним властивостям польського народу і робітничої класи?

Зг. Чи всі ці події, а зокрема роля польського Комітету оборони робітників, є наукою для правозахисного руху в СРСР? Якщо так, то саме в чому?

ВІДПОВІДІ

Робітник (вантажник). 32 роки. Москва.

1. Не могу.

1а. Не можна. Уряд лають усі й всюди. Себто будуть і нові активні дисиденти.

1б. Підсумки: саджають вони активно, а люди чомусь бояться менше.

1в. Які настрої учасників руху, не знаю, бо не знаю учасників. Я думаю, що боротьба не припиниться. А побудувати її на інших засадах було б добре: не обороняти "бідолашних" "голосами", а бити голодом, порівнювати зарплати (очевидно, мається на увазі порівнювати зарплати в СРСР і в країнах Заходу), житло. Основа повинна бути така: бий в першу чергу по шлунку.

1г. Не думаю. До тих, що там, мені діла немає. Може, вони брешуть або заробляють собі на хліб на конфліктах між СРСР і Америкою. Може, все, що вони говорять — ворожа пропаганда.

2. Справжній соціаліст — поняття з кіна. В житті не зустрічав.

2а. Якщо дурні — то бояться. А бояться нема чого. Хто з нас, з робітників, бачив цих дисидентів? Я ось випадково зустрів, але так і не знаю, може, ці мої знайомі не дисиденти, а просто щирі люди (а що анкета ця до них попала або що книжки дають читати — то це, мабуть, через десяти руки).

2б. Я їх в житті не бачив, то як вони можуть ставитися до мене? А робітнича кляса — поняття абстрактне. (Щодо страйків — хіба вони були? У мене родичі в Горькому. Вони не чули.)

3. Добре. Тільки якщо далі так піде, наші задують.

3а. У середовищі робітників появу профспілки "Солідарність" прийняли по-різному. Той, хто, крім газет, бодай дечого по-

нюхав — сприйняв добре. А хто тільки *Правдою* живиться — погано.

3б. Про дисидентів не знаю.

3в. Історії Польщі не знаю, в школі не вчили.

3г. А який комітет? Наука — то наука, але в нас таке не вийде.

Колишній робітник, сьогодні люмпен (точніше — ремісник, кустар-одинак). 33 роки. Москва.

1. Багатьох арештовують. Скільки залишилося, не знаю. Ситуація така: сил залишилося стільки, щоб так-сяк себе обороняти, але й того їм не вдається.

1а. Як розуміти дисидентство? Якщо як інакодумство, то не можна говорити про його розгром. Навпаки, тепер майже весь СРСР думає не так, як говорить уряд.

1б. Про підсумки говорити завчасно. Якщо виарештують усіх, хто дає інформації на "голоси" і намагається працювати більш-менш легально, тоді будуть підсумки, як 100 років тому: не дають говорити, то почнуть стріляти.

1в. Що там у дисидентів, не знаю. А між простими людьми тенденція одна: закони погані, але, загалом, їх неважко обійти. *Боротися за права — небезпечно.* Взяти їх, не спитавшись — простіше (не працювати на державній праці; читати, що бажаєш; говорити, що думаєш; заробляти, як умієш). А владі на таких, які не кричать, що вони дисиденти, а роблять, що хочуть, наплювати.

Думаю, що це один із засобів боротьби: якщо хочеш бути вільною людиною, будь нею, не питаючись.

1г. "Діяльність" — єдина форма життя еміграції. А що ж їм без цього робити? Вони ж звикли до того, що ситість у всіх виглядах — це недобре, а треба боротися і страждати. Ось і борються.

А нам від їхньої боротьби, беручи загалом, ні холодно, ні гаряче. Навіть пересилки літератури не можуть зорганізувати. Варяться у власному соку і чвари заводять.

Пуття від "перенесення на Захід" не буде.

2. З таким поняттям не зустрівався.

2а. Відповім цитатою: "Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу".* Якщо влада боїться

*Стаття В. І. Леніна "Пам'яті Герцена" (ППС, вид. 5, т. 21, стор. 261).
Переклад наш. — *Ред.*

зближення, то вона боїться теж і власної тіні. А небезпеки немає. Робітничка кляса про дисидентів майже нічого не знає.

2б. Дисиденти ставляться до робітничої кляси так, як декабристи до селянина: в теорії поважають, а на практиці зневажають — пияки, тупоголове і покірне бидло, книжок не читає, воліє гокей.

3. Молодці поляки!

3а. В робітничому середовищі про "Солідарність" говорять мало, але з заздрістю.

3б. Дисиденти завжди в захопленні, коли уряд незадоволений.

3в. Історії Польщі не знаю. І взагалі, хто її в нас знає? А робітничка кляса там (треба думати) культурніша і краще згуртована. Поперше — Європа, а подруге — їм легше, ворог бо, все ж таки, ззовні, а не всередині.

3г. Не знаю, чи зрозуміють наші дисиденти цю науку. А наука така: інтелігенція розмови провадить, а "низи" діють. Від розмов про права толку не буде. А коли вони займуться проблемами жертя, відпусток, понаднормової роботи, зміною норм праці — і не в журналах накладом в п'ять примірників, а в листівках — може, через років 20 переконують наших роботяг працювати для "Солідарности".

Студентка. 19 років. Москва. Технічний вуз, спеціальність — природознавець.

1. Можу загально, з прогалинами.

1а. Думаю, що ні.

1б. Не зважаючи на репресії, мені здається, що коло людей, які цікавляться правозахисним і демократичним рухом, поширилося; є більші можливості дістати інформації такого роду.

1в. Мені здається, що переважає тенденція продовжувати боротьбу на найрізноманітніших основах.

1г. Ні, не думаю. Не зважаючи на ріст еміграції між правозахисниками, на мою думку, залишилося в СРСР доволі людей опозиційних поглядів, і число їхнє збільшується.

2. Не знаю.

2а. І цього вони також бояться, дуже бояться, але не тільки цього.

26. Мені здається, що це закономірно (страйки), і правозахисний рух повинен вважати їх як доказ того, що теперішня влада нездібна керувати державою і т. п.

3. І це вважаю закономірним.

За, б. Вітаю його постановня, хоч не належу ні до робітничої класи, ні (покищо) до дисидентських кіл.

Зв. Думаю, що ні, хоч деякі специфічні умови в Польщі, звичайно, сприяли і початку загальної боротьби, і перемозі.

Зг. Не знаю.

Журналіст. 35 років. Москва.

1, 1а. Так званий "правозахисний рух" в СРСР мав і має суцільно сектантський і гуманітарно-інтелігентський характер. Незначне число людей з різних міркувань ("не можу мовчати", "обов'язок перед Росією", "співчуття до чужого лиха", "хочу допомогти людям", "обурююся несправедливістю", "немає свободи слова" тощо; на жаль, є категорія і політичних кар'єристів, які заготовляють собі "капітал" перед виїздом на Захід) відважилися виступити відкрито проти офіційної внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, проти кричущих порушень численних (і не тільки гуманітарних) прав людини в СРСР. Активістів, які багато разів заявляють про себе офіційно, членів ініціативних груп, вільних асоціацій і т. п. арештували, арештовують і будуть арештовувати. На провінції — за найменший вияв інакودумства і читання забороненої в СРСР літератури, в Москві — не відразу, тільки найактивніших людей, які сидять як кість сторчма в горлі влади.

Посилені репресії відбуваються поволі, але певно. З другого боку, зародки демократичного руху, народившись, загинути не можуть. Інерція страху поступово зникає, і на зміну тим, які опинилися в тюрмі, приходять нові люди. А тих, які бажають допомагати, не називаючи себе офіційно і вголос, стає поступово все більше.

Я вжив слова "так звані" в розумінні, що виступи окремих людей і груп не можна, на мою думку, вважати "рухом". Широкі маси про цей "рух" не мають найменшого поняття, а радянська пропаганда, хоч і дуже невміло, робить все ж таки свою роботу, і багато хто вважає дисидентів агентами ЦРУ і т. п.

Крім того, "рух" цілковито безпідставний. Виступати в оборону здійснення законів і прав у країні, де сторіччями було нормою обходити правила і закони — є щонайменше недоладно. Така позиція не може мати успіху в Росії, де немає правосвідомості. Коли уважно, прискіпливо придивитися до життя більшості (аб-

солютної) громадян СРСР, то щонайменше 99% з них можна притягнути до кримінальної відповідальності за статтями існуючого кримінального законодавства. Але це — норма життя в СРСР. І ніхто не зверне уваги на великі та малі порушення закону так довго, як людина є лояльна владі.

1б. Дивись вгорі.

1в. Учасники руху в Росії — які покищо "на волі" і кола, близькі до них — про ніяке припинення активної діяльності не думають. Влада робить все, щоб задушити остаточно будь-яку легальну діяльність. Деякі групи (наприклад, Християнський комітет оборони прав вірних) переходять на напівлегальне становище — проголошують про прийняття нових членів, але не подають їхніх імен.

Про тенденції до продовжування діяльності на інших основах мені нічого не відомо. В молодіжних колах говорять про терор, але сподіваюся, що далі розмов справа не піде. Не дай Боже!..

1г. Правозахисна діяльність не може перенестися на Захід, незалежно від збільшення числа політичних емігрантів і вигнанців з СРСР. Або вона існує в середині країни, або не існує взагалі. Західня еміграція може тільки по змозі подавати допомогу — оприлюднювати матеріали і документи, які надходять з СРСР, налагодити тим чи іншим способом порівняно безупинне постачання літературою, якої щораз менше й менше в обігу, звертати максимум уваги на порушення прав людини в СРСР, намагатися сприяти якщо не звільненню в'язнів сумління, то бодай їхній висилці на Захід, обмінові і т. п.

Говорити про перенесення руху на Захід не доводиться ще й тому, що російська політична еміграція, як ніяка інша, органічно неспроможна консолідуватися і робити одну спільну справу. Замість того, вона займається безконечними безпредметними суперечками і чварами.

2. Соціяліст — поняття широке і цілковито абстрактне, з царини ідеального, як і багато інших понять типу "соціалізм" (зокрема "з людським обличчям" — чомусь більше, як 60-річна історія країн, в яких перемогла ідеологія марксизму і комуністи прийшли до влади, нічого не навчила шанувальників тих відірваних від життя схем).

2а. Влада в СРСР боїться власної тіні. Влада (очевидно, не-свідомо) робить рекламу і цілком "зайвий" (для себе) галас навколо того маленького кола осіб, які насмілюються в той чи інший спосіб відкрито протиставляти опозиційні думки. Так, наприклад, останню демонстрацію 10 грудня на площі Пушкіна в Москві (в ній брало участь не більше, як 40-50 осіб) розганяли щонайменше 600

дружинників, велика кількість міліції і незліченне число співробітників "в цивільному вбранні".* Площу оточили, виходи з метро перекрили, підземні переходи також. А який результат? Певна кількість перехожих дізналася, що існує традиція влаштовувати 10 грудня мовчазну демонстрацію в пам'ять жертв тоталітарних режимів.** Коли б влада не робила такої реклами, ніхто не помітив би 40 чоловік, які на 10 хвилин зняли шапки.

Говорити, що влада побоюється об'єднання дисидентсько-інтелігентського руху з неіснуючим робітничим (невелике число членів вільних профспілок успішно переарештували; скільки з них залишилося — мені не відомо) щонайменше смішно, якщо в уряді і відповідних установах не сидять патологічні ідіоти (хоч схоже, що це якраз так).

26. Добре. (Страйку в Горькому не було — перебільшені чутки: частина робітників, не дочекавшись автобуса, що препогано курсував, розійшлася по хатах.) Проте, біда в тому, що на випадок стихійних страйків в СРСР (вони, за моїми відомостями — тільки стихійні), влада невідкладно задовольняє негайні вимоги робітників, іноді навіть не переслідують (відразу) ініціаторів, і на цьому все кінчається.

3. Вітаю. Створення профспілки "Солідарність" свідчить про те, що ортодоксальна політико-економічна система в країнах соціалістичного бльоку себе не виправдовує. Усі країни скорше чи пізніше придуть до переконання (на жаль), що пересічному споживачеві завжди чогось не вистачатиме. А поміж тим немає жадної ідеологічної програми, яка відповідала б певній економічній основі і яку можна було б протиставити комуністам усіх мастей. Тому встановлення тоталітарних режимів з комуністичною ідеологією неминує в усіх країнах. Питання тільки, як довго такі режими зможуть існувати в різних країнах. На мою думку, в країнах із давніми демократичними традиціями (розвинуті країни Європи, Північної Америки, Австралії і т. п.) система викоринить себе дуже скоро. Якраз такий процес ми спостерігаємо тепер в Польщі. В інших країнах, де демократичні засади історично не дуже закорінені, комуністичні тоталітарні режими можуть проіснувати безконечно довго. До таких, на жаль, належить Росія.

За. Немає даних.

* Має на увазі демонстрацію 10 грудня 1980. — *Прим. АС.*

** Тут неточно; треба читати "демонстрація з нагоди Дня прав людини". — *Прим. АС.*

3б. Вітали. Доказ — лист на підтримку польських профспілок.*

3в. Дивись За.

3г. Теоретично — безумовно, так. На практиці нічого подібного в СРСР статися не може (пригадується відомий анекдот: повідомляють перед початком робочого дня: "Сьогодні кожного десятого повісять. Питання є?" — "Є. Мотузок дадуть казенний чи самому принести?").

Викладачка вузу, філолог. 41 рік.

1. Становище в правозахисному русі сьогодні: немає достатніх даних, щоб говорити 1) про чисельність, 2) про програми груп і гуртків, 3) про дієздатність кожної з існуючих ще груп. Я випадково знаю: Група "Гельсінкі" в Москві — три діючих члени і один, який підписує окремі документи; Робоча комісія для розслідування використання психіатрії для політичних цілей, ні одного — легального; Ініціативна група оборони прав інвалідів — три особи.

1а. Розгром дисидентів — ні. Існуючих легальних груп — можливо.

1б. Підсумки. Щоб зробити підсумки, немає даних, немає достатньо повних інформацій.

1в. Тенденції. Немає достатньої інформації. Чула розмови: 1) просвітництво, самвидав, збільшення обсягу інформації, ширше розповсюдження; 2) терор (засадничо серед молоді), лають групу "Гельсінкі" за беззмисловність і за внутрішнє лицемірство програми.

1г. Перенесення правозахисної діяльності на Захід, на мою думку, не має сенсу.

2. Соціаліст — термін, визначений словником. Змінюється стосунок до терміну, а не до поняття, яке ним визначається. Питання поставлено неправильно.

2а. Радянська влада боїться всього; бояться зокрема об'єднання дисидентських гуртків з робітничою клясою було б так само безглуздо, як боятися зустрічі з ягуаром у підмосковному лісі. На жаль, це покищо нереально. І влада знає це не гірше нас.

2б. Про стосунок дисидентів різних напрямів до робітничої

*Мається на увазі лист "Російського комітету допомоги польським робітникам" (див. АС № 4370: 3-4). — Прим. АС.

кляси інформацій немає.

3. Я ставлюся до того, що діється в Польщі, з захопленням, заздрістю і з страхом, що може прийти сумний кінець (радянські танки у Варшаві).

3а. Серед робітничої кляси по-різному реагують на профспілку "Солідарність": 1) з жиру бісяться; 2) підступні дії ЦРУ; 3) молодці! нам би..., але в нас так не вийде.

3б. Абсолютно позитивно.

3в. Немає достатньої інформації.

3г. Наука — так. Чи ми потрапили б скористати з цієї науки? В цей час — навряд.

Художниця-декоратор. 34 роки. Москва.

1. Питання поставлене бездарно. Про який рух мова? Якщо про правозахисні організації — вони й раніше були нечисельні (10 осіб у групі "Гельсінкі", по 10-20 у національних групах — це не рух), а після арештів і заслань там вже взагалі нікого не лишилося (на мою думку). А коли говорити про прихований рух *думки і почуття* того, що й ми, радянські громадяни, маємо не тільки обов'язки, але й права, то такий рух, "раз почавши, трудно скінчити". Ситуація, на мою думку, така: незадоволені є всі, брати активну участь у русі за права людини хотіли би багато людей, але немає центру, який би його організував. Все роздрібнене.

1а. Ні. За останні 10 років про це почало думати і говорити більше людей. Розмови пішли активніші й конструктивніші: частіше питаються: *що й як робити*. Менше бояться КГБ, ніж раніше. Легше підписують різні папери (на мою думку).

1б. Дивись **1а**.

1в. Про настрої учасників (керівних) не знаю. В колах, близьких до дисидентів, тенденція до активізації. Багато *мріє* про друкарню, про газету. Є "листівочки". Основи, звичайно, треба міняти. Потрібна організація.

1г. "Діячі" міняються. Діяльності — немає. На мою думку, конче потрібна консолідація сил там і тут. Там легше друкувати — поширювати, проте, треба тут. Маси тут. І коли ми самі собі не допоможемо, з Заходу також не допоможуть.

2. Я цього терміну не розумію, ні сьогодні, ні вчора, ні завтра.

2а. Думаю, що не бояться, бо реальної небезпеки об'єднання немає. Радянське суспільство сьогодні — суспільство дуже ка-

стове. Перемичок між кастами небагато.

2б. Як ставляться "течії" — не знаю. Думаю, що вони також не знають (див. відповідь **2а**).

3. Добре, чудово, браво, біс! Але страшно. Ану ж — танки? Як у Чехо-Словаччині? Наш уряд може наплювати на всі перестороги американців і Європи, і ООН, особливо, якщо йдеться про його престиж.

3а. Про робітниче середовище нічого не знаю.

3б. Дисиденти, на мою думку, в захопленні.

3в. Напевно можна.

3г. Наука добра — потрібна організація, пропаганда серед робітничої кляси, потрібні професіонали.

Студент технічного вузу. 21 рік. Москва.

1. Правозахисний рух стає справою все вужчого кола людей, які нерado приймають нових членів.

1а. Дисидентство все було і буде існувати — такий вже, на мій погляд, шлях Росії.

1б. Радянська влада відчула безкарність і тепер буде чинити, що захоче.

1в. Я не учасник руху, але, на мою думку, треба продовжувати боротьбу на всіх основах.

1г. Не думаю. Якщо емігрант-письменник живе як письменник перші 5-6 років, то правозахисник, який виїхав на Захід, ще менше. Є багато прикладів цього. Читайте статтю Чалідзе в *Континенті* ч. 23.*

2. Соціалізм — це не в нас, це в Швеції, і бути соціалістом у Радянському Союзі означає бути громадянином Швеції, який тимчасово живе в Совдепії.

2а. Не думаю, влада аж не така дурна.

2б. Я не знав, що є різні течії в правозахисному русі (дякую за інформацію); я знаю різних людей, що по-різному сприймають проблему оборони людських прав, але робітничу клясу країни Рад всі щиро жаліють.

*1980, стор. 150-174, назва статті: "О некоторых тенденциях в эмигрантской публицистике". — *Прим. АС.*

3. Мене охопила чорна заздрість, коли я почув на радянському радіо, що страйкарям у Польщі тоннами доставляють розмножувальне устаткування з США. А взагалі, молодці хлопці.

3а, 3б, 3в. Я не маю цілковитої певності щодо їхньої "фактичної перемоги" — ніколи не пізно впровадити війська Варшавського блоку (коли ця анкета дійде до адресата, можливо, щось і підтвердиться). Польща ніколи не була країною ні надто капіталістичною, ні надто соціалістичною, ні демократичною, ні тоталітарною. Коротше кажучи, ні риба, ні м'ясо, тож майбутні події саме й покажуть "специфічну долю Польщі й історичні властивості польського народу".

3г. Ні (дивись відповідь на питання **3а**).

Абітурієнтка художнього вузу. 18 років. Москва.

1. Становище в правозахисному русі сьогодні погане. Не можна дати вичерпної та аргументованої відповіді через брак інформацій.

1а. Не можна ніколи говорити про розгром інакодумства.

1б. Не знаю.

1в. Про тенденції в настроях учасників руху(?) — не знаю. Взагалі в колах інтелігенції: а) теорія та практика малих справ; б) просвітництво, поширення інформації; в) індивідуальний терор.

1г. Ні, не думаю. Думати так — значить не знати історії.

2. Бути соціялістом — завжди має те саме значення.

2а. Влада знає не гірше від мене, що це неможливо.

2б. На мою думку, до робітничої кляси вони ставляться бай-дуже-доброзичливо через цілковите незнання предмета.

3. Я — добре, але побоююся, що це погано скінчиться (введуть танки, як до Чехо-Словаччини).

3а. Як сприймає "Солідарність" робітниче середовище — точно не знаю. Чула від деяких робітників — "була б добре й нам таке, тільки з вечора я п'яний, а зранку похмелитися треба".

3б. З захопленням ("пісяють окропом на стелю").

3в. Не знаю, що здобули фактичну перемогу, а коли здобули, то не знаю, чим це пояснити, бо історії Польщі за останніх 100 років не знаю.

3г. Так, напевно. Але цю лекцію ми "перейдемо", як в школі — побіч.

П. С. Ставити такі питання не тактовно. Вони свідчать, що ті, які їх ставлять, мають забагато інформацій, а також, що ви цілковито відірвалися від нашого ґрунту.

Гуманітарій. 28 років. (Жінка). Москва.

1. Ні.

1а. Не знаю.

1б. Ні.

1в. Третє; основи не знаю.

1г. Так, крім православних.

2, 2а. Не знаю.

2б. До робітничої класи? — як до чогось, що їх не стосується.

3, 3а, 3б. Особисто — прихильно, як інші — не знаю.

3в. Так.

3г. Напевно, так, але в чому — не знаю.

Літератор. 29 років. Москва.

1. Період "реакції" зробив своє — під "афганським" і "сахаровським" протестами мінімум підписів. Проте, останнім часом, виглядає, ніби ситуація покращала: у випадку (не дай Боже!) "польської кампанії" (типу афганської) протест, мабуть, буде величезний.

1а. Ні.

1б. Питання дуже погано зформульоване (і не тільки тут). Чи можна взагалі говорити про "підсумки"?!

1в. Мабуть, третя. Але при чому тут основи? Хто думає їх міняти?

1г. Правозахисна, мабуть, ні, а релігійна — то вже точно — ні.

2. А що взагалі означає бути "соціялістом"? У нас "соціяліст" — здебільшого лайка.

2а. Так!

2б. Не знаю (а чи взагалі хтонебудь знає?). Можна ще говорити про поодиноких людей, але про "течі"?!!

3, 3а. Я — чудово (за)! Але на це саме питання заводський майстер цеху, 25 років, вища освіта, не дисидент, але невідповідно наставлений до радянської влади: "Вони більше лають наш уряд, ніж хвалять поляків".

3б. Вітають.

3в. У дуже великій мірі — так, хоч, очевидно, відіграє ролю також і загальноєвропейський досвід робітничого руху та демократичної боротьби взагалі.

3г. Було б побажане, але вони не є. Росія — це не Польща: ні досвіду (за), ні — досить таки важливого — комплексу "малої нації". Та ще, мабуть, лінощі похмільні. Нас ще треба вчити літери виводити, а щойно потім — плякати.

Науковий співробітник. 33 роки. Москва.

1, 1а. Ні.

1б. ?

1в. Третє.

1г. Ні.

2, 2а. Так.

2б. ?

3, 3а, 3б. Недобре зформульоване питання.

3в. Так.

3г. ?

Робітниця. 30 років. Москва.

1. Майже нічого не знаю про рух. Знаю, що арештовують.

1а. На знаю.

1б. Не знаю.

1в. Не знаю.

1г. Не думаю. Про що може бути мова? Ще чого! Боротися там, коли ми живемо тут.

2. Бути соціялістом в СРСР сьогодні — означає думати не так, як уряд.

2а. Коли заарештовують, значить боятися.

2б. Я не знаю. На мою думку, не знаходять спільної мови, бо не спілкуються.

3. Коли країна хоче бути незалежною, то чому їй не бути?

3а. Не знаю.

3б. Дуже позитивно.

3в. А хіба вони чогось досягли? Я не знаю історії польського робітничого руху.

3г. Для кого вони є наукою? Дисидентам — так. І більше нікому. Тому що ніхто нічого не знає.

Гуманітарій-публіцист. 31 рік. Віровизнання — православний.

1. Я хочу поділитися своїми поглядами на проблему якраз з позиції церковної православної свідомості і думаю, що це переконання не тільки моє, але всього кола православного суспільства (про ієрархію тут мови немає). Тому є дуже побажаним, щоб ці відповіді були надруковані повністю; дуже важливо, устійнити становище вірних до дисидентства, правозахисного руху.

Спочатку подам коротко мою думку про значення дисидентства, цього героїчного періоду "бурі і тиску". Неоцінена заслуга дисидентства в світовому масштабі полягає в тому, що ціною великих жертв воно показало всьому світові цинічну поставу радянської влади до міжнародних зобов'язань, зокрема Гельсінкських угод, позбавило Захід ілюзій щодо цього. Тим самим його історія була одним з головних факторів, які довели до послаблення лівих кіл на Заході, до його "прозріння" щодо характеру тоталітаризму (хоч, як показують, зокрема статті Максимова, Солженіцина, позиції лівих кіл на Заході ще дуже сильні). У самій країні дисидентство почасти розкувало вільну думку, бодай трохи переламало інерцію страху. Люди із здивованням раптово усвідомлюють, що перестають боятися, переломлюють передусім "внутрішні заборони" в собі. Другим фактором цього є, на мою думку, пробудження релігійної свідомості. Людину, для якої реальні тільки небесні блага, важко купити земськими подачками. І, врешті, третє значення дисидентства — воно немов би викликало вогонь на себе. Коли б не було опозиційного руху, ми давно повернулися б до сталінських часів (що, правда, не виключене, але малоімовірно).

1а. Звідси ясно, що говорити про розгром можна тільки умовно, а радше — про вичерпання тих форм і метод, в яких цей рух

кристалізувався в 1960-1970 роках. Опозиція, інакодумство було й буде, тому що людей нудить від газетної жуйки, душі прокидаються із сну. Я вірю, що тисячі інших стануть на місце тих, що опинилися в таборах. З погіршенням економічного становища все зростатиме невдоволення народу.

16. Я вважаю, що робити остаточні підсумки заскоро, але обмірковувати сьгоднішню ситуацію вкрай потрібно. Про позитивну роль дисидентського руху я вже казав. Тепер — про його слабості, які зумовили його існування як діяльність "сектантської" купки інтелігентів. Слабкість лежить у двох площинах: в організаційній сфері, стратегії та тактиці боротьби з режимом і, що найголовніше, в сфері ідейних основ руху. Практичні слабості видно всім, вони як на долоні: брак будь-якої організації (хоч завелика організація несе небезпеку хвороби "вождівства", але це покищо неактуальне), покладання надій тільки на легальні методи праці, хоч тепер це вже безглуздо. Я вважаю, що треба якнайшвидше опрацювати методи нелегальної боротьби, і тут ми можемо дечого навчитися в більшовиків, хоч вони мали справу з багато менш серйозним ворогом. Подолання інших причин глухого кута багато складніше і болячіше, хоч це конче потрібно, інакше — самогубство. Шляхи до цього такі:

а) Рух мусить принципово ставити питання про становище не тільки "в'язнів сумління", але й всіх людей, які страждають у Радянському Союзі. Від нелюдських умов ув'язнення терплять усі — і політичні, і кримінальні в'язні. Інакше — якийсь елітарний підхід. Якщо ми не можемо покищо допомогти всім, то про це треба так чесно й сказати. Це саме стосується й психічно хворих людей. Треба принципово ставити питання про забезпечення прав усіх, хто перебуває в радянських психіатричних тюрмах, тому що всі радянські психіатричні лікарні, навіть і загального типу, це фактично тюрми; хворі в них цілковито безправні і залежать від сваволі санітарів і лікарів. Відомо, що в країнах Заходу хворі мають певні права, в тому числі право на лікування тільки за їхньою згодою.

б) Ідеологія прав людини в її юридично-правовому аспекті малоконструктивна, вона неорганічна та чужа свідомості майже всього населення Радянського Союзу. Ця ідеологія списана з Деклярації Французької революції, з правових норм Заходу, і у такому, власне, вигляді, непридатна для радянських людей, особливо шляху Росії, де немає справжніх демократичних традицій, і, можливо, це є благо. До того ж, наш народ, так само, як його провідники, взагалі позбавлений поняття про правову культуру, пошану до законів. "Закон, мов дишель — куди повернеш, туди поведе" — ось його психологія. Дисиденти у цьому повторюють

сторічної давности помилки західняків. Зрештою, демократичну ідеологію критикували вже Осіпов і Шіманов, і не буду повторювати за ними. В наших умовах поняття "права людини" має необґрунтовано викривальний характер, а схопити позитивний зміст — важко.

На мою думку, відкидати в цілості, як це роблять деякі християни, поняття "права людини" не можна, воно є багатозмістовне і в ньому є також і християнський аспект (якраз пошукам такого християнського змісту присвячені, наприклад, нещодавні енцикліки папи Івана-Павла II, документи Собору Православної Американської Церкви та інші). Я, на жаль, з ними не ознайомлений. У такому розумінні можна сказати, що дисиденти, визнаючи фальшиву ідеологію, часто здійснюють насправді християнські вчинки (оборона невинних людей, Фонд допомоги родинам політв'язнів).

в) Демократичний рух практично немає соціально-економічної програми (що, на мою думку, органічно пов'язане з засиллям формально-правової програми в дисидентстві). Програму "конвергенції" Сахарова не можна приймати з багатьох причин. Вона не тільки утопічна, але також посилила б наші лиха і недуги хибами західньої демократії. Я вважаю, що в політичному самвидаві проблеми матеріального становища народу, його низький життєвий рівень, брак підставових продуктів в провінції, повинні бути поставлені на перший плян. Треба говорити про економічні права: право на створення вільних профспілок, право на страйки, на потрібний прожитковий мінімум, який, до речі, гарантує навіть радянська конституція. Дуже важливо говорити народові про його, порівняльно з Заходом, злиденність, про ту безодню, яка лежить між бідними верствами населення і партійно-урядовою бюрократією, якої не обчислиш на рублі, про систему, по суті, навіть за радянськими законами незаконних привілеїв, якими користується "номенклатура" — панівна кляса в СРСР (розподільники тощо). Взагалі треба загострювати в свідомості людей увагу до їхніх матеріальних інтересів (навіщо робітникові свобода слова, коли нічого їсти). Тоді народ побачить у дисидентах своїх заступників. Усе це повинно бути віддзеркалене в суцільній соціально-економічній програмі. А між дисидентами є економісти, які могли б цією справою зайнятися. Між існуючими програмами порятунку Росії, мені видається найприйнятнішою є праця Солженіцина "Лист до вождів", хоч є в ній деякі утопічні моменти, та ідеї Шіманова (хоч карелінсько-шімановська думка про співпрацю з владою та перетворення "царства звіра" в "царство святих" видається мені дуже шкідливою і нереальною).

Щоб поширювати таку економічну інформацію серед народу, не конче потрібні довгі бюлетені, вони далеко менше ефективні

від гостро написаної листівки чи плякату. Вживання таких "малих форм" я вважаю найдоступнішим способом зближення з народом. На мою думку, тепер повинен прийти етап "ходження в народ", іти робітниками на завод, роз'яснювати робітникам, що в усьому винні не "окремі викривлення генеральної лінії", але радянська система як цілість. Та найголовнішим для Росії, я вважаю, є шлях християнського просвітництва. Тільки масовими проханнями до Бога можливе відродження Росії.

1в. Я не є учасником руху, але думаю, що припинити боротьбу вони не плянують; опозиція не може перестати існувати, оскільки майже всі вважають, що справи котяться до гіршого. Як я вже сказав, рух повинен мати іншу основу для розвитку. З огляду на неадекватність ідеології прав людини в опозиційному русі, невдовзі різні течії відокремляться разом із своїми програмами, і це добре. Але важливо знайти якусь спільну платформу. Говорячи про організаційні основи, треба сказати, що тепер головною справою є організація нелегальних форм роботи і відкриття критика радянського партійного режиму, вияв усіх нелюдських аспектів ідеократії, мафіозної структури влади, всіх сфер радянського життя, а не ілюзія, що соціалізм нібити сам по собі гарний (як це пише Рой Медведєв та інші). В кожному випадку — говорять дисиденти чисту правду чи тільки напівправду — їх судять як ворогів, тож краще бути відвертим до кінця.

Ідейною основою для продовження боротьби може бути тільки відродження національної свідомости. На цій платформі слід об'єднатися всім, хто шукає виходу з теперішньої безнадійности. І зрушення не буде, поки з опозицією режиму не з'єднається Православна церква (так, як діється в Польщі, Чехо-Словаччині, де, як кажуть, Католицька церква багато в чому підтримує дисидентів і йде в підпілля, навіть в Литві, де вона тісно зв'язана з визвольним рухом). Тепер така зміна церковної політики видається неймовірною, але... неможливе для людини, можливе Богові. Наші ієрархи на таке не підуть, але, коли б Церква відмовилася від підтримки комуністичного режиму, вона здобула б колосальний авторитет в очах усього світу. Думаю, що переслідування тільки приспішили б крах комуністів, бо до атеїстичного ентузіазму 1930 і 1960 років вже повороту немає, населення симпатизує Церкві. У зв'язку з цим потрібно якнайскорше налагодити обмін досвідом, наприклад, з баптистами (ініціативниками), які вже довгий час протистоять атеїстичній владі. Взагалі, тільки через підвищення російської національної свідомости можливе в нас масове поширення православ'я (і в цьому, на мою думку, неминуюче значення ідеології слов'янофільства, не зважаючи на її

окремі недоліки та утопізм). Я особисто вірю більше в містичний поворот долі Росії, хоч це не виключає також і політичної активності. (Господь хоче від нас синергії, зустрічної активності не тільки в молитві, але й в будові сьогосвітнього Граду.)

1г. Правозахисної та опозиційної діяльності не можна перенести на Захід, але еміграція може бути серйозною допомогою, матеріальною і моральною базою для діяльності тут. Завдання емігрантів — це передусім добитися від західних урядів приділення фондів, засобів для постачання СРСР політичною і релігійною літературою, організації таких каналів. Дуже важливо, щоб, окрім "Свободи", постали також інші російські радіостанції, де приділяли б більше уваги національній свідомості. "Голос Америки", "Бі-Бі-Сі" також повинні приділяти більше уваги якраз актуальним російським проблемам, зокрема економічним правам народу, безмежним привілеям партійно-бюрократичної еліти та ін. (Не боячись загострень [стосунків] з СРСР, потрібно створити сильну міжнародну організацію, завданням якої була б підтримка опозиційного руху в СРСР.)

2. Я ставлюся негативно до радянського атеїстичного соціалізму (християнський соціалізм — питання дискусійне). За 60 років радянської влади слово "соціалізм" настільки дискредитовано, що воно викликає, як правило, тільки негативні емоції.

2а. Наближення до робітничої класи влада навряд чи боїться, бо до того нам ще далеко, як до неба. Але влада тепер боїться всього; це зокрема пояснює жорстокий розгром Вільного міжпрофесійного об'єднання робітників (СМОТ).

2б. Дисиденти ставляться до робітничої класи приблизно так, як інтелігенція 19 сторіччя до народу — теоретично їй співчувають, а на ділі цураються і дивляться з зарозумілою, зневажливою посмішкою (п'яниці, голота). Подолати це ставлення — пекуча потреба; це можна зробити тільки шляхом християнського співчуття.

3. До подій в Польщі я ставлюся, звичайно, з захопленням і заздністю (нам би таке!). На жаль, інформацій західного радіо бракує. Було б побажано, щоб цій справі приділяли більше уваги, навіть дрібницям, деталям — для нас це дуже важливо. Наприклад, дуже цікаве питання про різні напрями в самій "Солідарності", про їхні програми, про програму "Конференції незалежної Польщі".

3а. Про робітниче середовище я не знаю, але думаю, що робітники старшого покоління, затюкані радянською пропагандою, сприйняли погано (хліб наш жеруть!), а молоді робітники,

які слухають радіо, напевно добре. На жаль, робітнича кляса за 60 років існування СРСР, дуже люмпензувалася (пияцтво тощо).

3б. У дисидентських колах сприймають все дуже добре; звичайно, існує побоювання вторгнення і послідовно за ним загального затиску, але це, я думаю, тільки підсилить розвал соціалістичного табору. В Польщі поворот до старого немислимий, це моє глибоке переконання. Сам я мрію — коли б повстала Чехо-Словаччина! Адже ж там робітники мають контакти з дисидентами! Але це навряд чи скоро станеться. А взагалі — поживемо — побачимо.

3в. Напевно, тут виявилися і особливості загальноєвропейського робітничого руху, соціал-демократії. Але головним чином це, безумовно, історичні властивості польського народу — його глибокий націоналізм, який навіть має форму польського месіанізму (польський варіант слов'янофільства), менший ступінь тоталітаризації, досить великий вплив Католицької церкви, яка є незалежна від уряду і останніми роками ішла на діалог з дисидентами і взагалі опозиційними до влади групами. Економічна ситуація, до якої комуністи доправили країну, тільки прискіпила процес визволення. На мій погляд, все це, безумовно, сталося з провидіння, з волі Божої, і в цьому є наука також і для російської Церкви: не все в католиків погане, можна дечого також і навчитися.

3г. Ці події є добра наука для всіх опозиційних груп в СРСР. Насамперед — у тому, що тільки на тлі національної єдності, на тлі об'єднання всіх сил, що є зацікавлені в оновленні нації, всіх, кому дороге слово "російський", можна досягнути щось позитивне. Наука також для дисидентів і Церкви, бо ці дві сили повинні якось піти один одному назустріч і у цьому зустрічному русі видозмінитися; Церква повинна виявити більше зацікавлення світськими справами, змінити свою політичну лінію, а дисиденти — усвідомити важливість шукання якихось загальнонародних загальнонаціональних орієнтирів, відновити втрачені традиції. При цьому, я вважаю, дуже важливим є духовий досвід Солженіцина, який якраз займається відновленням історичної пам'яті народу, затоптаної і розстріляної за ці 60 трагічних років.

..... *

1. Я не цілком схоплюю різницю між термінами "правозахисний" і "демократичний" і розумію це так. Потреба багатьох людей

*В отриманій копії інформація про опитуваного відсутня, можливо, що опитований є упорядником (див. стор. 79). — *Прим. АС.*

в ґрунтовнішій десталінізації, як це було в "еру" Хрущова, і після хрущовський розвиток, себто поворот назад до 1964-65 років, допровадили до поняття "правозахисний рух". За Єсеніном-Вольпіном, сталінська конституція 1936 року складена досить добре, залишається тільки переконати владу, щоб вона дотримувалася букви закону, і тим самим зробити державу правовою. Цей погляд у великій мірі базується на уявленні, що існує поганий сталінізм і засадничо непоганий ленінізм; позитивну спрямованість ленінізму треба обстоювати в боротьбі з сталінізмом. Тепер, в 1981 році, ми чітко бачимо, що подібні уявлення віджили себе, а також, що прищепити владі пошану до правових норм дуже важко, хоч і не безрезультатно. Ми, себто ті, які не можуть сприйняти сталінізму, ще раз переконалися, що живемо в державі, де заборняється навіть те, що дозволяється.

(Термін "...і демократичний" так, як я розумію, віддзеркалює той факт, що покірна законам опозиція має різні відтінки як в середині, так і в тому, що до неї прилягає — різні національні рухи тощо.)

Таким чином можна говорити про кризу мети. Якщо точніше — льокальних мет у різних течіях в середині руху досить багато, взяти хоч би *Хроніку*, яка все фіксує й фіксує події, але спільної ідеї, яка могла б об'єднати мільйони і стати головним фактором (польський варіант) немає.

Рух переживає переломний момент. Його майбутнє залежить від багатьох факторів (за порядком зменшення ступеня важливості):

— розуміння, що правозахисний рух вчить владу шанувати власні закони повільніше, ніж зменшуються лави тих, які згодні своєю судимістю будь-чому будь-кого вчити;

— потреба в тому, щоб політичний протест чіткіше, ніж дотепер, був підсилений етичними мотивами;

— потяг до церкви, а церква вчить спасати душу і шанувати владу, що в певних випадках доводить до досить неприємної синтези;

— шквал дезинформації, що ускладнює діяльність правозахисників: заглушення урядових російськомовних радіостанцій, відновлення практики показових процесів, певна кількість самовикривань;

— 2% громадян споживають 98% самвидаву, прийшло пересичення та зворот до якнайменш політизованої форми літератури;

— ці 2% усвідомили, що поза вузьким колом самвидав не існує, чи неконкурентоздатний, якщо мати на увазі масову пропаганду — телевізію тощо;

— соціальний протест виявляється у все більше й більше

сублімованих формах: посилена увага до власних дітей (намагання компенсувати в наступному поколінні), нехтіть віддавати дитину до дитячого садку, звідки вона приносить вірші про Леніна; наперекір дитячим садкам організуються приватні прогулянкові групи; небажання мати дитину взагалі. Статистика свідчить, що в Російській федерації немає приросту населення, себто число росіян зменшується. Таку ж гробову тенденцію видно в кошмарній статистиці алкоголізму, що можна розглядати як пасивну форму соціального протесту. Парадоксальним фактором є свідоме непротивлення неосталінізму: придушуючи абсолютно все, більшовики виснажують країну й рублять сук, на якому сидять. Розрахунок простий: не перешкоджати їм дорубати до кінця. Чорний гумор.

1а. У термінах, вживаних генералом Цвігуном, можна. (Мається на увазі стаття у вересневому числі журналу *Коммунист*;* Цвігун — друга особа після Андропова). Проте під іншим кутом бачення ситуація виглядає інакше, і ось як.

У 1972 році *Вестник РХД* [Вісник Російського Християнського Руху] опублікував статтю Житнікова "Занепад демократичного руху",** себто статтю 10-річної давности. В тому самому журналі, в 1974 році в статті "Ідеократична свідомість і особистість"*** Нелідов заперечував тезу Житнікова. Обидві статті досить змістовні, з чого можна зробити висновок, що процеси розпаду почалися не в період після заслання Сахарова. Резюмуючи, покликаюся на Нелідова: "... Комунізм не можна розглядати як сукупність ідей: фактично немає ніякого ідейного комунізму, є хворе, імпульсивно заряджене суспільство (яким все стає тоталітарне суспільство), і комунізм є просто усталена форма його одержимості". Висновок: невроза як стан суспільства наблизилася до порогу, коли об'єднатися більше, ніж трьом особам, незалежно, які в них на це причини, дуже трудно.

У такому сенсі втрата ілюзій (а також усвідомлення неспроможности протиставити будь-який контркомунізм) рівнозначна тенденції до хаосу, до ентропії, до літеплової смерти. Виглядає, що кагебісти, виголошуючи переможні заяви, не догадуються, що вони пов'язані з дисидентами в одній і тій самій ситуації: позбувшись дисидентів, вони будуть мати до діла з тією ж самою кволою країною.

*"О происках империалистических разведок", 1981, ч. 14, стор. 88-99.

**К. Житников, "Закат демократического движения", ч. 106, стор. 275-294.

***Дмитрий Нелидов, "Идеократическое сознание и личность", ч. 111, стор. 185-214 (див. також АС № 1642).

16. Емоційний шок і тимчасова розгубленість, в яких можна побачити перегрупування сил, зміну наголосів, що забезпечить якусь іншу, покищо неясну, активність.

Неясно, чи то процес розтікання шир і немов би ослаблення інтенсивності, чи це сублімація, себто відхід углиб, в життя, якого назовні не видно. Є підстави думати, що протест не скінчився, тільки приймає витонченіші форми. Судовими процесами влада навчила людей не виставляти себе напоказ. Ланцюжки, якими розповсюджується самвидав, подібні до ниток грибниці, яка розвивається поволі, але в слушний момент народжує гриб, і той шапочкою ламає асфальт.

Загалом, надія існує. Проте не можна уникнути уточнення, яке зменшує надію: між Москвою і територією за межами Москви є велика різниця щодо інтенсивності дисидентського руху. Це можна зобразити у вигляді концентричних кіл, свого роду стрілецької мішени: центр, десятка — це Москва в межах кільцевого автошляху; наступне коло — Московська область з 101 кілометром, що прилягає до неї; одиниця, нуль — це решта країни, в якій переважають націоналістичні варіанти дисидентства. Справа в тому, що впродовж останніх років Москва перетворилася в справжнє супермісто, і процеси, які відбуваються в ній, не є питомі для цілої країни. Передусім мова про те, що в Москві вже віджили своє сталінські стереотипи мислення; в цілому в країні ці стереотипи ще живуть. Підсумовуючи вищесказане, можна твердити, що до числа важливих завдань демократичного руху належить включити боротьбу проти дипломатичного бойкоту міжнародної телевізії з супутників. Адже треба врахувати, що поляки мають можливість дивитися телепрограми сусідніх країн, а в радянських умовах телевізію перетворено в нав'язування стереотипу мислення.

1в. Можна зустріти таких, які не припиняли, а можна й таких, які не починали, але могли б почати, коли б не активізація влади в 1980 році. Мовчазна юрба, а відтак горстка людей продовжує збиратися на площі Пушкіна в роковини Деклярації прав людини, не зважаючи ні на що. Одначе, колись юрба, сьогодні перетворилася в горстку. На перший погляд, ми бачимо припинення активної діяльності. Але тільки на перший погляд. Образ міцелію — грибниці, невидної назовні, — підказує, що життєдатнішою є третя тенденція.

Я вважаю, що відбувається якраз перегляд основ, при чому навіть неконцептуально.

Людські маси стомлені від ідеології, партійности, програмности; важливо, щоб бодай хтось зрозумів глухий кут, у який цю масу загнали. Не можна не визнати факту, що вихід один — через

релігійне оновлення. Але не обрядове вірування — ходи до церкви, притримуйся постів, а справжнє, відповідне до взаємопов'язаності вікової традиції з божевіллям шматка історії. Коли б тільки знайшлися такі, які хотіли б взаємопов'язати... Досвід Польщі показує, що громадянська мужність церковних діячів повинна бути взаємодоповнена високою етикою діячів опозиції.

1г. Емігранти вразливі в тому розумінні, що, крім себе самих, вони нікого не представляють, але зате в них не зв'язані руки; опозиціонери в середині країни в цьому сенсі користуються престижем, але зв'язані в руках, а доводиться брати участь в перетяганні канатів, які їм накидає пропагандивна машина. Виходить, тільки взаємодія і є можлива.

Гельсінкські групи своїм існуванням і розгромом виявили, що т. зв. "дух Гельсінкі" — не більше, ніж міт; щоб засвітити цю мітологему, потрібний був розгром, а засвітивши, вони тим самим продемонстрували свою дальшу непотрібність. Як горбуша після викинення ікри. Проте, геополітична ситуація ввібрала в себе досвід Гельсінкських груп; я вважаю, що без існування "третьої хвилі" це було б неможливим.

Обставини "третьої хвилі" все ще дуже незвичайні. На питання "чи пересувається діяльність", я не міг би відповісти ні "так", ні "ні".

2 Оскому набило. Девальвація терміну. Анекдотичність. Покликаючись на *Литературную газету* (яка в свою чергу покликається на книжку Г. Й. Гамма, Мюнхен, в-во "Ліст"),* наведу історію, яка пояснює термін.

Англієць повернувся з Німеччини до себе на батьківщину. Його питають, що він може розповісти про німців. — Що ж, — відповідає він, — це люди чесні, розумні і, крім того націонал-соціалісти. Тільки не трапляється таке, щоб усі ті прикмети мала одна особа. Якщо німець чесний і розумний, він не націонал-соціаліст. Коли ж він чесний і рівночасно націонал-соціаліст, значить він нерозумний. Якщо він розумний і при тому націонал-соціаліст, значить він нечесний.

Наше життя складніше від цієї схеми. існує навіть кібернетизований соціалізм, за Турчином;** деє колись промерехтів "соціалізм з людським обличчям". Але в мене особисто цей термін в кожному обрамуванні викликає алергічну реакцію.

2а. Це було б дуже небезпечне (з погляду влади) явище, але не треба переоцінювати його ймовірності. Ситуація в Росії багато ближча до схеми Орвелла, ніж ситуація в Польщі. А за Орвеллом

*Hans J. Gamm, *Der Flüsterwitz im Dritten Reich*, List.

**Див. його книгу *Инерция страха* (Нью-Йорк, 1977).

— дифузія між "зовнішньою партією" і "пролами" неможлива.

Існує різниця між історичними умовами Польщі і Росії, є різниця в інерції інтелектуальній й просто ньютонівській.

2б. Не можу говорити від імени течій. Неясно уявляю, що скоординованості майже немає. Страйки в радянських умовах не можуть бути схожими на страйки царських часів чи на ті, що відбуваються в умовах буржуазно-демократичних. Це стихійний вияв невдоволення маси без ініціаторів, яких немає і не могло бути, бо, коли б вияви невдоволення почалися від них, то адміністрація швидко виявила б їх і знищила б у корені.

3. Довгий список позитивних емоцій.

Пригадується, що вже 10-15 років відомий такий вислів: "Табір соціалізму, де Польща — найвеселіший барак".

З тремтінням у серці думаю — впровадять чи не впровадять війська.

Є надія, що обійдеться без цього: папа — поляк, Чеслав Мілош — лауреат Нобеля, афганський скандал — все це робить Польщу не таку вже беззахисну.

3а. На мою думку, погано: "Працювати не хочуть; вони, поляки, й раніше нас об'їдали, а тепер ще більше". Але це свідчить передусім про стереотип мислення і брак інформації. Цікаво зачитувати вже сказане у відповіді на цю анкету:* "Він [народ] самоідентифікується з владою перед лицем «зовнішнього ворога» (США, Китай, збунтовані поляки) і перед «внутрішнім ворогом», який пов'язується пропагандою з зовнішнім ворогом. Імперські ідеологія і психологія являють собою найсильніший фактор, який згуртовує народ і владу в один бльок".** Я відповів би на це, що самоідентифікація зфабрикована владою і існує завдяки дезінформації. Якщо буде гльобальна телевізія, "єдиний бльок" розпадеться.

3б. Як приємну різноманітність у застійній ситуації, коли тільки й роблять, що засилають, висилають, саджають, не випускають.

3в. Специфіки в польській історії більше, ніж треба: відсутність центральної влади в останні три сторіччя, відсутність політичної самостійності за останнє півтора сторіччя (за винятком 1919-1939 років), незручне становище між двома імперіями — Російською і Райхом. Але все це тільки тло, на цьому тлі — традиційна антиросійська постава і спрямованість до Заходу; національна згуртованість народу, що доволі натерпівся, активна

*Див. стор. 74, прим. 1

**Див. стор. 92.

неприятнь до кожного "визволителя".

Безпосередня відповідь на питання така. Так, успіхи поляків можна пояснити специфікою їхніх умов. Специфіка полягає ось у чому:

- а) тоталітаризм не придушує собою все, як в Союзі;
- б) церква дійсно незалежна від держави і відіграє важливу роль;
- в) Католицька церква толерантна до новаторства, звернена до світських справ;
- г) впродовж 10 років після Гомулки інтелігенція провела величезну культурну роботу, що й допростило до виникнення 10-мільйонної "Солідарности".

Зг. І так, і ні. "Ні" — означає дуже різноманітний досвід. "Так" — значить виявлений алгоритм, який можна намагатися поліпшити, пристосувати.

Ми перебуваємо в глибшій ямі, ніж поляки. Вихід приблизно такий самий, але вимагає більшої психологічної підготованости. Усвідомити, розрахувати зусилля, провадити тривалу боротьбу. Полякам треба було 10 років. Росіяни потребуватимуть невідомо наскільки більше, але багато більше.

Філософ. (Жінка). 45 років. Москва.

1. Я думаю, що ситуація справді досить серйозна: з одного боку, щоразу більший тиск влади, а з другого, дуже слабкий зв'язок руху з населенням країни створюють надзвичайно важке становище для руху. Я переконана, що від часу свого виникнення рух не зазнав ні духового, ні інтелектуального, ні морального упадку, але умови його фізичного існування все погіршуються. Рух може просто фізично зникнути — одних випхнуть на Захід, других вишлють на заслання, третіх — у табори. В своїй опозиції владі і протистоянню КГБ рух немає на що опертися — його завдання та історія не мають масової підтримки серед населення. [Це виявляється] в настороженому ставленні до руху тих, хто черпає інформації про рух з радянських газет (а таких більшість), в малому припливі нових людей до руху.

Слабий зв'язок руху з населенням — не його вина, а його біда. Робітнича кляса країни, мабуть, майже несвідомо зайняла позицію пасивного опору режимові; страшний алкоголізм, розкрадання всього, що попадеться під руку, байдуже, а інколи й глумливе ставлення до праці. Але такий пасивний опір поруч з нездарною економічною політикою влади веде до розвалу економіки, а не до будь-яких конструктивних змін в країні. Крім того, чимала частина населення є заражена націоналістичними й імперськими забобонами, віддана, може, не так владі, скільки державі, як такий.

Нестача харчів, шалена інфляція настроюють населення не проти державної влади, а проти один одного. В Москві в чергах, як правило, винуватцями існуючої ситуації вважають не владу, а тих, що приїжджають з інших міст і "забагато беруть", або країни, яким ми подаємо "допомогу": Кубу, Чехо-Словаччину, Польщу і т. п. Сліпота населення виявляється також і в бурхливому зрості тепер бажання бачити біля державного керма "справжнього господаря"; культ Сталіна, на мою думку, відновлюється не так "згори", як "знизу". Сюди треба також додати брак майже цілковитої правосвідомості серед більшості населення — боротьбу за вільне висловлення своїх переконань і за право користуватися повною інформацією велика частина населення сприймає як неприпустиме відхилення від загального порядку.

Реальні проблеми, які виникають тепер для руху, пов'язані, на мою думку, з цими двома факторами — тиском влади та відсутністю підтримки населення.

а) У зв'язку з першим фактором щораз частіше виникає питання про конспіративні форми руху. Проте, практичне здійснення нелегальних форм за малої кількості дисидентів і відсутності в них будь-якого "технічного обладнання" (ксероксами, друкарнями, навіть магнетофонами та друкарськими машинками) і за колосальної розгалуженості КГБ дуже складно. Це питання, я думаю, вирішується не так удосконаленням конспіративних форм, як поширенням руху. Змусити владу "шанувати" власні закони неможливо, її можна тільки примусити дотримуватися їх, а для цього за правозахисним рухом повинна стояти реальна сила — моральна та практична підтримка населення, а її тепер немає. Владу гамує сила опозиції, а не власна правосвідомість, якої вони (в усякому разі радянська влада) не мають.

б) Щодо другої сторони справи — зв'язку з населенням, то, як мені видається, тут потрібно розробити нові форми самвидавної літератури. *Хроніка поточних подій* — цей героїчний подвиг її творців і тих, хто сьогодні з величезним трудом її продовжує — майже невідома населенню. Та навіть коли була б відома, це не внесло б істотної зміни. Для пересічної радянської людини з її нерозвинутою правосвідомістю, дізнатися, що ще когось посадили "за антирадянську агітацію та пропаганду", означає ще раз переконатися, що влада заарештовує "за дело": "Що ж, — говорить вона, — їх, дисидентів, по голівці гладити за те, що вони проти нас?" Тому я думаю, що *Хроніка* повинна бути доповнена "популярними" виданнями, в яких треба ясно інформувати і роз'яснювати питання, наприклад, війни в Афганістані, вільних профспілок у Польщі, економічної ситуації в країні, організації освіти та медичної обслуги, нашої системи виборів, брехливості офіційної ідеології та інформації тощо. Крім того, потрібні

"популярні" теоретичні праці, наприклад, серія статей, яка роз'яснювала б, що являє собою тоталітарна держава та форми її опозиції, що являють собою громадянські права, як побудована реальна економіка і т. п. Пояснювати треба від найпростішого, враховуючи політичний і правовий рівень нашого населення.

Звичайно, питання про реальне створення таких серій і про їхнє розповсюдження наштовхується на таку саму проблему, як увесь дисидентський рух — малий зв'язок з населенням. Виникає замкнуте коло: без підтримки населення не можна створити такого роду видань, а без них неможливо мати підтримку населення. Проте, я думаю, що спроби в тому напрямі треба обов'язково робити.

1а. Я не думаю, що дисидентський рух розгромлено — він існує. До речі, думаю, що явною ознакою фізичного знищення дисидентського руху будуть масові репресії на взірць сталінських, коли хапають здебільшого невинних у будь-якому "способі думання", бо "винних" вже знищено. Коли реальна опозиція не існує, починається превентивний терор, який за своєю природою має масовий характер, бо справа вже не в викорінюванні справжніх переконань, а можливості їхньої появи, себто йдеться про створення атмосфери загального страху. Покищо цього немає, і для мене це є негативним доказом того, що дисидентський рух ще має вплив на загальну атмосферу в країні. Але існує також позитивний доказ — є "Фонд", є *Хроніка*, є група "Гельсінкі", діє релігійний рух.

Щодо того, чи можна говорити про ідейний розгром дисидентства, то думаю, що такого також немає. Від самого виникнення рух, мабуть, не покладав великих надій на докорінну зміну становища в країні. Практичне значення руху пов'язане не з надією такого роду, а з тим, що в духове життя країни ввійшло цілковито нове явище, коли люди, готові до будь-яких переслідувань і навіть фізичного знищення, відкрито висловлюють свої переконання, допомагають потерпілим, вимагають визнавати громадські права. Таке ствердження себе моральною і правовою одиницею є настільки незвичайне для нашої країни, що воно мало і має колосальне моральне, духове та політичне значення для нашої майбутності і нашої сучасності. Не зважаючи на відчуженість більшості населення, це явище безкомпромісової моральної та громадської постави стало фактом нашого життя і в цьому його сенс. У цьому розумінні ніякого розгрому немає — дисидентство стояло і стоїть на позиціях свого морального і правового обов'язку протиставитися репресіям та порушенням громадських прав.

1б. Влада створила для дисидентства нестерпні умови, проте,

не домоглася ні його ідейного, ні фізичного розгрому. І чи перестане дисидентський рух існувати в найближчому майбутньому? Коли й перестане, то, на мою думку, тільки разом з запровадженням масового терору — у наслідку фізичного знищення. Проте, масовий терор за часів Сталіна відбувався на загальному тлі індустріалізації країни, створення потворної, але все ж таки економіки (цю індустріалізацію можна з деякими застереженнями, мабуть, порівняти з періодом первісного нагромадження). А тепер, якщо почнеться масовий терор, то він буде відбуватися на тлі явного занепаду економіки, і загальна деморалізація населення, атмосфера тотального страху неминуче прискорять цей економічний розпад. Коли за Сталіна за допомогою примусової праці дещо будувалося, то тепер примусова робота буде тільки розвалювати. Якраз сталінська примусова праця дала початки такого ставлення до праці, яке тепер виявляється в поголовному неробстві, крадіжці, спекуляції та хабарництві, а зріст деморалізації населення тільки посилює цю настанову. До чого це доведе, важко навіть уявити — вже тепер майже вся країна голодує, уряд не в силі повсюдно запровадити навіть наймізерніше забезпечення населення харчами за допомогою карткової системи. Масовий терор закінчить справу: тоді, мабуть, виникне питання не про дисидентський рух, а про звичайне фізичне виживання людей.

1в. Питання про активність правозахисного руху — неоднозначне питання. У сенсі морального напруження рух завжди був дуже активним, і це моральне напруження зовсім не зменшилося й сьогодні. А щодо політичної активності, то, наскільки мені відомо, дисидентський рух ніколи не ставив питання про лад як такий. Зате він ставив питання так: тоталітарна держава, уряд якої не є вибраний і не усувається своїми громадянами, не може й не буде визнавати громадянські права, бо визнання останніх є рівнозначне з крахом тоталітаризму. З такого формулювання питання повинна б випливати цілеспрямована боротьба за введення у законодавство форм тиску суспільства на державу й уряд — шляхом реального забезпечення вільних виборів, скасування цензури, свободи преси тощо. У той же час наше дисидентство, наскільки мені відомо, ніколи не провадило такого роду боротьби проти цензури, за свободу виборів, за зміну законодавства стосовно статей 190-1 і 70 КК РРФСР і відповідних статей республіканських кодексів, за право на страйки та демонстрації. Тому такого роду політична активність не відчуває спаду — її, на мою думку, ніколи не було.

Коли ж говорити про іншу засаду боротьби за права людини в нашій країні, то я глибоко переконана (але це моє особисте

переконання, я не чула подібних думок), що, коли рух хоче зберегти себе, він повинен усвідомити, що оборона прав людини у нас можлива тільки на ґрунті подання урядові політичних і законодавчих вимог: проведення дійсної, а не фіктивної передвиборної кампанії, скасування цензури, запровадження вільних профспілок, перегляд законодавства.

1г. Якщо дисидентська діяльність цілковито перенесеться на Захід, то вона просто не буде мати ніякого значення для нашої країни, вже хоч би тому, що для Заходу будуть закриті всі джерела інформації про наш стан справ. Далі, *Колокол* Герцена тільки тому й мав значення для Росії (крім значення історичного джерела), що спирався на опозицію (леґальну й нелеґальну) в країні. Та й сама ця опозиційна еміґрація, позбавлена зворотного зв'язку, на мою думку, неминуче занепаде. Уряд це дуже добре розуміє, тому й випихає на Захід тих, які для нього небезпечні тут. Акад. Сахаров — це виняток, але цілком можливо, що його тримають тут як закладника. Уряд комбінує методи боротьби з опозицією; одних висилає за кордон, других — у внутрішнє заслання, третіх ув'язнює до таборів, але кожне з цих покарань є однаково ефективне, якщо йдеться про знищення дисидентського руху.

2. Я думаю, що передусім це означає виразно усвідомлювати, що ніякого соціалізму в Росії немає й не було. Забрати підприємство від приватного власника ще зовсім не означає передати його в руки робітників. У нас власність перейшла безпосередньо в руки держави, а це означає, що робітник залишився найманою робочою силою, що суперечить Марксовій ідеї соціалізму. Щобільше, державна власність промисловості — це найгірша з форм власності, бо, крім інших засобів насильницького впливу на народ, держава дістала в свої руки ще й економіку. В руках держави все — встановлення зарплат та норми, умов приймання та звільнення, умов праці та тривалість робочого дня. Робітник ні в чому не бере участі — тож який це соціалізм? Можна обговорювати ідею соціалізму, можна критично її аналізувати, проте, вихідним пунктом такої аналізи, на мою думку, є усвідомлення різниці між громадською власністю, як її розумів Маркс, і державною, як це має місце в нас. Наша вітчизняна сліпота у цьому сенсі — вияв старого російського хибного погляду, що держава й суспільство — це те саме. Тому в нас дотепер сприймається на віру базікання про всенародну державу — робітник більше немає реального ворога в особі капіталіста. А вважати своїм ворогом державу — для цього потрібна велика сила духу, та, крім того, деяке знання основ економіки, політики, історії.

2а. Думаю, що так, хоч побоююся, що особливих надій на зближення покищо немає. Може тому, що наш робітник покищо мало цікавиться своїми правами "людини й громадянина". Коли ж йдеться про його права як робітника, то правозахисний рух, мабуть, не приділяв і не приділяє йому дуже багато уваги. Мені видається, що в інтересах цього зближення правозахисний рух повинен створити групу оборони економічних прав робітника, яка видавала б свій бюлетень і свою *Хроніку*.

3. До часу введення воєнного стану в Польщі покладала великі надії; тепер думаю, що робітничий рух в Польщі на деякий час припинено. Цікава реакція на події в Польщі офіційної преси. Не говорячи вже про явну брехню і підтасовування фактів, щире обурення преси, що, звичайно, є віддзеркаленням реакції уряду, дуже характеристичне для нашого "соціалізму": "країна соціалізму" обурена тим, що робітники намагалися бодай частково взяти виробництво під свій контроль. "Перша в світі пролетарська держава" впала в гістерику від того, що пролетаріят старався реалізувати свої права. Справа в тому, що наша влада, мабуть, все-таки знає, "чиє м'ясо з'їв кіт", знає, що це вона передусім узурпувала права робітників і існує за рахунок цієї узурпації, здійснюючи її як політичне, правове й економічне насильство в країні.

3а. Мені розповідали, що робітники поголовно ставляться до подій в Польщі дуже співчутливо; наприклад, коли вони незадоволені адміністрацією, говорять між собою: "На вас би Польщу", або з гіркотою: "Ми не в Польщі". Але за своєю професією я не маю сталого контакту з робітниками, а в разі випадкових контактів важко розраховувати на довір'я, що в нашій заляканій країні взагалі є рідкісним явищем. Щодо інтелігента-обивателя, то реакція, як правило, була негативна: "Та що ви, це ж анархія, хіба можна допускати анархію?" Або: "Ми за них кров проливали, а вони...". Тільки дуже невеличка купка інтелігентів пристрасно переживала й співчувала подіям в Польщі. Але поскільки вона вклала в цю справу багато емоцій і надій, то тепер — після впровадження воєнного стану в Польщі — вона переживає спад духових сил.

3б. Наскільки мені відомо, цілком однозначно, — з великим співчуттям.

3в. Ну, про "фактичну перемогу" після впровадження воєнного стану в Польщі вже навряд чи можна говорити. Стосовно ж польського робітничого руху, то я дійсно думаю, що історична доля Польщі визначила народний дух, який вже не раз виявляв себе, і я глибоко вірю, виявить себе і в найближчому майбутньому. Історична доля нашого народу і дух народу, з нею зв'язаний,

доправили до того, що навіть Пушкін свого часу з аналогічного приводу писав "Клеветникам России", "Ответ г-ну Беранжеру", до того, що Достоевський ненавидів поляків, до того, що сучасна інтелігенція загалом негативно ставиться до "Солідарности".

Крім того, польське суспільство є, мабуть, набагато згуртованішим, ніж наше. Тому інтелігенція з її природним вільнодумством і правосвідомістю активізує робітничу класу, а ця в свою чергу додає сили інтелігенції своєю готовістю до діяння. Ця згуртованість пояснюється великим національним почуттям, яке націлене на боротьбу за національну незалежність, а не на підкорення інших народів, і великим впливом Католицької церкви. Польське національне почуття історично зформувалося як готовість до боротьби за свою незалежність. У той же час у нас воно виявляється (за винятком гострих національних ситуацій типу Другої світової війни) в основному як підтримка уряду в його імперських прагненнях, чи це буде придушення рухів в Угорщині, Чехо-Словаччині, вторгнення в Афганістан і т. п. До нас, сучасного покоління, цілковито стосуються слова Льва Толстого з нагоди тієї самої Польщі (оповідання "За что?"): "Знову бездумно слухняні десятки тисяч російських людей загнали до Польщі і..., самі не знаючи, чому вони це роблять, наситивши землю своєю і братів своїх поляків кров'ю, задушили їх і віддали під владу слабих та нікчемних людей, які не бажали ні свободи, ні придушення поляків, а тільки одного: задовольнити свою зажерливість і легковажну пиху".

А в питанні церкви, то Католицька церква зберігає певну незалежність від держави, має відповідний вплив на народ; а Православна церква давно сервільна державі, тому релігійний росіянин, що є в опозиції до держави, не може спертися на свою церкву.*

*В отриманій копії бракує питання 3г. і відповіді до нього.

Інтерв'ю з членами редакції альманаху «Варіанти»

Незалежний суспільно-політичний альманах *Варіанти* — виходить від кінця 1977 року в Москві в співпраці з групами і особами соціал-демократичної, соціалістичної і "єврокомуністичної" орієнтації. Відповіді, які тут даємо, являють собою документ, що синтезує різні погляди.

1. Репресії, що мали місце в 1979-1980 роках і які ще продовжуються, вами часто кваліфікується як "небачені", і навіть говорять про ресталінізацію. На чому базуються подібні оцінки? Чому вони "небачені"?

Число заарештованих визначається приблизно в 200 осіб, це є більше, ніж у будь-який інший період після 1956 року. Проте, справа не так у кількості, як у тому, що санкції на арешт почали видаватися шораз легше. Якраз у цей період постановою про арешт найменше залежала від конкретних дій репресованих, а визначалася виключно політичною кон'юнктурою.

Втрати, що їх зазнало дисидентство (головно, його правозахисне крило) дуже відчутні: погрози, арешти, заслання на Схід і депортація на Захід довели до стану примусової пасивності ледве чи не останніх лідерів правозахисного руху періоду розквіту його авторитету. Окремо тут стоїть тільки А. Д. Сахаров, масштаби особистості якого виводять його поза рамки правозахисного руху і роблять духовним лідером усього дисидентства, себто активно-інакодумства в різних сферах життя. (Заслання Сахарова — щось посередині між концтабором і свободою — за звинуваченням, практично, в "зраді батьківщини", результат, мабуть, складного компромісу на верхах; Сахаров надалі залишається закладником Заходу.)

Репресовані були Сахаров, Великанова, вдруге брати Подрабінеки — себто люди, які стали широко відомі. З другого боку, багато було репресованих вірних (людей, які є без порівняння далі від політики, ніж дисиденти у вузькому розумінні цього слова),

Питання для цього інтерв'ю були складені редакцією паризького журналу *L'Alternative*.

Друкуємо тут переклад з російського тексту опублікованого в виданні *Матеріали Самиздата*, ч. 14 від 5 квітня 1982 р. (АС № 4619). Французький переклад див. журнал *L'Alternative*, 1982, ч. 15 (березень-квітень 1982), стор. 7-12.

бажанням яких є тільки обговорювати проблеми своєї віри. Вони дотримуються усіх радянських законів не гірше від інших льяольних громадян.

Таким чином, репресовані — найневигідніші для влади люди є найменш небезпечні для неї. Ця диференціація дуже помітна. Можна навіть сказати, що вдарили по авангардові і ар'єргардові невдоволених. А це означає, що сутичка з головним ядром, з рядовими активістами руху ще має відбутися. Склад репресованих визначається здебільшого тим, як проводилися арешти: КГБ пішов найпростішим для себе шляхом, який, однак, викликав найгірший для престижу держави резонанс на Заході, бо заарештовано тих, на яких було вже зібрано досє, або тих, які поводитися необережно. Репресії 1979-1980 років можна порівняти з "відкладеним попитом" — репресовано здебільшого тих, яких хотіли репресувати вже раніше, але не робили цього з зовнішньополітичних чи інших міркувань. До речі, сказане в цьому абзаці свідчить, що чутки про повернення сталінських часів — явне перебільшення: репресії фактично не є масовими, спрямованими на "винних" і невинних.

Ніяких несподіванок у цій хвилі репресій, загально беручи, немає. Влада в нашій країні не може без них існувати. А інформація про намагання КГБ (зокрема низової і середньої ланки) активізувати репресії просочувалася вже досить давно, питання полягало тільки в тому, коли та чому це намагання було підтримане й оформлене вищим партійним керівництвом.

2. Як можна, на вашу думку, пояснити цю хвилю репресій? Чи відігравали в цьому певну роль диференціація, що відбулася в правозахисному русі, економічні труднощі, взаємини з Заходом, події в Афганістані та Польщі?

Навряд, щоб криза розрядки була причиною, але вона, без сумніву, розв'язала владі руки, дозволила задовольнити той "відкладений попит", про який ми сказали у відповіді на перше питання. Економічні труднощі, мабуть, не мали прямого впливу, вони наростають поступово і радянський уряд не усвідомлює їх повністю, хоч виглядає дуже переконливо й такий ланцюжок міркувань: економічні труднощі ведуть до загострення соціального напруження у перспективі і до активного масового невдоволення — треба заздалегідь вибити актив, потенційних лідерів. Усвідомлення владою польського досвіду без сумніву йде власне в такому напрямі. Говорячи про структурні зміни в дисидентстві, треба сказати про розкол у правозахисному русі на групування, що конфронтують між собою, і пов'язану з тим тотальну інфільтрацію легального дисидентства — вони (угруповання) не були причиною репресій, але були активно використані владою для дискредитації руху.

3. Якою є реакція дисидентів на репресії? Що могло б перешкодити ефективній та одностайній реакції?

Відповідь була традиційна — колективні й індивідуальні листи протесту, виступи у вільній пресі, — і традиційно незначний був відгук у країні. Іншого важко було й сподіватися. На жаль, ніякої активної допомоги правозахисному рухові — нищеному і дискредитованому — інші угруповання дисидентства покищо не можуть подати. Не тому, що немає почуття солідарності, але з огляду на мізерну ефективність нелегальної пропаганди, яка не має достатньої матеріально-технічної бази. *Створення такої є найактуальнішим завданням.*

4. Яку роль відіграло в репресіях відсутність чи слабкість підтримки Заходу (на урядовому рівні, громадською думкою)? Якої ви думки про цю підтримку, про форми, які вона прийняла за останні роки?

Ми високо цінуємо моральну підтримку нашої справи всіми демократичними, суспільними і політичними силами Заходу. Але будьмо реалістами: наш уряд фактично не бере до уваги ніякої громадської підтримки, хіба що посередньо — на рівні між-державних стосунків. Деяку недоторканність дисидентів й інших закладників в сімдесятих роках дослівно купили західні уряди, і не нам осуджувати їх за відмову задовольнити все зростаючі апетити радянського керівництва. Треба також мати на увазі, урядовий тиск може бути ефективним (і то лише до якоїсь міри) тільки в умовах розрядки, в той час як в умовах конфронтації він виявляється шкідливим, бо держава легко скеровує громадську думку проти тих, які "співпрацюють з ворогом" (чорносотенську громадську думку проти інтелігенції, євреїв, дисидентів...). Це спільна риса авторитетних і тоталітарних режимів — згадаймо Іспанію за часів Франка, 1945-46 років, або Чіле після осудження її режиму в ООН 1978 року. Та й ступінь залежності радянського керівництва від зовнішнього світу не треба перебільшувати — воно без великих вагань пожертвує життєвим рівнем народу для збереження своєї влади. (А втім, Польща показала нашому керівництву, що відбирати забагато відразу не можна.) Єдина, мабуть, царина, де цю залежність видно, це технологія, зокрема там, де є виходи в військову галузь, бо з цим пов'язане становище СРСР як світової держави. (Тут треба обов'язково враховувати, що технологічні нововведення в СРСР робляться не так шляхом нормальних закупів ліцензій, патентів, "know-how" тощо, як копіювання всіми легальними і нелегальними засобами отримуваних з Заходу зразків.)

Щодо підтримки громадської думки, то тут насамперед

потрібна увага до всіх, хто зважується протестувати, і повсякчасне викриття держави, в якій ми живемо. В останньому життєво зацікавлені передусім ліві сили Заходу, яким не на користь отожднювання їх з "реальним соціалізмом". Побаганим також є, щоб приділяти більше уваги не обороні тих, що тут змагаються, а допомозі у самій боротьбі (технікою, літературою і т. п.). Кінецькінцем, в СРСР усі нормальні люди, які стають на шлях опозиційної діяльності, розуміють, на що йдуть, і кращою нагородою для них є реальні здобутки їхньої боротьби, а не досить скороминучі для переважної більшості гарантії безпеки. Ми вважаємо, що західня преса правильно поставила питання солідарності з нашою боротьбою, зокрема Фернандо Клавдін у статті "Радянський експансіонізм" (журнал *Zona abierta*, ч. 2-3, 1980). Ми також позитивно оцінюємо публікації праць представників східноєвропейських опозицій у західніх лівих журналах (зокрема в журналах *New Left Review*, *Das Argument*, *Neues Forum*). Було б побаганим, щоб подібні матеріали ширше публіковано в журналах, пов'язаних з соціал-демократією. Важливою подією ми вважаємо участь східноєвропейських опозиціонерів у кількочисній про післяреволюційні організації, скликаним у листопаді 1977 року газетою *Il Manifesto*.

5. Чи можна сьогодні говорити про розгром дисидентства, про його внутрішню слабкість, пов'язану з його орієнтацією, про кризу дисидентства?

Про розгром дисидентства (у ширшому, повторюємо, розумінні) говорити завчасно. Поважних втрат в основному зазнало його правозахисне крило, найзначніше і найвідоміше досі.

А криза дисидентства в його традиційних формах очевидна. Ефективність дисидентства, у великій мірі, пов'язана з тим, що це був у нашій повоєнній історії перший, незалежний від держави громадський рух, а тепер ефект нового втрачено: про дисидентів вже не говорять навіть у сальонах. У середовищі московської інтелігенції воно, у великій мірі, замкнулося само в собі.

Виявилася також мала ефективність настанови традиційного дисидентства на першочерговість розвитку легальних і напівлегальних громадських організацій — правозахисний рух у дуже великій мірі був змушений бути самооборонним. Не виправдало себе також і те, що багато дисидентів підкреслювало, що рух є неполітичного характеру. Вони принципово не визнавали боротьби за владу, були за обмеження боротьби тільки проти зловживання влади, проти порушення владою власних законів (один російський соціал-демократ) початку нашого сторіччя окреслив подібну позицію російських лібералів як "законо-

слухняну опозицію незаконної влади". Хоча правозахисники розуміють, що зловживання — невід'ємна властивість відповідної влади, вони розброюються політично перед нею, з надією отримати в замін легальність і прихильність не тільки політично споріднених груп на Заході, але цілої громадської думки Заходу, що виріс на ліберальних традиціях. Їм вдається мобілізувати західну громадськість, розчаровану переродженням емансипаційних тенденцій першої "соціалістичної" держави. Проте, за цей успіх дисиденти платять своєю залежністю від влади і від кон'юнктури західної преси. Вони опиняються в делікатній ситуації "репресивної толерантності" (за Маркузе) на Заході й одночасно репресивної нетолерантності (вже без знаків наведення) в СРСР. Громадське співчуття — свідомо поставлена кінцева мета. Відгук у широкій пресі — оптимальний для цього засіб. Відкритість — виняткові для неї умови. Легалізація — ставить їх назавжди поза межі радянського суспільства і поза конспірацією.

А в сучасному світі без підтримки політичних (хай опозиційних) сил розраховувати на багато не доводиться. Виходом з кризи дисидентства може стати створення у близькому майбутньому політичних організацій різних напрямів і заклик до "низів" з конкретними соціальними програмами.

6. Чи зберегли головні правозахисні групи певну дієздатність? Чи вони користуються підтримкою громадської думки, хоч би й потенційною?

Дисидентський рух неодноразово доводив свою силу, якої не можна знищити, що пов'язане, мабуть, з його глибокими об'єктивними засадами. До того ж, у нашій країні завжди існувала суб'єктивна обумовленість подібних рухів — Росія ніколи не могла нарікати на брак ентузіастів-мучеників.

Що ж до дієздатності дисидентського руху (передусім, його правозахисного крила), то її можна окреслити як сполучення чотирьох факторів: масштабу особистості, інтенсивності роботи, зв'язків з чужинецькими кореспондентами, інформаційних зв'язків в середині країни. КГБ, мабуть, подібно оцінює дієздатність руху і відповідно до того проводить арешти. Можна сказати, що на волі ще залишилися люди, які здібні багато і самовіддано працювати, проте організаторів серед них менше, ніж літераторів. Якраз на організаторів впав найбільший удар. Але зв'язки в середині країни встановлюються і розвиваються. Контакти з чужинецькими кореспондентами тепер підтримують менш визначні учасники руху. Рой Медведев і Ігор Шафаревич, які залишилися на волі і яких на Заході вважають видатними дисидентами, самі себе так не називають. У теперішній ситуації, роблячи свою справу, вони

виявляють розумну і конечну обережність.

Репресована була вся Робоча комісія для розслідування використання психіатрії в політичних цілях. Деякі частково репресовані групи переходять через внутрішні труднощі. Проте структура правозахисного руху збереглася в цілості. Навіть один учасник з тої чи іншої групи, який залишився на волі, потенційно є засновником нової за складом групи і повинен намагатися цю потенцію реалізувати. Важче оцінити діяльність політичного крила дисидентства, що працює в глибокому підпіллі.

Рівночасно це угруповання має великі шанси в боротьбі за здобуття підтримки суспільства. Резерви, звичайно, є, але, щоб їх дістати, потрібна колосальна робота, зміни загального духового клімату в країні. Дотепер, не зважаючи на всю ненависть народу до "начальства", він самоідентифікується з владою перед лицем "зовнішнього ворога" (США, Китай, збунтовані поляки) і перед "внутрішнім ворогом", який пов'язується пропагандою з зовнішнім ворогом. Імперські ідеологія і психологія являють собою найсильніший фактор, який згуртовує народ і владу в один бльок.* І головний висновок, який можна зробити з олімпійського року полягає якраз в реакції населення на бойкот Олімпійських ігор, що збіглася загалом з реакцією уряду (не дивлячись на досить критичне ставлення до проведення Олімпіади в Москві, що виявляло себе в масі анекдотів). Перспектива, що цей бльок розвалиться, може, в сьогodнішніх умовах, може бути пов'язане з ситуацією типу афганської війни — тривалі, безнадійні військові операції, смерть наших хлопців — за що? і т. п. І вже тепер потрібно *орієнтуватися на низи* в повсякденній роботі — розкривати конкретні соціальні кривди (злодійство начальства, екологічні й економічні злочини, кричуща негосподарність і неефективність) і висувати *конкретні* альтернативи.

7. Чи не викличе це переоцінку в концепції влади, яка домінує в дисидентстві?

Важко сказати, чи в дисидентстві переважає якась концепція влади. В традиційному дисидентстві існує глибоке протиріччя: майже *тотально* заперечуючи владу з етичних міркувань, воно разом з тим на практиці намагалося лише обмежити владу за допомогою встановлених нею ж таки законів. А ми вважаємо, що потрібні глибокі соціально-політичні реформи в напрямі демократизації радянського суспільства. Але рівночасно з тим вважаємо, що потрібний здиференційованіший і історичніший підхід до оцінки існуючої влади.

Хоч сумно це стверджувати, але в загальному існуюча влада є

* Див. стор. 79.

органічна для радянського суспільства, яке в багато чому її зформувало. Тільки, мабуть, у галузі культури суспільство почало вириватися наперед (не випадково популярність різного роду неофіційних творів літератури та мистецтва, неофіційних культурних носіїв рухів набагато популярніша, ніж популярність дисидентства).

Треба ще врахувати другий фактор — внутрішню неоднорідність влади. Вищий її ешелон "модернізаторськими орієнтаціями" і гнучкістю деколи перевищує в цілому навіть суспільство: це пов'язане з побоюванням — меншим ніж, скажімо, в основній масі державних апаратчиків — втратити привілеї, з чіткішим відчуттям відповідальності за місце країни в світі (єдиний, мабуть, випадок, коли імперська ідеологія може відігравати порівняльно прогресивну роль) і навіть (в усякому разі між частиною експертів, які цей ешелон обслуговують) реалістичнішим уявленням про становище в країні і світі.

Проте, несміливі реформаторські наміри "верхівки" (коли вони є) розбиваються о зашкарублість і консерватизм середньої ланки, яка активно здійснює своє право на "бюрократичне вето" й тоді коли подає інформації "вгору", і коли виконує розпорядження, які поступають "звідти". Середня ланка не є зацікавлена в будь-яких змінах, що спрямовані в бік великої раціональності й ефективності.

8. Чи є польський досвід предметом дискусій в демократичному русі? Які, на вашу думку, можна зробити висновки для вашої країни з цього досвіду?

Досвід польської революції багатогранний і покищо, на жаль, влада може його засвоїти успішніше, ніж опозиція. Вищий ешелон влади не може не розуміти об'єктивної властивості соціально-економічної ситуації в усіх країнах Східної Європи і закономірності польського вибуху. Протиотрутою на цей вибух могла би бути реформа згори. Але шляхів, які могли б забезпечити плавне проведення реформ з одночасним здійсненням політики *ситих овець і цілих вовків*, практично немає. А шляхи нееволюційні (наприклад, звернення "верхів" до "низів" понад голову середньої ланки на взірець "великої пролетарської культурної революції") не забезпечують ні спадкоємності політичного режиму, ні збереження стратегічної рівноваги з Заходом. А фактично ж створюється ситуація глухого кута, коли намагаються не допустити створення суб'єктивних передумов відкритої кризи (зокрема нищення потенціальних лідерів).

Взагалі, в аналізі польської революції належить підкреслити, що велику роль відіграли не економічні труднощі (вони є скоріше тлом або каталізатором подій), а протест проти соціальної

структури станового характеру, приголомшливої корупції, неефективності керівництва тощо. Звичайно, до польського рівня нам ще дуже далеко (адже треба врахувати й те, що Польща була найменш тоталітарним суспільством у Східній Європі), але ми повинні для себе зробити такі головні висновки: треба шукати основ для своєї діяльності в реальних (і не "загалом", а детально розглянутих) потребах суспільства, провадити конкретну критику і висовувати здійсненні програми (або, які нам видаються такими). Потрібна опозиція не тільки моральна (Сахаров), не тільки ретро-утопічна (Солженіцин), не тільки комуністично-утопічна (Медведев), але й *конкретно соціальна, конкретно політична*. Бо дотепер, на жаль, секретар райкому набагато ближчий до реального щоденного життя, ніж Сахаров і "гельсінкці". Ну й звичайно, одним з висновків, який треба зробити на матеріалі польських подій — це потреба в поєднанні масового руху з таємно створеними структурами громадських і політичних організацій.

9. Чи можна сподіватися нового піднесення руху після того занепаду, який він переживає сьогодні? Чи виходом з цього буде "нове" дисидентство, чи докорінно інше явище?

На це питання ми вже частково відповіли раніше. Наступний період можна схарактеризувати як дозрівання нових форм, можливостей і масштабів опозиційної роботи. Поширення її напрямів: поруч з традиційним (правозахисним) дисидентством постане більше різного роду легальних неконформістських (в першу чергу молодіжних) клубів, рухів, організацій тощо; активізується діяльність підпільних політичних груп, серед них накреслиться тенденція до творення об'єднань партійного типу; стане досить поширеним явищем опозиційна діяльність профспілкового характеру. Підтримуючи всі ці рухи, ми вважаємо, що найважливішою для нас справою є згуртування всіх прихильників демократичного соціалізму.

На випадок дальшого посилення репресій можливі й вияви індивідуального терору з боку автономних груп. Таких виявів ми не схвалюємо, бо вважаємо їх політично шкідливими.

Перехід до нелегальних метод (використавши всі легальні можливості) ми вважаємо перспективним і прогресивним явищем. Створення нелегальних організаційних і технічних структур, додатково зміцнить увесь опозиційний рух. Насправді це не перегляд, а розвинення первісних дисидентських настанов у інших умовах. І почався він значно раніше від визначеного в питанні часу.

10. У деяких еміграційних текстах типу самвидавних публікацій можна помітити, що колись надзвичайно негативне ставлення до Сталіна і до сталінізму тепер не виявляє себе так чітко. Чи характеризує це також і громадську свідомість?

Місце Сталіна і сталінізму в свідомості радянського суспільства не можна визначити однією оцінкою. Найзагальнішою рисою організованої опозиції є антисталінізм, і тут спроби поодиноких авторів захистити Сталіна викликають лише саме презирство. Масова ж свідомість — то є інша справа. Звичайно, портретики Сталіна часто є виявом лише бажання зробити сенсацію, але й за тим є глибокі причини. Треба розглядати спроби влади використати реабілітацію сталінізму для зміцнення режиму і явище, яке можна було б назвати "народним сталінізмом", що несе чималий заряд соціальної (нехай не дуже усвідомленої) опозиційності (можна згадати вислів Леніна після революції 1905-1907 років: "Ми знецінили глибокий чорносотенний демократизм російського селянина").

Хоч це неприємно, але доводиться признати, що в радянській громадській свідомості дужчає тенденція оцінювати Сталіна і сталінізм аналогічно з Петровим усучасненням Росії. На перший план висовують здобутки (реальні, а ще більше роздуті офіційною пропагандою, яка досить сильно впливає на думку), зменшуючи страхиття, страждання, ті велетенські людські "витрати", ціною яких перетворювалася "перкалева" Росія в Росію залізу, ракетно-танкову. Популярний і такий процес мислення: "Тоді (за Сталіна) ми швидко росли, розвивалися, здійснювали подвиги і, як би то не було важко, перемагали"; "був порядок, не те, що сьогоднішній бардак"; і ще таке: "був час й ціни знижували, і текли, куди треба, канали і потім, куди треба впадали". Це минуле, що його переоцінюють передусім ті, які його не пережили, протиставляючи його сірій сучасності.

Наш обов'язок — намагатися об'єктивно схопити опозиційну основу "народного сталінізму", боротися з його реакційною формою, показуючи, що наша сучасність — це логічний результат сталінської минувшини. І тут кожний, не обов'язково опозиційно наставлений, а просто чесний інтелігент, зобов'язаний в своїй щоденній діяльності (чи він читає лекцію, чи пише статтю, чи ставить фільм) не допускати до апологетики Сталіна і при кожній нагоді викривати сталінізм.

11. Чи можна сподіватися якогось замирення певних течій демократичного руху з владою і на якій основі? Чи не є показовими в цьому сенсі нещодавні заяви деяких дисидентів, зроблені під час їхніх судових процесів?

Наявність відступників і запроданців не є доказом якогось зближення. Зрада — це не зближення, а моральне падіння й політична смерть. І тут немає ніякої різниці між невірним П. Якіром і православним священиком о. Д. Дудком.

Цікаве те, що рівночасно з ударом, нанесеним позацерковним релігійним групам, КГБ намагався удавати з себе ледве не оборонця релігії, заступника її перед Радою в справах релігії, яка є його ж таки філіялом. Ішла метушня навколо створення релігійно-кагебешного семінара, відкривався гіндуїстський храм. Нещодавно всі звинувачення проти о. Д. Дудка було офіційно знято; з ним розмовляв великий достойник (ледве не заступник голови) КГБ: "Дмитре Сергійовичу, що ми можемо зробити для Церкви за ваше покаяння?"

Сподіваємося, що активісти релігійних рухів і представники релігійної еміграції дадуть належну відповідь силкуванням влади.

З теперішньою владою не може бути ніякого зближення, мова може бути тільки про припинення дисидентами огульного паплюження діяльності влади, про об'єктивніші і зваженіші оцінки.

Інша справа — це перспектива. Досвід усіх вдалих і невдалих спроб демократизації та лібералізації в 1960-1980 роках (Чехо-Словаччина 1968-1969 років, Еспанія після 1976 року, Бразилія після 1978 року, Польща після 1980 року й інші, менш значні) показує, що в подібних процесах завжди головну роль відігравала частина "естаблішменту" попереднього режиму, а також опозиція, яка виростає в надрах самого режиму. В умовах досить гострої кризи сам панівний бльок розколюється, і певна частина його починає співпрацювати з опозицією. Для нас це, звичайно, справа далекого майбутнього.

12. Що ви думаєте про еміграцію? Чи процес її дозрівання, як і дискусій в її колах, подібні до того, що відбувається тут?

Серед політичних емігрантів є багато людей, які за свою діяльність в СРСР здобули нашу пошану. Ці люди являють собою вчорашній день демократичного руху в країні. На жаль, дехто емігрує не тільки з примусу, але й через усвідомлення власного безсилля. Можливо тому ми з жалем спостерігаємо за постійним процесом перетворення східноєвропейського руху на еміграції в рух емігрантів. Напевно, цю свою відірваність від внутрішнього дисидентства емігранти переживають ще болячіше, ніж ми. На жаль, справжньої взаємодії між нами й емігрантами немає; ми навіть погано поінформовані про процеси, які там відбуваються.

ПАТРІОТИЗМ У РАДЯНСЬКІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Ісак Гейбер

Мабуть, нема такої країни, де оборону від зовнішньої агресії не вважали би за громадянський обов'язок. З іншого боку, нема і такої держави, де було би офіційно визнано, що громадянським обов'язком є брати участь в агресії проти інших народів. Навіть у нацистській Німеччині, де пропаганда виховувала в громадян уявлення про законність захоплення чужих земель і поневолення інших народів, часто користувалися евфемізмами і не завжди називали речі власними іменами. Дещо подібне відбувається і в СРСР, де виробили цілий словник пропагандної фразеології, яка стосується агресії проти інших держав. Найчастіше таку агресію з боку СРСР називають "братньою допомогою", "виконанням інтернаціонального обов'язку", "запобіганням імперіялістичній агресії", а готування до війни — "боротьбою за мир", "підтриманням мирного праці і спокою радянського народу" або й "забезпеченням мирного сну наших дітей" — з

Радянський імперіялізм конче потребує виховання в людей від раннього дитинства психологічної готівости до війни в ім'я тих чи тих ідеологічно обґрунтованих, а насправді просто загарбницьких, цілей. Водночас виникає потреба у виробленні в громадян від дитячих років певних військових навичок, у прищепленні певних основ мілітарного способу мислення і засад військового вишколу. Гасло "дайш світову революцію!", популярне колись у більшовицькій Росії, давно померло разом з тими, хто його вигидав. Натомість виникла ціла виховна система, що її звуть "системою військово-патріотичного виховання". Ця система цілком унікальна. Годі шукати в минулому або сучасному чогось подібного за методичністю, всеохопністю і кількістю витрачених коштів. Усе, на що спромоглися в цій галузі нацистські та фашистські країни, не може стати в жадне порівняння з тим, чого досягли в

Ісак Гейбер (псевдонім) — шкільний вчитель з Харкова, був активістом єврейського руху за виїзд до Ізраїлю. Виїхав 1982 року. Нині живе в Єрусалимі.

СРСР. Система "військово-патріотичного виховання" охоплює життя радянського громадянина від дитячого садка і до смерті, хоч би де він жив, навчався, працював або служив.

Ця система, що досягла рівня певної суспільної філософії, має деякі головні особливості, на які варто звернути увагу. Поперше, словосполучення "військово-патріотичне виховання" є неподільним. Як правило, не говорять про *військове* виховання і порівняно рідко вживають вираз "патріотичне виховання" без додання слова "військово-". Вираз "військово-патріотичне" став так само звичним і неподільним, як, наприклад, "марксизм-ленінізм" або навіть такий, як "телевізія". Таке навмисне і неодмінне поєднання патріотизму з військовою службою виховує, безперечно, певний тип світосприймання, і це — світосприймання явно агресивне та імперіялістичне. А що відверта імперіялістична агресивність вимагає прикриття та ідеологічного виправдання, то виникає друга головна особливість системи: ціла низка мовно-пропагандних штампів, які надають цьому вовчому способові мислення вигляду деякого різновиду гуманізму, боротьби за інтереси людства та відповідности марксистській ідеології. Про справжню ціну цього "гуманізму" мають чудове уявлення вулиці Варшави, Праги та Будапешту і гори Афганістану.

Можна в певному сенсі твердити, що "військово-патріотичне виховання" дитини починається ще перед дитячим садком, від першого її подиху на цій планеті. Кажуть, що новонароджена дитина несвідомо ніби фотографує перші образи, що потрапляють до її ока, і ці образи потім впливають на формування її психіки. Якщо так, то є аж ніяк не випадковим, що в породільних будинках (як, проте, і в усіх інших установах в СРСР) по всіх стінах наліплено плякати, що ушлавлюють комуністичну партію, закликають до вірності владі, а також і зображають у найпозитивнішому світлі радянське військо, пропонують розглядати військову службу як "священний патріотичний обов'язок" і прославляють радянські військові перемоги. На цих плякатах найчастіше зображено хвацького радянського вояка у повній формі, з автоматом на грудях на тлі міжконтинентальної ракети або червоного прапора, за яким десь позаду сунуть радянські танки, а нагорі з нечутним, але легко уявлюваним гуркотом линуть військові літаки. Написи на таких плякатах мають з десяток усталених варіантів, серед яких найчастішими є "Слава (могутній, непереможній, всенародній або улюбленій народом) Радянській Армії!", "Радянська Армія стоїть на варті миру!", "Непереможна і легендарна, в боях овіяна славою перемог!" — це вже слова з пісні, широко відомої у виконанні ансамблю імені Александрова, і ця пісня є ніби неофіційним гімном Радянської Армії.

Про радянські пропагандні плякати можна було би написати

велике дослідження. Хоча вони, на загал, викликають радше відразу, — а особливо, коли встромляються тобі в око мало не на кожному кроці, — все ж таки їхній зміст і зміна мотивів протягом існування цієї влади може бути ілюстрацією до коливань ідеологічної лінії партії і всієї радянської зовнішньої та внутрішньої політики.

Отже, якщо мають рацію ті психологи, які твердять про надзвичайну важливість першого одержаного немовлятою враження, то на бідне немовля відразу валиться сила ще не усвідомлюваних, але фотографованих очом і мозком образів героїчних вояків, автоматів, ракет, танків і літаків.

"Військово-патріотичне виховання" триває у дитячому садочку. Для влади існування кожної чарівної рожевошокої дитини, яка викликає розчулення в дорослих, має сенс лише з одного погляду: ця дитина мусить стати працівником або вояком на службі в державі, а фактично — в "номенклатурі", тобто, в тієї кляси, що привласнила державу разом зі всіма її громадянами.

До затверджені Міністерством народної освіти і обов'язкової програми дитячого садка входить неодмінний пункт щодо "військово-патріотичного виховання". Так і написано — "військово-патріотичне", хоча йдеться про дітей у віці від двох до шістьох років. Діти дошкільного віку, ще не розуміючи сенсу всіх слів, співають пісеньок про "непереможну і легендарну" і слухають розповіді виховательки про героїв війни, про численних ворогів, яких треба знищити, і про шляхетну і надзвичайно важливу роллю, що її виконує військо. Як самозрозуміла, подається думка, що військова кар'єра — це великий успіх, який припадає на долю лише найкращим і найслухнянішим. І, певна річ, плякати і в садочку, як і всюди, лізуть в очі зі всіх боків, водночас виконуючи роллю завіси над шпарами і дірками в давно не ремонттованих стінах.

Можливо, дещо з цього "військово-патріотичного" дійства здасться читачеві сміховинним, але автори цієї виховної системи все ж таки знають дитячу психологію. Вони добре враховують, що вразливий дитячий розум легко підпадає під вплив військових церемоній та символів, які для дітей є цікавою, захоплюючою і водночас такою "дорослою" грою. Отже, "військово-патріотичні" методи, прагнення однаково одягти, зачісати і навчити всіх дітей, вишикувати в одну шереду і подати в піднесеному тоні захопльві перспективи військової діяльності — чудово служать справі готування майбутнього завойовника.

Коли наша рожевошока дитина, вже добре ідеологічно підкута в садочку, приходиться уперше до школи, вона потрапляє насамперед до шику — справжнього військового шику, бо щороку першого вересня в усіх школах держави на подвір'ях вишиковують семирічних дітей (в СРСР шкільне навчання починають

саме в такому віці) перед тим, як директор школи виголосить урочисту промову і поздоровить їх з початком нового важливого відтинку їхнього життя. Певна річ, примусити тихо і струнко стояти сотку семирічних дітей — справа не легка, і тому процедура вишиковування іноді триває з годину або дві, але директор вперто чекає, доки вчителі примусять дітей тихо стояти і не ворухитися. Щасливі батьки, що стоять довкола, найчастіше бувають надзвичайно розчулені цією процедурою (чи тому, що бачать свою дитину вже такою дорослою, чи тому, що самі перебувають під психологічним впливом "військово-патріотичного виховання") і подають своїм нащадкам наполегливі репліки, наказуючи їм заспокоїтися, стати на своє місце в шик, не скубти сусіда, підтягти штанці і надати обличчю урочистого виразу.

Від першої класи школа додає до тих "військово-патріотичних" виховних заходів, які вживалися в садку, новий і найголовніший захід — готування до "паради жовтенятських військ". Ця трохи моторозна назва означає, що "жовтенята" (так звать дітей шкільного передпіонерського віку, і це слово виникло тому, що саме в жовтні — за старим календарем — відбувся в Петрограді більшовицький закат) мають пройти курс первинної стройової підготовки і в призначений день прокрокувати перед директором та вчителями точнісінько так, як справжні солдати крокують на Красній площі перед пикатими "батьками народу".

Змагаючись між собою за першість, вчителі за допомогою батьків майструють військові костюми, нашивають на них погони, стругають дерев'яні автомати, а діти (у віці 7-8 років!) вивчають військовий крок, військові пісні, військові команди і жести. І якщо їхня зброя ще не справжня, то бойовий дух і готовість вмерти за партію і вождів мусять вже бути найсправжнісінькі.

Коли дитині минає 10 років, її урочисто приймають до піонерів. Носити червону краватку — обов'язково для всіх. Цікаво, що діти, які перших днів після прийняття до піонерів з гордістю носять краватку, за деякий час починають уникати цього обов'язку і під всілякими приводами з'являються до школи без краватки. Часто колективний несвідомий саботаж краватки перемагає, і вчителі починають вдавати, що не помічають відсутності краваток у більшості учнів. Цікавий з психологічного боку феномен! Чи не означає це, що в людській психіці, поруч з нахилом до гуртування, існують незнищенні прагнення до збереження своєї особистості, до опору силоміць накиненим приписам, і ці прагнення часто виявляються сильніші від сили державного виховного апарату? Опір носінню краватки не можна пояснити її незручністю: піонерська краватка є м'якою червоною хусткою, вільно зав'язуваною на грудях, при тому вона не тисне шиї і є досить гарною прикрасою. Мабуть, якби носіння краватки не було

обов'язковим і якби хтось з батьків просто подарував таку краватку дитині, маля з радістю її носило би, а ось примусове носіння викликає (і дуже скоро!) таку ненависть до краватки, що й школа не здатна проти цього боротися. Можна твердити, що від ненависти до піонерської краватки починається та загальна майже не усвідомлювана відраза до цієї влади, яка так поширена в СРСР. Парадоксальним чином ця відраза поєднується в психіці радянської людини з численними елементами типово радянського виховання й мислення.

Але хоч з краваткою, хоч без неї, дитина вислуховує в школі численні лекції про війну, про перемоги російської зброї, про підступних ворогів радянської держави, про непереможність радянської армії і про її "незаперечно найвищий в світі" духовий рівень. До цього додається обов'язковий перегляд фільмів на ті самі теми.

"Військово-патріотичне виховання" іноді стикається з майже неподоланими труднощами, коли в школі з'являються діти баптистів або членів деяких інших релігійних сект. Ці діти відмовляються брати участь у військовому навчанні, інколи не бажають бути піонерами і одягати краватку. Їх намагаються "перевиховати", піддаючи справжньому цькуванню. Часом це скінчується тим, що їхніх батьків за ухвалою суду позбавляють батьківських прав, а дітей віддають до дитячих будинків. Найчастіше батьки мусять у чомусь поступитися, щоб не втратити дітей.

Дитина зростає, переходить з класи до класи, і водночас видовжується список застосовуваних засобів "військово-патріотичного виховання". Починаються так звані "походи по місцях бойової слави", відвідини історичних та військових музеїв, зустрічі з учасниками війн, святкування військових свят, які в СРСР оголошено загальнодержавними святами. Це — день перемоги 9 травня, день радянської армії — 23 лютого, спеціальні дні всіх родів військ — артилерії, авіації, фльоти, танкових військ, прикордонних військ, протиповітряної оборони. Хоча дні родів військ завжди призначають на неділю, щоб не давати людям зайвого вихідного дня, ці дні святкують за спеціальним обов'язковим планом, і школярі мусять брати в цьому активну участь. Щонайменше, один учень у класі одержує завдання підготувати відповідну доповідь, а всі інші зобов'язані цю доповідь вислухати і поставити доповідачеві запитання. Усе розіграється як репетиція майбутніх виступів на комсомольських, партійних чи якихось інших зборах, що на них виступатимуть нинішні дітлахи, коли стануть дорослими. А оскільки діти не виявляють бажання задурювати свої голови вигадуванням якихось запитань доповідачеві (та й який же він доповідач, коли це той самий Льонька, якому вчора побили пику за те, що він розповів вчителю, як Нінка списала домашнє

завдання в Петьки), то вчитель сам вигадує запитання, роздає їх на клаптиках паперу своїм найкращим або найзапопадливішим учням, а ті вже відчитують їх, затиноючись, на Льончиній доповіді. Саму доповідь найчастіше пише також учитель — відповідно до зразкових текстів, що їх розсилають партійні органи та місцеві відділи народної освіти. Як бачимо, усе лицедійство набирає характеру не лише театральної вистави, де актори грають не ними написані ролі, а навіть шахрайства, організованого згори. Бож актор ніколи не вдає, що сам написав п'єсу, а кожен учень знає, що має вдавати, ніби він сам написав свою доповідь і сам, з власної волі, ставить запитання, які його нібито дуже цікавлять. Це може здатися суцільним ідіотизмом, але цілком відповідає завданню виховати людину, яка сама не міркує, а лише слухняно відчитує те, що наказано. В СРСР ніде і ніхто, аж до членів Політбюро, не виголошує доповідей, самостійно написаних і не узгоджених з вищими інстанціями.

Ставши піонером, дитина вже не бере участі в "параді жовтеньських військ", але тут починаються "огляди стройової пісні" — новий різновид того самого "військово-патріотичного" вишколу. Тренування нічим не відрізняється від тих, які відбуваються у війську, лише кваліфікація військових інструкторів може бути нижчою, а недбалих не саджають до гавптвахти, бо школа знає інші методи покарання. Відповідальним за військово виховання є сам директор школи. Цікаво, що директор, у принципі, особисто відповідає за загальне становище в школі, але не за кожний окремий предмет. Наприклад, якщо учні не знають географії, то за це насамперед відповідає вчитель географії, а не директор. Щодо військового навчання зроблено виняток: за це відповідає особисто директор, а завідувач учбової частини, заступник директора з виховної та позакласової праці і військовий інструктор (його звуть російським словоскороченням "воєнрук") несуть додаткову відповідальність за певні розділи "військово-патріотичного виховання". Отже, директор мусить пнутися зі шкіри, щоб не одержати догани або й не втратити праці за поганий стан цього клятого відтинку праці, який в кожного директора сидить глибоко в печінці. Щодо "воєнруків", то це, найчастіше, офіцери у відставці, подекуди в дуже високих званнях, але, звичайно, без педагогічної освіти.

Гедрік Сміт у своїй чудовій книзі *Росіяни* розповідає про те, як його дочка, навчаючись у московській школі, брала участь у дитячій воєнізованій грі "Зарниця" (що означає ранішню зорю). Подаючи дуже об'єктивну аналізу радянської дійсності і виказуючи надзвичайну, як на іноземного спостережника, проникливість, Сміт у цьому випадку виявляє якусь невідповідну доброзичливість і пише про військову гру для дітей навіть з певною симпа-

тією. Але ж чи йдеться про безвинну дитячу забавку або про звичайні спортивні вправи? Очевидно, ні.

Поперше, ця гра є всесоюзною, тобто провадиться в масштабі всієї держави під керівництвом уже не "воєнруків", а кадрових офіцерів на чолі з генералом. Це — вже майже справжні військові маневри, участь в яких беруть, поряд зі школярами, справжні військові офіцери та сержанти, справжні танки та бронетранспортери, а дітям у віці 12-14 років видають справжні автомати, лише без набоїв. Все навчання відбувається відповідно до справжніх військових статутів, при тому опрацьовують тактику наступального та оборонного бою, дії окремого бійця, рою (або "відділення" за радянською термінологією), чоти ("взводу") та сотні ("роти"). Для керівництва навчанням на полі "бою" залучають офіцерів, сержантів та бойову техніку з місцевих військових частин, загальне керівництво здійснюють вищі офіцери зі штабу військової округи. Гру провадять у кілька етапів, при тому в кожному вищому етапі беруть участь переможці попереднього, нижчого. Найвищим етапом керує генерал з генерального штабу радянських збройних сил. Усе це — цілком справжнє, жадним чином не відрізняється від справжніх військових маневрів, і лише вік "солдатів" нагадує про те, що це все ж таки не справжнє військо.

Дійшовши до комсомольського віку, школярі, починаючи від 9 класу, одержують військову підготовку вже як окремий предмет, на який виділено певну кількість навчальних годин щотижня. Адже досі все "військово-патріотичне виховання" відбувалося паралельно з навчанням, в рамках різних інших предметів або як додаткова позакласова праця. Тепер регулярні заняття в класі або на подвір'ї провадять з підлітками "воєнрук". І знову намагаються ретельно наслідувати все те, чого навчають у війську: стройова підготовка, стрілецька підготовка, вивчення статутів війська, санітарна підготовка (невелика для хлопців і спеціально поширена для дівчат), військово-технічна підготовка (топографія, основи устрою військової техніки, автомобільна справа), практичні стрільби з учбової та бойової зброї. У деяких спеціальних школах з викладанням деяких предметів іноземними мовами замість військово-технічної підготовки запровадили предмет під назвою "військовий переклад". Коли я кілька років тому викладав цей предмет в одній з харківських шкіл, ще не було розроблено спеціальної поширеної програми викладів, як з інших предметів. Казали, що на наступний рік така програма має з'явитися, а доти існувала тимчасова програма, що складалася з одного-єдиного аркушика. Учні мали вивчити військову термінологію англійською мовою, а не менше, ніж половину навчальних годин слід було присвятити тренуванням з допиту військовополоненого. Як кажуть, коментарі зайві.

На окрему аналізу заслуговує "військово-патріотичне виховання" в перебігу викладання гуманітарних предметів. Насамперед, існує загальна вимога щодо того, що кожний виклад має бути не лише "навчальним", а й "виховальним". З педагогічного погляду це, мабуть, абсолютно правильно, але виховання мало би бути справді вихованням — різнобічним і таким, яке навчає мислити і почувати себе громадянином. Радянське ж виховання прямує просто в протилежному напрямку.

→ На практиці запроваджено пляни кожного викладу, що їх вчитель має скласти ще перед тим, як він увійде до класу. У пляні має бути зазначено тему викладу, навчальну мету і виховну мету. Формулювання виховної мети стандартизовані: "на викладі [тут учитель має вигадати, на прикладі саме чого з матеріалу сьогоденішнього викладу] показати велич радянської держави"; "... на прикладі ... показати переваги радянського суспільного і державного устрою"; "... на прикладі ... виховувати ненависть до ворогів нашої батьківщини"; "... на прикладі ... виховувати готовість встати груддю на оборону нашої держави" тощо. Це призводить до абсолютно абсурдних ситуацій, коли, наприклад, учитель математики мусить вигадувати якісь чудернацькі умови математичних задач, до яких би входили цифри уявних радянських перемог, перевиконання плянів, космічних успіхів. Замість поставити малюкам завдання: "Ваня має два яблука, а Коля три. Скільки вони мають разом?", вчитель вигадує: "Ударник соціалістичного змагання Іванов, ставши на соціалістичну трудову вахту, виробив дві деталі понад плян, а ударник Петров, взявши підвищені соціалістичні зобов'язання перед черговим з'їздом партії, виробив три понадплянові деталі. Скільки понадплянових деталей одержала наша батьківщина перед славним з'їздом КПРС?" Якщо після десятих років такої ідеологічної обробки діти не стають цілковитими ідіотами, то це свідчить про надзвичайну витривалість людської психіки. Мовою ж інструкцій, розповсюджуваних органами народної освіти, таке штучне викривлення нормального способу викладання зветься "пов'язуванням викладу з життям".

Але ті дурниці, що їх змушені вигадувати вчителі точних наук задля виконання інструкцій, ніщо порівняно з тим, що діється на викладах гуманітарних дисциплін. Тут "зв'язок викладу з життям" набирає досить відвертих форм виховання російського шовінізму. Учитель історії, розповідаючи про війни, зобов'язаний кожного разу говорити про "велич російської зброї". Звичайно, "російської", а не жадної іншої. Коли йдеться про якісь історичні невдачі, то кажуть про невдачі "царського уряду", "самодержавства" або "февдально-поміщицького ладу", але коли йдеться про війни, то це "велич і непереможність російської зброї", а не царського війська, яке складалося — від солдатів до фельд-

маршалів — з представників численних народів. Саме тут принципи "військово-патріотичного виховання" віддзеркалено в найчистішому вигляді.

Проте, в дечому радянські історики мають рацію: йдеться справді про зброю російського імперіялізму, і якби замість "велич російської зброї" сказати "агресивність російського імперіялізму", то все стало би на свої справжні місця.

Учитель історії мусить також досить недвозначно підкреслювати спадковість радянської політики від політики царської імперії. Він повинен на кожному викладі повторювати фрази такого типу: "...так само героїчно, як під час Полтавської битви, російські солдати відстояли свободу, честь і незалежність нашої батьківщини під час Великої Вітчизняної війни"; "...радянська армія гідно продовжила і піднесла на новий рівень славні бойові традиції великих російських полководців". Імена російських генералів та фельдмаршалів, що їх свого часу почав уславлювати Сталін, і досі уславлюються в шкільних програмах з історії. Наприклад, з величезним захопленням змальовують перемоги Суворова, але коли йдеться про придушення польського повстання, то про це говорять дуже невиразно однією короткою фразою, при тому імени Суворова не згадують, наче його там і не було.

Літературу також пристосовують до вимог "військово-патріотичного виховання". У творах російських письменників вишукують все, що можна трактувати, як вислів надмірного патріотизму або й шовінізму (саме слово "шовінізм" та похідні від нього при цьому, ясна річ, не вживаються), і саме ці твори або окремі рядки з них найретельніше вивчають і заучують напам'ять, трактуючи їх як такі, в яких найкраще висловлено властиву авторові позицію. Таким чином шовіністичний вірш Пушкіна "Клеветникам России" ("Наклепникам Росії") — вірш з кожного погляду поганий і невластивий стилеві і способові вислову Пушкіна — потрапляє до числа обов'язково виучуваних і таких, які нібито найповніше характеризують його творчість. Якщо поет писав про те, що любить осінню природу, то це трактується, як надзвичайна його любов до всього російського; поетичний рядок "люблю Россию я, но странною любовью..." коментують як таку безмежну любов до батьківщини, що вона навіть самому поетові здавалася дивною. При тому вчитель мусить додати щось на зразок такого речення: "Ось як великий російський поет всією душею любив нашу велику батьківщину і ось як він ненавидів її ворогів. І ми маємо так само віддавати всю любов наших сердець нашій великій державі і не шкодувати задля неї життя". У такому контексті ставиться знак рівняння між любов'ю до "свого", російського і ненавистю до всього чужого, іноземного. Певна річ, це є ні чим іншим, як вихованням в учнів крайньої ксенофобії, хоча саме слово "ксено-

фобія" є "табу", і його навіть викинули з більшості радянських словників.

Досить кумедно "військово-патріотичне" і взагалі ідеологічне виховання виявилось в радянському способі викладання іноземних мов. Тут протягом останніх двох-трьох десятиріч відбулася показова еволюція. Двадцять-тридцять років тому тексти іноземними мовами, що їх мали читати учні та студенти, стосувалися всляких побутових тем: "Наш дім", "Моя родина", "Наше місто" тощо, а тепер переважають теми такого роду: "25 з'їзд КПРС", "Наша героїчна армія", "Життя молоді в СРСР і за кордоном", "Перемога СРСР у Другій світовій війні" і таке інше. У висліді студенти погано знають звичайний побутовий словник іноземної мови, але хвацько виголошують на іспиті вивчені на пам'ять тексти щодо "першої в світі соціалістичної держави" та "слави російської зброї".

Для чого це все? Дуже просто: "військово-патріотичне", а фактично — російсько-шовіністичне і войовниче виховання є великою цінністю для держави, яка обрала агресивний шлях зовнішньої політики, а вміння пересічного громадянина порозумітися з іноземцем на звичайні щоденні теми такій державі не лише не потрібне, а й виглядає як небезпечне і зайве.

Піклування про "військово-патріотичне виховання" покладає на себе не лише школа, а й Будинок піонерів, піонерський табір улітку, комсомольський табір "праці й відпочинку". Найвідвертішим виявом мілітаризації виховання дітей є обов'язковий військовий табір після 9 класи. Цей табір вільний від будь-якого педагогічного прикриття і є відверто військовою інституцією, де хлопців у віці 16 років навчають стріляти, крокувати військовим кроком, діяти на полі бою.

Але ще задовго перед тим, як потрапити до цього відверто військового табору, діти щоліта одержують добрячу дозу військового або подібного до військового вишколу в звичайних піонерських таборах. У піонерському таборі все життя влаштоване, як у касарні: підйом, туалет, руханка, потім — лінійка, коли всіх вишиковують і "голови загонів" рапортують "голови дружини". Усе це — майже точнісінько так, як у війську, з командами "шикуйся!", "струнко!" та всіма іншими. Щодня на лінійці відбувається урочисте підняття (вранці) і спускання (ввечорі) прапора в присутності всіх дітей, які мусять застигнути в шик у складі своїх ланок (піонерська аналогія рою), загонів (аналог чоти) та дружин (аналог сотні або полку). Як у війську, діти стоять в шик відповідно до свого зросту, а голови підрозділів стоять праворуч від своїх ланок або загонів, незалежно від зросту. Шиком крокують до їдальні, і так само, як у війську, існує команда "заспівуй!", після якої весь шик співає пісні. Пісні, найчастіше, ті самі, яких співають

у війську. Після сніданку знову команди: "шикуйся!" — "праворуч!" — "кроком руш!", і загін іде на якусь чергову лінійку, спортивне змагання або політичну інформацію. І так цілий день, від підйому до відбою — тобто, до того моменту, коли діти після вечірньої лінійки йдуть за командою до ліжка. Звичайно, в програмі табору є також прогулянки, ігри та всілякі забави, але те загальне по-військовому організоване тло піонерського життя в таборі покликане покласти відбиток на все життя людини, привчивши її до дисципліни, послуху і шику, як до обов'язкового стилю й способу існування. Можна вважати за досить трагічний той факт, що більшості радянських людей це касарневе існування здається цілком нормальним, природним і навіть корисним для фізичного і морального здоров'я.

Величезну роль у "військово-патріотичному вихованні" відіграють засоби наочної агітації. Крім плакатів, про які вже згадано, такими засобами є так звані "стенди" (дерев'яні щити або табелі з наліпленими гаслами, малюнками плакатного стилю, діаграмами "успіхів", фотографіями тощо; кожний "стенд", як правило, присвячено певній темі), стіннівки (газети, виконані ручно в одному примірнику і наліплювані на стіну), фотомонтажі, гасла, експозиції. Їхня тематика окреслена не більше, ніж десятком тем, всередині яких можуть бути певні варіанти. Ось деякі типові теми: "Наша радянська батьківщина", "Велика Вітчизняна війна", "Героїчний шлях радянської армії", "Бойовий шлях 18 дивізії" (дивізія, в якій служив Брежнев), "Радянська армія на варті миру", "Новий п'ятирічний план — шлях до піднесення економічної та військової могутності нашої батьківщини" тощо.

У наочній пропаганді в школі та піонерському таборі військово-ва тематика трапляється багато частіше, ніж будь-де інде. Зі стін на дітей дивляться солдати та офіцери, виблискують дула гармат, вістря багнетів, танкові колони вминають землю, бомбардувальники нищать міста, а військова фльота вкриває обрій над океаном. Але діти не жахаються. Вони звикли. Деякі з них самі, за наказом вчителя, брали участь у виготовленні цих "стендів" або фотомонтажів, інші знають, що військо — нормальна і дуже важлива частина суспільного організму, а боротьба за мир — це постійне збільшення військової могутності. Іншого трактування цих речей вони не знають. Потім, в Афганістані або на іншій війні, вони ледве чи спитають, навіщо потрібна ця війня і кому вона на користь. Війна — це нормально і почесно.

Слід при тому зазначити, що в переліку галузей виховної праці "військово-патріотичне виховання" не ставлять на одне з перших місць. Найперше йде "виховання комуністичного світогляду", "матеріалістичне виховання", "інтернаціоналістичне виховання", "виховання ідейного переконання" тощо. Перший-ліпший радян-

ський педагогічний ідеолог охоче пояснить, якщо його запитати, чому "військово-патріотичне виховання" не мусить стояти на першому місці. Але це лише слова. Аналіза системи виховання в СРСР доводить, що всі перелічені й не перелічені тут напрями виховної праці є допоміжними, головною ж метою є виховання солдата. І навіть якщо визнають важливим виховувати трудівників, то їх називають "солдатами трудового фронту". Все інше — це лише "ідейна озброєність" (знову таки — *озброєність*, а не просто собі освіта), конечна для виховання певних якостей, потрібних у боротьбі.

Усе "військово-патріотичне виховання" наснажене посиланнями на смертельних ворогів, на постійну небезпеку нападу з боку капіталістичного світу. Десь, приблизно, до шістдесятих років головними ворогами були "американський (або англо-американський) імперіалізм" та "західнонімецький реваншизм". Відтоді, як Західня Німеччина почала схилитися до потурання радянській політиці, "західнонімецький реваншизм" зник, а натомість з'явився "міжнародний сіонізм". Були часи, коли до цього додавали ще "китайський гегемонізм". Як бачимо, "ізмів" ніколи не бракує. Америка залишається головним ворогом завжди, хоч би як коливалися напрямні радянської зовнішньої політики.

Можливо, в читача склалось враження, що радянські люди вже виховані як ідеальні солдати, які лише чекають наказу, щоб захопити світ. Насправді, це не зовсім так. Як у випадку з носінням піонерської краватки, так і в інших випадках система радянського виховання не завжди досягає мети, і в свідомості радянських громадян залишається, як правило, якась частка — більша або менша, яка опирається насильницькому впливові і намагається мислити самостійно, самостійно робити висновки і формувати свій світогляд. Але це — вже інша тема, тема щодо подвійної свідомості радянської людини. Цю тему слід розглядати окремо.

ПРО ЄДНІСТЬ І РОЗ'ЄДНАННЯ

(ДУМКИ З ПРИВОДУ СТАТТІ БОГДАНА ЦИМБАЛІСТОГО)

Роман Ільницький

Есей Богдана Цимбалістого треба вітати. Це одна з тих рідкісних статей у щоденній пресі, яка має тривалу дискусійну вартість і не забувається після її прочитання. "Тавро бездержавности" вирізняється своїм старанним опрацюванням, багатою аргументацією, великим доказовим матеріалом і чіткими висновками. Усе це викликає повагу до автора і заохочує до дискусії та до суперечки.

Предметом дослідю Цимбалістого є проблема української бездержавности та її причин, і цим він наслідує кращі традиції української наукової публіцистики. Найвидатнішими авторами з цієї ділянки у 20 столітті були В'ячеслав Липинський і Дмитро Донцов. Хоч і які вони різні у своїх поглядах, та обидва доходять того самого висновку: причиною бездержавности українського народу є втрата і тривала відсутність його провідної верстви.

Інші дослідники покладають провину на брак національної свідомости широких мас населення, на невігідне геополітичне розташування України, на жорстокий і дикий стиль польського і російського імперіялізмів і, нарешті, чи не найпопулярнішим є погляд, що причиною всіх наших лих є анархічна вдача українського народу. У ряд прихильників цього погляду поставив себе й Богдан Цимбалістий.

На його думку, наш народ відрізняється некорисно від інших (головно державних) народів тим, що йому бракує здібности єднатися в національну цілість, доходить згоди людини з людиною, українця з українцем, організації з організацією, партії з партією. Одне слово, українська національна трагедія полягає в тому, — каже наш автор, — що ми розбиті, роз'єднані, несконсолідовані і є ворогом один одному.

Щоб читач відчув насагу, з якою Цимбалістий трактує ці

Друкована тут стаття є полемічним відгуком на статтю Б. Цимбалістого "Тавро бездержавности", *Свобода*, чч. 12-22, 1982. Відповідь Цимбалістого дивись у цьому ж числі *Сучасности*.

Збережено оригінальну синтаксу і лексику в наведених цитатах зі статті Б. Цимбалістого.

проблеми, зачитуємо кілька його думок з оригіналу:

В цій статті [себто в "Тавро бездержавности"], була спроба звести різні симптоми нашого хворого політичного організму під одну діагнозу, якою вважаємо відсутність почуття єдності, консенту між українцями, які інтегрували б усіх українців у життєздатну, здорову спільноту. Замість єдності та згоди панує радше відчуженість, недовір'я і ворожість між групами, як теж поміж поодинокими українцями.

І тому, твердить Цимбалістий, "українці не виявилися досі політично зрілим народом, тобто народом, здібним створити, а не лише проголосити власну державу, та її вдержати".

Шукаючи причин українського роз'єднання, він звертається до тваринного світу і знаходить пояснення у порівнянні поневолених народів (отже й українців) із... щурами.

Коли замкнути щурів до клітки, вони стають більш люті, а що не мають можливости кусати руку, що їх замкнула, починають взаємно кусатися. Це саме діється серед поневоленого народу.

Усобиці і брак координації, — пояснює далі Цимбалістий, — призводять до того, що на еміграції

ми ж не в стані зорганізувати одного політичного проводу чи громадської централі, ми не вміємо зорганізувати одну школу в громаді чи влаштувати одне свято державности. Це все, живучи далеко від України і не маючи нагоди мати якісь користі з влади; що ж буде, коли буде нагода творити власну державу, коли можна буде мати справжню владу над іншими і мати якісь користі з неї?

Ніякі наші проповіді революцій і навіть збройна боротьба держави не створить. А якщо хвилево створить її, то не втримає, доки не буде в нас державницького, тобто політично зрілого думання, основною і найголовнішою рисою якого є почуття національного консенту, згоди. А це можливе тільки при акцептуванні всяких розходжень і різниць — культурних, віровизнаневих, політичних... Психологічно основою такої настанови мусить бути довір'я до своїх земляків, до їх чесности, до їх щирої любови для спільної Батьківщини. Якщо цей стан не зміниться, треба серйозно сумніватися, чи ми потрапимо самі встановити свою владу.

Чи це справді так?

Прочитавши статтю, читач, приголомшений масою аргументів, питає сам себе: Чи це справді так? Чи дійсно українці не здатні до співпраці, до внутрішньої згоди і злагоди? А якщо й так, то чи це наслідок бездержавности, психологічних особливостей українців, як нам сугерує Цимбалістий, чи, може, тут діє якась інша причина, загальніша, навіть універсальніша, спільна для всіх

суспільних груп і народів? Може, Цимбалістий помилився у своїй діагнозі (він психолог), не зорієнтувавшись як слід у законах суспільного життя?

Найбільше промовляє проти Цимбалістого те, що всі недоліки, які він зауважив серед українців, можна спостерігати також серед інших народів і суспільних груп (емігрантські громади, товариства, організації, центри тощо) незалежно від того, чи вони державні чи бездержавні. Візьмімо для прикладу росіян — державний і імперський народ. На підставі діагнози Цимбалістого їхня психіка мала би бути здорова; між ними не повинно бути незгоди, роз'єднання і сварок (які нібито є тавром бездержавних народів). А як є насправді? Відомо: дійсність російської еміграції ні в чому не краща від нашої української. У них також багато партій, нема одного центру. В організаціях та установах невпинні сварки, непорозуміння і трапляються розколи.

Не краще виглядають справи й у поляків, особливо серед їхніх емігрантів. У них був колись міцний екзильний уряд, визнаний більшістю держав світу. До його складу входили майже всі політичні партії. Але тепер він розбитий і спаралізований через внутрішні чвари.

Спираючися на діагнозу Цимбалістого, поляки (так як і росіяни) повинні би поводитися інакше, більш опановано, раціонально. Адже вони ще нещодавно мали свою суверенну державу. Те саме можна сказати й про чехів, болгарів, румунів, угорців. Усі вони мають давні державні традиції, а проте життя їхніх емігрантів аж ніяк не ліпше від українського, а може й гірше.

У чому ж тоді справа? Виходить, що не бездержавність нашого народу знищила нашу здатність до єднання, та й не зробив цього Донцов (як запевняє нас Цимбалістий), і не особлива специфіка нашого історичного розвитку (брак довшого періоду об'єднаної держави), а щось інше. Цимбалістий намагався знайти те "щось" і, як нам здається, не знайшов. Справа бо в тому, що причина незгод між людьми закладена в їхній природі.

Людина — це мікрокосм, це світ у собі. Вона заздрісно боронить свої вартості і не легко йде на компроміси з іншими мікрокосмами. Чи дивно, отже, що люди та їхні організації мають тривалу тенденцію сперечатися між собою, змагатися, перетягати одна одну на свій бік, а у висліді сваритися й роз'єднуватися? Це не бездержавність (польський народ після морального занепаду у своїй державі відродився в неволі під окупацією Австрії і Пруссії) і не її наслідки, а сама природа та її закони заклали в нас елементи індивідуалізму, а тим самим і роз'єднання. Людина знає про це здавен-давна і тому, потребуючи жити в гурті, шукає шляхів для опанування своєї внутрішньої бунтівливої і егоїстичної стихії. Вона випробовувала для того різні засоби й методи, але хоч би які вони

були, в кожному з них завжди був присутній елемент *сили* і *примусу*. В заранні історії людей змушував до співжиття ватажок брутальною силою п'ястука. Згодом, у процесі свого розвитку, люди знаходили щораз нові методи (февдалізм, абсолютна монархія, конституційна монархія, республіка, фашистська і комуністична диктатури), але, незалежно від форм, елемент сили й примусу — чи то на підставі права і законів, чи то на підставі лише голої сили — завжди залишався базою єднання і єдності. За новіших часів він виступає під видом конституцій, що регулюють права і обов'язки тих, що при владі, і тих, що віддають їм владу над собою.

Цимбалістий у своєму есеї подав класичний приклад з історії, як єдність народів здійснювалася шляхом сили. На диво, він не зробив з цього належних соціологічних висновків. Цитуємо:

Західні нації-держави в середніх віках і пізніше були так само [як і українці] розбиті на племена, князівства й королівства, які між собою ворогували. Історія цих народів повна братовбивств між володарями, воєн, переслідувань і жорстокостей між племенами. Проте в їх історії знайшовся хтось, що мав силу й зручність у певний час усіх об'єднати. [...] Італія об'єдналася під керівництвом Савойської династії щойно в 19 сторіччі. Німеччина під гегемонією Пруссії об'єдналася також щойно в 19 сторіччі.

На шляху цього розвитку були різні перешкоди, включно зі спробами спинити його. Були намагання відкинути інституції примусу — державу, уряд і закони. Були спроби залишити людину та її організації без будь-яких обмежень з боку держави та закону. Дехто уявляв собі, що мікрокосми можуть успішно спілкуватися виключно на *добровільній* базі. Цей напрям найпослідовніше виявив себе в русі анархістів, що сягає корінням у 18 сторіччя. Майже 200 років намагалися анархісти агітацією і терором спрямувати течію розвитку людських взаємин у річище своєї програми, але без успіху. Анархістські громади, організовані на добровільній базі, розпадалися ще скоріше, ніж поставали. Експеримент не вдався. Закон і влада залишилися аж до наших днів основою і передумовою співжиття людей, починаючи від родини, через товариства, організації, спілки і аж до держави.

На базі цієї екскурсії до історії вже легше відповісти на ті питання, які турбують Богдана Цимбалістого:

Чому українці на Україні і в еміграції так часто були і ще тепер залишаються роз'єднані? Чому за наших днів розпалися Українська Національна Рада і Український Конгресовий Комітет Америки?

Відповідаємо: Тому, що українське організоване життя в еміграції (так, як колись громади анархістів) не спирається на

закон і примус. Статути і правильники наших організацій, товариств, установ, об'єднань і централь — це не закони, а добровільні домовлення (а до того ще й складені неухважно, похапцем, без належного розподілу функцій між законодавчими, судовими, контрольними і виконавчими органами, без добре запланованих виборів і без контролю над ними). Їм підпорядковуються лише люди доброї волі. А цього замало. Українці, як і всі народи, не ангели, вони мусять діяти в рамках законного, становленого суспільством примусу. За такої умови вони перестануть бути "щурами".

Можна наводити багато прикладів того, що українці, опинившись у легально стабілізованих обставинах, поведуться не гірше, ніж усі інші народи, включно з тими, що мають за собою блискучі державні традиції. Ось у Канаді та в США чимало українців займають становища мерів міст, депутатів, сенаторів, генералів, дипломатів, міністрів і впоруються зі своїми завданнями не гірше, ніж, скажімо, канадці чи американці англійського, французького чи єврейського походження. Але щойно декому з них доводиться працювати в українських установах, вони стають "щурами". Справа в тому, що за умов недостатньої регламентації навіть найкращі люди не завжди можуть плідно і безконфліктно співдіяти.

Є досить підстав для припущення, що й найкращі політики державних народів ледве чи дали би собі раду, наприклад, у польському екзильному уряді в Лондоні або в Українському Конгресовому Комітеті Америки.

Чи можна примус заступити вихованням, як це пропонує нам Цимбалістий? Лише частково. Як уже сказано, це старалися робити анархісти, але без успіху, бо виховання може бути лише доповненням до законного примусу, а не заміною його.

Коли ми погодимося з тим, що передумовою єдності в народі (а також в організаціях і установах) є закони і заснований на них примус, то тоді постає питання: а звідки їх узяти емігрантам? Адже в нас нема власних законів та й нема засобів для примусу. Це правда. Але правдою є й те, що ми і наші організації не живемо в порожнечі.

Українці можуть і навіть мусять користатися законами тих держав, у яких вони живуть. Є, наприклад, у кожній країні закон про організації. У ньому багато сказано про те, як мають виглядати статути, які є обов'язки і права членів, які є права і відповідальність керівних органів. Ці закони також передбачають право віддавати під державний суд тих осіб, які порушують статут. На жаль, українці не користаються цими законами, не реєструють своїх статутів і не віддають судам на покарання тих діячів, які їх порушують. Пояснюють вони це тим, що нам, мовляв, не випадає вплутувати американські (англійські тощо) чинники до

внутрішніх українських справ. Звичайно, це абсурд, але завдяки якійсь дивній інерції він втримується в нашій громадській думці, і за це доводиться дорого розплачуватися нашим установам. Для ясности треба додати, що американськими (канадськими тощо) законами можуть користуватися лише громадські установи (Гласт, СУМ, професійні товариства тощо), бо лише вони є інтегральною частиною американського життя.

Інакше виглядає справа з політичними партіями та їхніми центрами. Вони є (бо мусять бути за своєю суттю) суверенними, незалежними від Америки політичними організаціями і тому не можуть реєструвати своїх програм і статутів в її судах (а через те діячів УККА можна притягнути до судової відповідальности, а діячів Державного Центру УНР не можна). Наслідки цього такі, що всі (дослівно всі) екзильні уряди, створені в час або після Другої світової війни, припинили свою діяльність (одні формально і фактично, а інші тільки фактично), незалежно від того, чи це були витвори "державних" чи "недержавних" народів. Без законів і примусу вони не могли подолати труднощів внутрішньої дезинтеграції.

Іншим чинником (поруч із законами), який міг би піднести на вищий позем якість нашого життя, є преса. Як відомо, в демократичних державах вона є четвертим з черги найвпливовішим у житті народів чинником після уряду, парламента і суду. Перед нею відкриті всі акти і архіви державних і недержавних установ, вона спостерігає діяльність провідних діячів, слідкує за їх приватним життям, бере інтерв'ю, провадить дискусії з ними на телевізії, на радіо тощо. Усе це, разом узяте, примушує людей "з верхів" дотримуватися законів, жити морально, діяти відповідально. Преса в демократичних країнах докладно знає, що діється "за кулісами" парламентів, урядів, судів, партій, і широко звітує про те своїм читачам.

На жаль, у нас преса не виконує й частини цієї ролі. Більшість матеріялу, який вона друкує, це "офіційний матеріял", писаний тими самими людьми, які стоять на чолі організацій, партій або працюють у їхній системі. Пишучи про власну діяльність, вони, цілком зрозуміло, не можуть бути критичні і об'єктивні, і тому всі "куліси" в нас глибоко заховані. Тож не дивно, що такий характер нашої преси (він переважно є наслідком браку фондів на утримування кваліфікованих журналістів), не стимулює українського громадського і політичного життя до самовдосконалювання. Реформувати працю нашої преси не легко, але треба бодай знати, що така можливість існує.

Досі ми говорили про єднання і роз'єднування за умов

еміграції. А як відбувалися ці процеси на Україні?

На Україні було так само, як в еміграції. Уся наша незгода й нібито "анархічність" української вдачі походить не з душі народу, а від законів (власне, від браку законів). За доби Богдана Хмельницького наш народ здобував перемогу тому, що його лідер (Хмельницький) дав йому закони, близькі його серцю, та створив силу, якій примусив коритися всіх, включно з тими, які були проти них. Після смерті Хмельницького (за доби "Великої руйни"), не було таких лідерів і законів, та й не було сили, яка примусила би виконувати їх. У наслідок цього постали хаос і анархія на Україні.

Так само було під час другої нашої "руїни" 1918-20 років, за доби Директорії УНР. Тоді по Україні гуляли отамани не лише тому, що вони були анархісти, а насамперед тому, що не було центральної сили, яка дала би народові один закон і одну порядкуючу (і караючу) руку. Директорія була слабка, її закони — далекі від тодішніх прагнень народу, а виконавчої влади не було майже жадної. За таких обставин анархія і отаманщина були закономірним наслідком.

Інакше було під час Другої світової війни і кілька років після неї. Українська партизанська війна (боротьба УПА) тривала від 1943 до 1950 року, але анархії не було, бо політичний провід (УГВР) і Головна Команда УПА провадили боротьбу під близькими душі народу гаслами і вміли втримати в народі пошану до своїх законів.

Про духово-моральну єдність народу

Недоліком есею Богдана Цимбалістого є генералізований підхід до проблеми єдності. Він говорить про неї узагальнено, без кінцевих уточнень. В аналізі й у висновках він не робить розрізнення між духово-моральною єдністю народу і єдністю його інституцій (головно, політичних). А це не те саме, бо тоді як перше з них є головною силою, на якій тримається, зростає і розвивається кожна нація (отже, є вартістю самою в собі, такою, як патріотизм, любов, справедливість тощо), то друге (єдність інституцій) є, насамперед, питанням тактики і доцільності, а не принципу: в одних випадках вона є корисна і доцільна, а в інших непотрібна, а іноді й шкідлива.

Як твориться духово-моральна єдність народу?

В есеї "Тавро бездержавности" знаходимо, між іншим, таку оцінку:

Єдність [...] не ввійде в наше життя як якась надприродна ласка, яка нагло, без ніяких зусиль людей усуне намул довгого поневолення в думанні мільйонів українців і зціпить їх в одну інтегровану спільноту. Так само єдності не створять кілька наших політичних чи

громадських лідерів. [...] Така єдність, звичайно, короткотривала. Щоб вона тривала довше, єдність мусить постати зусиллям усіх, ділами, поведінкою мільйонів українців. [...] Мета і методи громадського виховання [...] мусять зводитися до плекання свідомого довір'я до власних земляків, до пошани до них, не зважаючи на всі різниці, до витворювання готовності шукати співпраці. [Єдність треба здобувати] не деклямаціями про неї, не абстрактно, але конкретно щоденною поведінкою, починаючи хоч би від плекання товариських взаємин з українцями різного територіяльного походження, різної віри і без віри, і різних поглядів.

Так малює Цимбалістий образ морального єднання народу. На нашу думку, він спрощений, бо джерела, з яких випливає і в яких формується єднання людських спільнот, є глибші. Моральна єдність народів твориться не так шляхом "плекання товариських взаємин" і не "довір'ям до власних земляків" і навіть не "готовністю шукати співпраці", а постає вона у складнім процесі всієї його історії. Вона зароджується, росте й дозріває на базі таких цінностей, як мова, народні звичаї, пісні, танки, народні легенди й вірування, любов і відданість до рідної землі, до краси природи тощо.

На вищому рівні духова єдність народу постає під впливом його здобутків на ниві літератури, музики, мистецтва; на досягненнях економіки, науки, техніки, спорту; на виграних і програних битвах і війнах. Свідомість моральної солідарності поглиблюють також спільні невдачі й катастрофи, і народжене у відповідь бажання "вирівняти рахунок", привернути втрачені права, забрані території, помстити зганьблену народну честь тощо.

На духове єднання українського народу мали великий вплив спільно пережиті приниження, такі як панщина, голод, заслання, табори, тюрми..., а по позитивному боці мобілізують нас спільні сподівання й пляни на майбутнє: готування сил на Україні і в еміграції на боротьбу за державу, за збереження нашої національної самобутности тощо.

У тисячолітній історії наш народ тільки 400 років був більше або менше паном своєї долі, а тому його моральна єдність виростала переважно під впливом невдач, а не успіхів; частіше у висліді болю, ніж радості.

Отже, моральна єдність народу досягається шляхом знайомства з рідною культурою та історією, вивченням його духових і матеріальних досягнень. Спільна любов до спільних об'єктів — це і є база морально-духової єдності і солідарности народу.

На жаль, у нас, українців, вивчення культури обмежується етнографією: народними піснями, віруваннями, звичаями, вишивками, писанками тощо.

Навіть серед інтелігентів легко помітити недостатнє ознайом-

лення з творами українських письменників, поетів, істориків, публіцистів, соціологів, філософів, музик, малярів тощо. У нас мало популяризують здобутки нашої техніки, економіки; майже нема писаних біографій видатних людей.

Усе це, разом узяте, впливає на те, що українці не витворили почуття гордості своєю нацією та її досягненнями. Саме в цьому ми дуже відстаємо від інших народів. Коли виправимо ці занедбаня, не треба буде вдаватися до штучної популяризації "єдності", бо вона народиться в душах людей органічно.

Про політичну єдність та її межі

Крізь статтю Цимбалістого проходять дві головні думки. З одного боку, він виступає в ролі оборонця політичного плюралізму в житті людських спільнот, а з другого — він гостро підкреслює думку, що різні політичні погляди й течії повинні максимально співпрацювати між собою, навіть коштом далекосяжних компромісів та взаємних поступок. Як далеко Цимбалістий готовий іти на компроміси, може засвідчити така цитата з його есею:

Внутрішня боротьба [серед українського народу] за поширення національної свідомості і самостійницьких прагнень не лише абсорбувала велику масу енергії, але також залишала в переможених ресентимент, гіркість і відчуження від решти громадянства. Розбиття суспільності на два табори: "українців" (тобто самостійників) і малоросів, або москвофілів [малороси і москвофіли — це не те саме — *P. I.*], посіяло зерно глибокого взаємного недовір'я серед різних частин української суспільності. Самостійники ледве чи могли довіряти тим, що були ворожі "українському рухові". Вони радше вважали їх за зрадників, яких треба поборювати, а не *йти до згоди і єдності* [підкреслення наше]. Оця політично-психологічна спадщина взаємного недовір'я, підозріння та ворожості залишилася й до сьогоднішнього дня.

Як бачимо, Цимбалістий тут говорить про початок 20 століття. Як відомо, тоді Революційна Українська Партія (РУП) вперше в історії українського народу виступила з програмою (викладеною 1900 року в промові М. Міхновського) відокремлення України від Росії і створення самостійної української держави (до того часу українці домагалися автономії або федерації). Проти такої програми гостро заперотестували не тільки російські політичні партії, а й деякі українські кола, які стояли на позиціях автономізму або федералізму. У зв'язку з цим розпочалася боротьба політичних концепцій, у якій врешті-решт перемогли самостійники. Як бачимо із зацитованих тут слів, Цимбалістий невдоволений тією боротьбою. Він, дивлячись на події ретро-

спективно, вважає, що самостійники мали "йти до згоди і єдності" із своїми противниками, бо лише так можна було обминути спадщину "взаємного недовіря, підозрінь та ворожости" між українцями.

Насамперед треба сказати, що програма самостійности ніколи не поділила український народ на ворожі табори, а навпаки, вона виявилася тією ідеєю, яка більш від усіх інших мала в собі потенції об'єднати довкола себе весь народ. Справа в тому, що поміж українців насправді не було ворогів самостійности (москвофіли вважали себе за росіян, а не за українців), а були лише такі, які не вірили в можливість її здійснення або пропонували йти до самостійности шляхом федерації. Це все.

Але припустімо, що та ідея таки справді спричинила двоподіл українського народу. Що тоді? Треба було відмовитися від самостійности в ім'я спокою? Не варто було ставати до бою? Та й загалом, що робити з новими ідеями, з прогресом думки? Адже кожна нова думка, ідея, концепція викликає суперечки, непорозуміння, боротьбу. Відкинути прогрес? Заморозити думку? Покинути мислити?

Так, як Цимбалістий, думає великий відсоток української інтелігенції. Серед неї переважає думка: що ширшим (найкраще — всеохоплюючим) є політичне об'єднання (уряд, політичний центр тощо), тим більше є користи з нього і тим кращі результати праці. А тимчасом це помилка. Справа в тому, що в світі ідей у загальному, а в політиці особливо є можливим лише обмежене єднання. Візьмім для прикладу релігії. Кожна з них є світом у собі. Пригадаймо слова євангелиста Матея: "Не думайте, що прийшов Я принести мир на землю; не прийшов Я принести мир, а меч. Бо Я прийшов роз'єднати сина з його батьком, і доньку з її матір'ю, і невістку з її свекрухою". В історії людства не було жорстокіших і фанатичніших війн, ніж ті, що велися в ім'я і в обороні релігійних правд. Згадаймо хрестоносні походи (боротьба християн з мусулманами), ворожнечу між католиками і протестантами (Тридцятилітня війна в Західній Європі) і навіть між сектами тих самих релігій.

Подібну нетерпимість, як релігії, виявляли (і далі виявляють) й політичні ідеї: лібералізм, соціалізм, комунізм, фашизм, демократія. Спонукаючи їх до співпраці дуже важко, а то й неможливо, а тому співпраця (не кажучи вже про єдність) в політиці має свої межі. Вона може виникати там, де є програмова і світоглядова схожість, і не з'являється там, де протистоять одна одній сили з протилежними ідейними полюсами. Якщо йдеться про практичну політику, то це означає, що співпрацюють і єднуються між собою ліберальні партії з ліберальними, соціалістичні з соціалістичними, консервативні з консервативними, але ніколи (або винятково) не

ліберальні з соціалістичними, не комуністичні з націоналістичними, не демократичні з фашистськими, не монархічні з республіканськими тощо.

У нас часто можна почути таку думку: а ось у державних на-родів парламент є форумом співпраці всіх партій, незалежно від їхніх програм і ідеологій. Але це також помилка, бо парламент — це форум не тільки співпраці, а й боротьби. Партії поділяються там на різні фракції залежно від програми і світоглядів (найчастіше їх називають "лівиця", "центр" і "правиця").

Ще виразніше цей розподіл виявляється при формуванні урядів. У демократичних системах уряд творить звичайно одна партія, та, яка має в парламенті більшість депутатів, а коли такої нема, то до уряду входять кілька партій, але завжди на базі програмових подібностей. Уряду не можна створити, наприклад, з комуністів і лібералів, бо цього не дозволяють різниці їхніх програм. Компромісу і єдності між ними можна було би досягти лише коштом капітуляції однієї партії на користь другої. Зробити з них щось одне "посереднє" — неможливо. І тому уряд, який має такий конфліктний склад, призводить до хаосу в державі. Нормальна діяльність державного апарату порушується, а народ потрапляє в стан стагнації, а згодом і дезінтеграції.

Отож консолідація "за всяку ціну" є з погляду соціології абсурдом, а в практичній політиці — катастрофою.

Таку катастрофу українська еміграція переживала кілька десятиліть в УККА. Співпраці між Українським Визвольним Фронтом і між рештою українських організацій громади не можна було досягти, а тому наш еміграційний апарат УККА перестав діяти або діяв лише по лінії програми Фронту, а решта громади асистувала йому, втративши своє обличчя і власну ініціативу. І тому все цінне, що створила еміграція демократичного напрямку, планувалося і здійснювалося поза УККА (енциклопедія, Гарвард, Патріярхат). Той факт, що УККА перейшов тепер повністю до рук Українського Визвольного Фронту, а українська демократія творить для себе власний центр, є розвитком у правильному напрямі. Це не регрес, а прогрес.

Фетиш політичної єдності

Як уже сказано, політична єдність це не цінність сама в собі, а лише засіб для досягнення мети. Він часом добрий, а часом шкідливий. З політичної єдності не можна і не треба робити фетишу, бо існують вищі і більші цінності. Багато великих проблем у світі вирішено і багато доброго і шляхетного зроблено не єдністю, а роз'єднанням. Згадаймо бодай Американську громадянську війну в 19 сторіччі. Абрагам Лінколн стояв перед дилемою: зберегти єд-

ність нації коштом неволі частини американського громадянства, чи зрівняти всіх громадян незалежно від раси, походження і релігії коштом унутрішнього роз'єднання, себто ціною громадянської війни. Він наважився на війну, в якій віддали життя сотні тисяч людей. Але, не зважаючи на ці жертви, Лінколн увійшов до історії Америки і світу як один із великих політичних провідників.

Не єдиним фронтом, а двома таборами йшли на боротьбу за свою державу у Першій світовій війні поляки, фінляндці, естонці, лотиші й всі перемогли. А українці були ідеально об'єднані в Українській Центральній Раді і... програли. Не об'єднано, а роз'єднано увійшов російський народ у революцію 1917-1920 років і... відбудував і зміцнив імперію.

На жаль, у нас помилково і зі шкодою для справи на чолі всіх вартостей поставлено єдність. Наша інтелігенція ладна віддати їй у жертву свої переконання, віру, здоровий глузд, а іноді і свою честь і гідність. Застрашена і заагітована молитвами, промовами і зливою статей про єдність, вона втратила ініціативу, віру в себе і піддається диктатові будь-кого, щоб лише бути разом, укупі. Дає згоду на незрілі рішення, щоб тільки вони були "узгіднені".

Для Цимбалістого єдність є гарантією успіху. Про Визвольні Змагання 1918-1920 років він пише:

Наші послы до австрійського парламенту і наші військовики діяли в порозумінні, тобто в повному довір'ї, що всі вони є чесними і щирими патріотами, що всі прямують до тієї самої мети. І хоч часом були помилкові рішення, не було ніяких внутрішніх бунтів, не було взаємних убивств чи терору одних проти одних. Це була подивугідна зрля акція.

Як бачимо, Цимбалістий має лише одну вимогу до політики: він хоче, щоб вона йшла об'єднаним річищем. Усе інше (програма, лідерство) його не цікавить, бо він переконаний, що сама єдність (як така) перемагає. Ба що більше! Цимбалістий думає, що й сама демократія це ніщо інше, як об'єднання.

Як довго українська демократія не визволиться з кайдан такого мислення, вона буде служницею диктаторських сил, чужих і своїх. Бо тільки принциповість, тільки готовість іти на барикади за свої переконання забезпечить їй місце під сонцем.

Роз'єднання в інших і в нас

Цимбалістий розглядає проблему українського роз'єднання під кутом бездержавности і в наслідок того — психологічної незрілости. На його погляд, державні народи набагато краще, ніж українці, долають свої внутрішні труднощі. Отже, варто придивитися, як вони влаштовують своє життя під сучасну пору і як це

було колись, у минулому. Зачнімо від прикладів наших днів. В Італії життя народу стоїть під знаком двох екстремістських політичних таборів, правиці і лівиці. Різниці, які їх ділять, полагджуються не шляхом "консенту", а терором. Його жертви за останні кілька років дуже численні, напевно набагато більші від українських за цілу історію нашого новітнього політичного життя (кілька чи кільканадцять осіб, які згинили у міжпартійній боротьбі в нас під час Другої світової війни, це справді "дитяча забава" в порівнянні з тим, що діється в Італії). У Німеччині і у Франції оперують групи політичних терористів, які спеціалізуються на вбивствах провідних діячів. У Греції ліві й праві партії також не стільки провадять переговори, скільки ворогують одна з одною. Дещо подібне діється в Іспанії і Португалії, а в "клясичній" Англії партії співпрацюють між собою настільки, наскільки до цього їх змушують закони, а поза цим консерватисти і лейбористи між собою "на ножох". У Лейбористській партії внутрішні непорозуміння довели до розколу, в наслідок чого розтала нова політична партія соціал-демократів (і ніхто цього розколу не оплакує так, як у нас оплакують до нинішнього дня роздвоєння ОУН у 1940 році). Вже й не згадуємо про те, що тепер діється серед "державних народів" Південної і Центральної Америки (там річно гинуть тисячі осіб у міжпартійній боротьбі), а також в Азії (Іран, Ірак, Сирія, Ліван, Пакістан, Корея і т. д.). Ще нещодавно, тридцятих років, в Іспанії в громадянській війні між двома політичними партіями загинуло більше ніж один мільйон людей, а Ленін (син імперського народу) і створена ним система вигубили понад 50 мільйонів осіб. Також другий наш сусід, Польща, багата на внутрішні чвари. На переломі 19 і 20 століть там відбувалися гострі сутички між двома найбільшими партіями ("Народна демократія" [ендеки] Р. Дмовського і Соціалістична партія Й. Пілсудського). Від рук першої 1923 року загинув президент відродженої Польщі Габріель Нарutowич, а Пілсудський прийшов до влади 1926 року не шляхом виборів, а збройним наскоком на Варшаву. Він не домовлявся зі своїми супротивниками, не шукав компромісу, а тримав їх під арештом у Бересті Литовському.

Цимбалістий пише, що "блискуче відокремлення" однієї партії від інших можливе лише в такій спільноті, як українська. Воно, мовляв, неможливе в Америці, в Англії або у Франції. А от під час Другої світової війни де Голь блискуче відокремився від маршала Петена (національного героя Першої світової війни) і провадив з ним регулярну війну. У таких самім блискучім відокремленні перебували згадані вже Дмовський і Пілсудський. Вони ніколи в житті не зустрічалися, не говорили один з одним, не йшли на компроміси, а іноді доходило до фізичних сутичок між їх прихильниками, із застосуванням зброї (під час страйків у 1907 році).

Вдаючись навіть до найсуворішої самокритики, важко погодитися з Цимбалістим, що серед українців було і є найбільше незгод і роз'єднання.

Вживаючи парадоксу, можна сказати, що французи виростили у велику націю завдяки їхній відвазі до роз'єднання. Коли б не рішення "енциклопедистів" 18 сторіччя стати проти панівних тоді духових течій у Франції і в цілій Європі, то не було би Великої французької революції (кривавої різни французів між собою, в якій згинули десятки тисяч осіб), отже не було би поступу до демократії, до зрівняння людей незалежно від їхнього соціального становища; не здійснилися би мрії про волю, рівність і братерство. Та й після тієї революції Франція ще довго "гомоніла" повстаннями, внутрішніми війнами, падали з гільйотин голови королів, міністрів і вождів. Поміж українців не було такої жорстокої ворожнечі, як всередині західніх народів.

Перечуленість Цимбалістого до всякої боротьби і конкуренції доводить його до нервозности навіть за виявів цілком невинних, малих і "закономірних" різниць між українцями. Він надає велику увагу тому, що "східняки" і "західняки" ставляться один до одного з деякими упередженнями. А тимчасом це явище універсальне. Порівняймо хоч би упередження баварців до прусаків, альзасців до провансальців, північних італійців до південних, поляків з Познаньщини, або з околиць Кракова, до поляків з Мазовша, німецьких євреїв до польських, російських, марокканських чи азійських. У всіх цих випадках упередження набагато поважніші, ніж наші між "східняками" і "західняками", хоча йдеться про державні народи, з довгою традицією життя в однакових економічних, політичних і культурних обставинах. Коли порівняємо нас з ними, то наш народ треба поставити вище. Він зберіг єдину мову і звичаї, залишився вірним тим самим національним ідеалам, не зважаючи на те, що *століттями* жив поділений ворожими кордонами. Деякі регіональні різниці існують між нами, але це аж ніяк не може бути причиною національного песимізму. Та й нема нічого страшного в тому, що одні з одних поглузують, що одні чи другі мають почуття менше- чи більшевартости. Цимбалістий покладає велику вагу навіть на те, що в якомусь місті голови якихось двох організацій не могли погодитися на одне свято державности. Інші народи не могли погодитися на одного короля, а проте творили імперії.

Можна здогадуватися, яка буде реакція на ці аргументи: державні, мовляв, народи "можуть собі дозволити на міжусобиці, а ми, українці, ні". Але справа в тому, що суспільні процеси не відбуваються за схемою "хто може, а хто не може собі дозволити", а за логікою боротьби і конкуренції, з одного боку, і згоди і співпраці — з іншого. Обидві ці стихії присутні в житті кожної одиниці і кожної спільноти.

Донцов і ОУН: проблема двох націоналізмів

Окреме місце в есеї Цимбалістого займає проблема взаємин між "чинним націоналізмом" Дмитра Донцова і націоналістичним світоглядом Організації Українських Націоналістів (ОУН).

Цимбалістий пише про це так:

У висліді писань Донцова ідеологічне розуміння українства ще більше звужилося. Щоб вважати себе українським патріотом замало було прагнути незалежності для свого народу й працювати для нього, треба було ще визнати сліпо і слухняно доктрину Донцова. Треба було стати членом вже не українського руху, як це було перед Першою світовою війною, але вже "націоналістичного руху", тобто бути членом і прихильником ОУН.

Як бачимо, Цимбалістий ставить знак рівняння між Донцовим і ОУН, між його розумінням націоналізму і тим, який репрезентувала Організація Українських Націоналістів. А це помилка. Ці два націоналізми не були тотожні. Ось як дивиться на це питання Михайло Сосновський, один із кращих знавців цієї проблеми:

...ідеологія "чинного націоналізму" [Донцова] не стала ідеологією українського націоналістичного руху [ОУН] в повному значенні цього слова. Зв'язок між ідеологією українського націоналістичного руху та ідеологією "чинного націоналізму" можна б графічно подати у формі двох ліній, які виходять з різних пунктів і на окремому відтинку майже сходяться, чи одна одну перетинають, щоб незабаром цілком віддалитися. На протязі 40-х років цей зв'язок остаточно перервався, при чому розвиток української націоналістичної думки пішов своїм власним шляхом, а розвиток ідеології "чинного націоналізму" припинився та фактично зупинився на писаннях самого Донцова (*Дмитро Донцов — політичний портрет*, Нью-Йорк—Торонто, 1974, стор. 23-24).

Для кращого зрозуміння цієї проблеми не можна забувати й про те, що ОУН виросла з Української Військової Організації (УВО), а УВО із Корпусу Січових Стрільців (найкращої частини Армії УНР). Цей родовід вказує на те, що ОУН черпала своє ідейне надхнення більше з військових, ніж з політичних джерел і традицій, бо ж і вона була якоюсь мірою військовою формацією у підпіллі. Дисципліна її членів, підпорядкованість "провідникам", готовість виконати кожний наказ без дискусії та відсутність демократії в ОУН — усе це мало своє коріння у військових традиціях, а не в ідеології Донцова і не в модному на той час фашизмі і націонал-соціалізмі. Хто читав працю Василя Кучабського *Корпус Січових Стрільців*, погодиться з нами, що ідеал виховання членів ОУН був майже ідентичний з ідеалом вишколу Січових Стрільців.

Та й, зрештою, не могло бути інакше, коли зважимо, що

старшини Корпусу були творцями УВО, а командир Корпусу і УВО (Євген Коновалець) був головою ОУН. Донцов стояв осторонь від тієї ідейної лінії, яка єднала в одну цілість ці три різні за своєю організаційною структурою одиниці. Члени УВО і ОУН більше читали і захоплювалися споминами про бойові подвиги Січового Стрілецтва, як писанням Донцова. Перші були літературою для всіх оуністів, а другий був лектурою для одиниць (наклад *Вісника* Донцова не перевищував 700 примірників).

Сосновський згадує у своїй праці, що Донцов ще 1934 року критикував ідеологію ОУН і вважав її за опортуністичну, а в офіційно тієї організації (*Розбудова нації*) з'являлися статті з речовою критикою націонал-соціалізму за його расизм і німецький шовінізм.

Звичайно, дехто з провідних членів ОУН захоплювався ідеологією Донцова і намагався просувати її до програми ОУН. Це найвиразніше віддзеркалилося в ухвалах II Конгресу ОУН (Рим, 1939), що ввійшов до історії як з'їзд мельниківської фракції.

Ті самі тенденції виявилися і на Конгресі бандерівської фракції (Краків, 1940), але без тривалішого успіху, оскільки не минуло й двох років, як та організація цілком відкинула "чинний націоналізм" Донцова і прийняла демократичну програму.

Степан Бандера і Ярослав Стецько були заарештовані в липні 1941 року, а Донцов не відіграв жадної ролі в українській політиці за Другої світової війни. Тому розбудовою ідеології ОУН зайнялися нові, молодші люди, підпільні публіцисти Петро Полтава, О. Горновий, М. Кужіль і сам голова ОУН і командир УПА Роман Шухевич-Чупринка. Під їхнім впливом ОУН прийняла старі демократичні традиції українського народу, як свої власні, а 1950 року формально відмовилася від Донцова, вживаючи відомої фрази, що "погляди Донцова — не наші погляди".

Таким чином ОУН засудила філософію авторитаризму, імперіалізму, насилля та антигуманізму, отже всіх тих засад, які Донцов поклав в основу свого "чинного націоналізму" (Сосновський, стор. 381).

Найвпертіші спроби накинути донцовізм ОУН були зроблені в еміграції після закінчення Другої світової війни зусиллями Бандери і Стецька після їхнього виходу з концтабору наприкінці 1945 року.

Але як же характеристично (і переконливо!), що саме на цьому тлі дійшло до розколу в ЗЧ ОУН (тоді, 1953 року, створилася ОУНз). Очевидно, ідеологія інтегрального націоналізму не була вже аж така популярна в лавах ОУН, коли проти неї запротестували бодай 80 відсотків її провідного членства і в ім'я того пішли на ризик розколу в організації.

Хто хоче "зблизька" заізнатися з духовим обличчям членів ОУН, повинен прочитати спогад-нарис Л. К. під назвою "У соро-

кові роковини процесу 59-и", (*Сучасність*, чч. 9, 10, 1981). Це цінний документ доби, який розвіює будь-які сумніви щодо морального обличчя членів ОУН.

Українська демократія на Заході робить помилку, коли дивиться на ОУН як на фашистську партію. Такою вона не була.

Її роля в історії нашого народу знайшла дуже суперечливу оцінку. З одного боку її хвалять, з іншого — ганяють. Але ніхто не може заперечити, що вона була унікальною політичною формацією. Якби шукати порівняння з нею в минулому нашого народу, то їх можна знайти лише в Козаччині. Тільки там і тут (в ОУН) було поєднано політику з військом; і в тому, і в тому русі домінував елемент бунту проти рабської традиції минулого. І козацький, і оунівський рух здобули у серцях народу окреме, виняткове місце. Народні маси потяглися за ними і підтримали їх у масових повстаннях, що знайшли свій кульмінаційний пункт, з одного боку, в повстанні Хмельницького, а в наш час — у збройному виступі УПА протягом 7 років (1943-1950) на чолі з найталановитішим провідником ОУН Романом Шухевичем.

(Степан Бандера став символом ОУН, але ніколи насправді не був її лідером. 1932 року він очолив організацію, коли вона була ще тільки в початках свого розвитку, але негайно був заарештований і просидів у в'язниці до кінця 1939 року. 1940 року він знову очолив її, але тільки на ледве один рік, і то в еміграції. Заарештований німцями, він вийшов з концтабору наприкінці 1944 року і від того часу очолював тільки ЗЧ ОУН до своєї смерті 1958 року. Його постійне перебування у в'язницях і таборах не дає можливості з достатньою підставою оцінити його якості політичного лідера.)

І колись, і тепер були більші й менші помилки, але обидва рухи внесли в життя народу так багато свіжого, нового, бадьорого і героїчного, що позитивне цілком покриває негативи і підносить ОУН на висоту одного з найважливіших межових явищ в історії України.

Про таку організацію, якою була ОУН (після очищення її від чужих ідеологічних впливів), мріяв на початку 1920 років В'ячеслав Липинський, коли він писав, що передумовою відбудови української держави є створення і розбудова "спаяної моральною залізною дисципліною хліборобської фаланги" (*Листи до братів-хліборобів*, Відень, 1926, стор. 180-81), бо, пояснював він,

Проблема зорганізування такої сильної авторитетної групи, коло якої могла б національно об'єднатися і політично зорганізуватися українська нація — це основна проблема нашого національного і державного будівництва. Без теоретичного та практичного розв'язання цієї проблеми ніякі, навіть найкращі орієнтації не допоможуть нам стати нацією, ані державою (там таки, стор. 60).

Справді, такої політичної організації як ОУН, з такими високими вимогами до своїх членів, Україна вже давно потребувала, а особливо після катастрофи Визвольних Змагань 1917-20 років. Не забуваймо, що політика була тією ділянкою духового життя українського народу, до якої він прийшов з великим запізненням. Літературне відродження України випередило політику на ціле століття (Іван Котляревський). Щойно на початку 20 століття постали перші українські політичні партії, і тоді вперше в історії (не враховуючи виступу Івана Мазепи проти Москви) українці проголосили гасло відокремлення України від Росії. До того часу всі наші політичні програми обмежувалися автономією, протекторатом, унією або федерацією. Пригадаймо, що саме такий характер мали міждержавні договори наших гетьманів 17 і 18 сторіч (Зборівський, Білоцерківський, Переяславський, Гадяцький договори, а також угоди з татарами, з Туреччиною, Молдавією, Швецією). Навіть Кирило-Методіївське братство в середині 19 сторіччя, а також перший, другий і третій Універсали Української Центральної Ради не вийшли поза федерацію.

Це, здається, спадок найславнішої доби нашої історії, київської держави. Поскільки до неї входила ціла східня Європа, українські, російські, білоруські і частина литовських племен, то їхнє спільне перебування під зверхництвом української центральної влади в Києві (понад 400 років) витворило серед українців почуття спільної політичної долі з ними і близькості до них. Українське політичне мислення таким чином стало великопростірним, загальносхідноєвропейським. Українці цілими віками не уявляли собі Східньої Європи інакшою, як у вигляді федерації або унії.

У такій ситуації "залізна фаланга" була доконче потрібна: з чіткою, виразною, безкомпромісною програмою самостійности та з такими самими її виконавцями.

Так, як передбачував Липинський, довкола ОУН-фаланги "національно об'єдналася і політично зорганізувалася українська нація" (за років 1944-50), але лише в Галичині і на Волині, хоч при кращій міжнародній кон'юктурі та організація мала добрі шанси повести за собою цілу націю і відновити українську державу.

Таку роллю виконала ОУН у минулому. А як є тепер, через 30 років?

На жаль, гірше, ніж напередодні Другої світової війни. На Україні ОУН уже нема, хоча, правда, існує і подає добрі надії дисидентський рух. Нема її також в еміграції. Дуже далекі від неї демократичні партії, а ОУН Стецька хоча підтримує дисципліну і

плекає ідеалізм та посвяту, але знецінює їх своєю ідеологією, яка заперечує демократію і відмовилася від політичних ідеалів Шухевича, Горнового, Полтави та їхніх попередників — організаторів III Надзвичайного великого збору ОУН 1943 року. Крім того, і вона, і ОУНз, і ОУНм увійшли в стадію "вікової кризи" своїх членів. Усі вони входять або увійшли до пенсійного віку, а допливу з рядів молодого покоління майже нема. Цей стан сповиває песимізмом, коли згадаємо про те, що є кінцем для визволення і як визволялися інші народи в Першій і Другій світових війнах:

Дякуючи залізній дисципліні Польської соціалістичної партії (ППС) і Польської військової організації (ПОВ) на чолі з Пілсудським визволилася Польща.

Ірландія стала державою в наслідок боротьби одчайдушних, по-військовому здисциплінованих членів організації Sinn Fein на чолі з таким же "залізним" де Валерою.

Ізраїль піднісся з попелищ руїни дякуючи, між іншим, Єврейській бойовій організації, якою командував М. Бегін, теперішній прем'єр, та іншим єврейським збройним організаціям.

Альжирський народ повела на війну за свободу його революційна організація, яка не шкодувала своєї крові.

Індія визволилася під проводом М. Ганді, що здисциплінував свій народ і повів його шляхом масових страйків і пасивного опору.

У нас, українців, під сучасну пору ніхто не пригадує цих рухів і лідерів. Ми цураємося дисципліни і фанатизму. Уважаємо їх за "фашизм", хоча історія доводить, що без них не може жити і зберігатися демократія.

Треба було би про ці справи говорити, писати, популяризувати їх, та біда в тому, що нема з ким і до кого говорити. Ті емігранти, які вийшли з України дорослими, постаріли і повимирали, а ті, які народилися і виховалися тут, не зацікавлені українською політикою. До такого стану приклав свою руку також Цимбалістий, який найголосніше проповідував, що політика на еміграції і її носії (політичні партії) "від сатани".

Чи є вихід?

У відповідь треба сказати, що українці за кордоном не можуть далі плянувати політичної діяльності на базі масових політичних партій (бо нема вже української маси). Їх місце мають зайняти політичні комітети, складені з вибраних одиниць. У момент кризи в Радянському Союзі їхня роль в розвитку подій в Україні може бути більша, ніж це тепер можна передбачити.

Про характер українців

Досі йшлося про погляди Цимбалістого на єдність, роз'єд-

нання і націоналізм. Але в його есеї є й інші теми, а між них заслуговує окремої уваги характеристика української національної вдачі. Ось як в уяві Цимбалістого малюється образ українця:

Українці мають почуття меншевартости, презирства і ненависти до себе самих, [а ці прикмети] породжують заздрість за успіхи інших, бажання принизити інших, тенденцію хвалити себе, шукати почесей і титулів [...] серед поневолених часто появляються особи з "наполеонівськими" чи "месіяністичними" комплексами: вони переконані, що їхньою особистою місією є визволити або спасти увесь народ.

Про почуття меншевартости серед українців багато сказано в нашій літературі, та й заперечити його не можна: це правда, що українці почуваються непевно в товаристві щасливіших народів. Їм соромно за приниження своєї нації, за неволю, злидні, голод, за наругу над кожним із них. Хоч як це прикро, але зрозуміло й виправдано.

Але не можна погодитися з іншими закидами Цимбалістого на адресу української національної вдачі. Як, наприклад, він дійшов до висновку, що українці "мають почуття презирства і ненависти до себе самих"? Звідкіля взялась у нього думка, що вони відчувають "заздрість за успіхи інших, бажання принизити інших, мають тенденцію хвалити себе, шукати почесей і титулів"?

У літературі, повістях і романах багатьох народів можна знайти типи заздрісних і самозакоханих героїв; можна прочитати про хвальків, ласих до титулів і почесей. Такі типи є серед усіх народів, але ще ніхто не поширював цих явищ на ціле суспільство, не робив з цього характеристики вдачі цілого народу. Першим дійшов до таких висновків Цимбалістий, а це неважно й принизливо.

Доповнюючи свою характеристику українців, він пише:

На думку урядників Міжнародної Організації для втікачів (IPO), українські табори відрізнялися тим, що в них було найменше злочинів (грабунків, убивств), тобто актів прямої агресії. Українці славилися за найбільш працюючих, слухняних, покірних і невимогливих біженців. Зате з-поміж усіх етнічних груп від українців приходило найбільше доносів на своїх земляків. Те саме діється в Америці чи іншій країні, де живуть українці. [...] Їхні прізвища зберігаються в архівах і колись будуть виявлені дослідниками.

Як бачимо, у цій характеристиці є позитиви і негативи. Відрадно прочитати у звітах об'єктивних спостерігачів, що серед багатьох народів українці мали найменше злочинних елементів, що не було між ними нероб, злодіїв, бандитів.

Це ставить нас поруч з такими народами, як шведи, норвежці, данці, голландці, німці: вони також працюючі, слухняні (зако-

нам) і мають дуже мало злочинців. Це прикмети, які роблять людей і народи морально сильними, а тим самим і великими. Треба дивуватися, що Цимбалістий злегковажив ці якості українського характеру, пройшов повз них до свого порядку денного, вважаючи їх, очевидно, за щось таке, що не заслуговує на окрему увагу.

Керівники ІРО завважили також, що українці були "слухняні, покірні і невибагливі". Хто був у таборах, той знає, що це означає: все, що там давали, було дароване. За це ніхто нічого не платив і не відробляв. Вроджена гідність українця не дозволяла йому вимагати більше, коли він не мав нагоди віддячитися і за те, що отримував. Деякі інші національності не накладали на себе таких обмежень: вони "вимагали", іноді крали, загарбували все для себе, не турбуючись потребами інших. Вони не були "покірні" і "невимогливі". Не знаю, що про це думає Цимбалістий, але на нашу думку, "покірність" і "невимогливість" у контексті тодішніх обставин виростають до гідности шляхетних прикмет. Це, зрештою, справа смаку, "хто що любить".

Залишається справа донощиків і донощицтва. Це, звичайно, ганьба, і до Цимбалістого не можна мати претенсій за те, що він про неї пише, якби не те, що він генералізує це явище. Він ухопився за фразу, що "від українців приходило найбільше доносів на своїх земляків" і, сполучивши її з кількома іншими прикладами з нашої історії, доходить висновку, що "в українців є велика традиція донощицтва" і що це є характеристичною рисою їхньої вдачі. Він покликається на Кочубея і Іскру, на доноси старшини на гетьмана Брюховецького, на зраду козацькою черню своїх старшин, на листа (один лист на 2 мільйони українців у США!) якогось там "типа" з доносом на М. Куропаса під час його обрання на посаду референта з етнічних справ в уряді президента Форда.

Оскільки ці закиди особливо ображають українців, варто придивитися до них пильніше.

Насамперед дивує те, що Цимбалістий, виступаючи з такими важкими звинуваченнями, не поцікавився цифрами, які він міг одержати. Отже: чому він не з'ясував, скільки було українських донощиків до властей ІРО? Було їх десять?, сто?, тисяча?, більше? 1945 року в таборах було понад 2 мільйони українців, а після репатріації залишилося 250.000. Який відсоток становили донощики? Один відсоток? Один промінь? Це не байдужий деталь, коли Цимбалістий робить з нього такий важливий висновок і кидає пляму на характер українців. "Прізвища донощиків зберігаються в архівах і колись будуть виявлені", — каже він. Якщо вони зберігаються, то треба було їх виявити вже тепер, ще перед тим, заки робити висновки, а не чекати, що це зробить хтось інший.

Чи доноси і зрада є явищами лише українського життя? Не треба багато шукати, щоб знайти їх усюди, в житті кожного наро-

ду. Скільки, наприклад, є зрадників серед американців! Усі таємниці державного життя скоріше чи пізніше дістаються до рук московських правителів. Скільки моральної гнилі на самих верхах розкривають в Англії, Німеччині, Франції (шпигунами і зрадниками були там члени урядів, парламентів, провідних аристократичних родин тощо). Або що діялося в нашого сусіда, в Польщі, що вславлена своїм патріотизмом! Її історія 18 сторіччя — суцільна велика зрада. Найвидатніші аристократичні роди "продавалися направо і наліво". Егоїзм, сибаритство, розпушта — стали стилем життя майже всієї провідної верстви. (Польща мала один мільйон шляхти і 13 мільйонів селян.) А коли кращі представники інтелігенції, стурбовані долею нації, почали шукати порятунку із (як тоді здавалося) безвихідного становища, їм кидали грубі колоди під ноги. Окрилені патріотизмом, вони все таки довели до того, що було схвалено "Конституцію 3-ого травня", а на її базі почалися політичні і соціальні реформи. (Погані закони були причиною анархії також у Польщі, а не лише на Україні!) І от тоді, щоб перешкодити їм, польська аристократія об'єдналася в "Конфедерацію Тарговицьку", звернулася до цариці Катерини II з проханням надіслати російську армію, щоб приборкати "заворушнів і неслухняних". Цариця "ввопила їхню волю", надіслала військо, знищила польських патріотів, відкинула реформи, а польський Сейм одностайно (проти був тільки один депутат) затвердив усі ті російські безчинства, а саму конституцію скасував. При "тій нагоді" здійснено другий розподіл Польщі (1793 року).

А ось ще один приклад: 1863 року польські патріоти вчинили повстання проти Росії. Російський генерал Муравйов кривоаво придушив його, і за те прозвано його "вішателем". І от у такий час національної трагедії і скорботи знайшлося 100.000 (сто тисяч!) поляків, які виспали листи до царя з висловами льюальності і з засудженням повстання. Поляки рідко згадують про цей ганебний занепад духу свого народу.

Не зважаючи на такі і подібні епізоди в історії багатьох народів, їхні історики не роблять з них таких принизливих висновків, як Цимбалістий у нашому випадку. Читаючи його есей, одержуємо враження, що українці не мають у собі нічого здорового, шляхетного, великого. Це неправда. А крім того, це погана метода виховання. Вона сповнює песимізмом. Народ без віри в себе не має шансів у житті.

■

Спираючись на прикмети свого характеру, українська повоєнна еміграція задовільно впоралася з труднощами свого життя. Переважна її більшість увійшла до середньої класи народів, се-

ред яких вона поселилася, і (відсотково беручи) висунула значну кількість осіб, які зайняли відповідні місця в культурному житті цих країн (оперні співаки, музики, танцюристи, актори, науковці, винахідники, малярі), у політиці (головно, в Канаді), у війську (генерали), в економіці (адміністратори).

Були досягнення також на внутрішньому українському відтинку. Їх виразніше можна оцінити тепер, після 35 років наполегливої праці, коли море життя влягається, а його спінені хребти вирівнюються і ховають під собою ту цікаву, сповнену національного патосу генерацію з її зухвалим вікликом долі. Навіть наші "сварки" і "роз'єднання" були гарні тим, що відбувалися в ім'я любови до спільної справи.

Українців найбільше скалічило те, що ворожі режими (головно в Польщі і в Румунії) не допускали їх до високих посад. Їм доводилося вдовольнятися малими посадами і малою відповідальністю. Рідко хто з них стояв на чолі великих підприємств, керував великими масами людей, укладав широкі пляни.

Таке життя не могло не залишити свого сліду. Українська інтелігенція боїться великих ініціатив майже на всіх відтинках творчої діяльності: в політиці, культурі, в науці, в економіці. У нас залябки беруться за дрібні справи на поземі міста, села, однієї громади чи одного товариства, і тому так взірцево "загосподарені" поодинокі низові громади. Кожна з них має церкву (у більших містах навіть кожна дільниця!), різноманітні організації і товариства, часто й школу і кооператив. Одним словом, усе те, до чого наш народ звик у Галичині, на Волині, Закарпатті чи Буковині. Зате багато гірше в нас з організаціями на вищому поземі, з такими, завданням яких є обслуговувати "повіти", "області" чи цілий край. Досвідчених діячів у цих ділянках в нас мало. І тому статuti і організаційна структура в наших "центрах" часто недоречні, а програма праці "провінційна", скопійована із "села". Перебування століттями "на селі" і "на провінції" підірвало крила нашим думкам і підважило відвагу до великого. Ми, здебільшого, громада малих діл, малих плянів і скромних вимог. Як часто доводиться чути репліку: "це не для нас!", або "ми до того не доросли!"

Зате не можна погодитися з Цимбалістим, що серед українців "є загальне негати́вне наставлення до влади взагалі", та що нібито визволення "у їхній уяві і підсвідомому очікуванні набирає значення звільнення від усякої влади, від усяких обмежень, примусів і законів". Це просто якесь непорозуміння, незнання психології українця. Цілком навпаки: українці, хоч би де вони жили, є "консерваторами", голосують у більшому проти ліберальних партій, підтримують сильні уряди, люблять тверду владу. Адже є загальновідомим той факт, що значна більшість українців в США і в Канаді

голосує за республіканських і консервативних кандидатів, отже за ті партії, які найбільше наголошують "закон і порядок" (law and order).

Закінчуючи, хочеться ще раз повторити, що головна теза Цимбалістого нібито основною причиною бездержавности українського народу є його нездатність до єднання — далека від правди. Багато ближчими до неї є переконання Липинського і Донцова, що причиною нашої трагедії є брак провідної верстви. А ми додамо: *політичної* верстви з демократичним світоглядом (бо в інших ділянках творчости вона вже створилася!) і з високими вимогами до себе і до тих, які наважуються стати авангардом визвольної боротьби народу.

ЧИ ЛИШЕ БРАК ПРОВІДНОЇ ВЕРСТВИ?

(ВІДПОВІДЬ РОМАНОВІ ІЛЬНИЦЬКОМУ)

Богдан Цимбалістий

Важко відповідати на сторінках *Сучасности* на критику статті, опублікованої в іншому часописі. Бож можливо, що читачі журналу цієї статті не читали і довідалися про неї лише з не завжди правильної інтерпретації Романа Ільницького. Але оскільки мій есей вийшов також окремою брошурою, статтю Ільницького можна інтерпретувати як рецензію на неї. Отже, ті читачі, які зацікавлені темою, можуть прочитати ту брошуру разом з цією полемікою.

Своєю критикою моєї тези про брак національної згоди як про один із симптомів нашої бездержавности, а також критикою нашої інтелігенції, так нібито "застрашеної [ким? — Б. Ц.] і загітованої молитвами, промовама і зливою статей про єдність", що вже нездатна до ініціативи і "дає згоду на незрілі рішення" саме заради згоди, — Роман Ільницький відокремив себе від історичного ряду наших державних мужів, мислителів, публіцистів, духовних і політичних провідників, які впродовж сторіч — від поучень князів, скарги Мазепи і аж до наших днів — вважали, що брак єдності та згоди є трагедією нашої історії. Можна лише дивуватися з кількості нарікань на брак єдності за нашого часу, якщо наша інтелігенція, за твердженням Ільницького, робить усе можливе в ім'я згоди.

Покликаючись на Липинського та Донцова, Ільницький твердить, що не нездатність до єднання, а брак провідної верстви є причиною нашої бездержавности. Таке пояснення є, з мого погляду, незадовільне і не обмірковане. Треба бо спитати: що є причиною того, що ми не маємо провідної верстви, чому ми кількаразово втрачали нашу провідну верству — боярську, шляхетську, козацьку, інтелігентську, пролетарську? Чому жадна з них не виконала свого завдання і не створила або не втримала своєї держави?

Якби Ільницький поставив собі таке питання, він напевно дійшов би такого самого висновку, як Липинський та низка наших публіцистів, включно зі мною. У своїх *Листах до братів-хліборобів* Липинський писав, що "первородним політичним гріхом української провідної верстви" було те, що вона "вся, без різниці переконань", ніколи не вміла об'єднатися і бути солідарною "супроти чужого наступу". Липинський пригадує чвари і ворож-

нечу між українськими племенами, "боярські сваволі", "магнатські й шляхетські бійки та наїзди", "самовирізання хмельничан, цвіту козацької України", яке призвело до занепаду козацької держави тощо.

Що було причиною того сумного явища, що за кожного вирішального історичного моменту наша національна провідна верства не була об'єднана і не "тягнула в один гуж"? Чому консервативні та ліводемократичні сили не могли об'єднатися в справі побудови української держави 1917-1920 років? Чому ОУН, яка мала намір очолити змагання за відновлення нашої державности, розкололася саме тоді, коли з'явилася надія, що прийшов на це слушний час і нагода? Чому досі наші політичні партії не можуть у жадному питанні діяти разом, хоча Україна перебуває в смертельній загрозі?

Наступним логічним питанням має бути: що саме є причиною такого браку єдності серед нашого проводу? Липинський вказував на різні статичні й динамічні причини нашої бездержавности, між іншим, на перевагу емоційности над волею та інтелігентністю, на неусталеність раси тощо. З цим останнім поглядом важко погодитися, бож у світі існує чимало держав з расово мішаним населенням (США, Бельгія, Франція, Швейцарія та інші), які, однак, можуть правити за взірець політичної зрілості та єдності.

Я не шукаю причини нашої бездержавности в нашій національній вдачі, яка є чимось відносно тривалим і незмінним, а в тих психологічних наслідках, що їх залишила наша історія в думанні й поведінці українців, — зокрема, нашої провідної верстви. Ці психологічні наслідки я називаю "намулом історії". Я почав від факту, що українські землі ніколи не були об'єднані протягом довгого періоду під однією центральною владою. Київську державу знищили кочовики, заки вона встигла сконсолідуватися. Уміжчасі за плечима України зросли три імперії (Польща, Туреччина і Московія), які робили все, аби тримати Україну роз'єднаною і підкореною. Тривале поневолення, життя під впливом різних культур, внутрішня боротьба проти зденаціоналізованої частини громадянства (москвофілів і так званих "малоросів") також залишила свої сліди у вигляді взаємного недовір'я між українцями і в браку таких громадянських чеснот, як толерантність, вміння співпрацювати попри різницю переконань, лояльність до своєї влади. Вороги використовували ці слабкості, заохочуючи зрадництво і донощиттво серед українців. Замість з'єднувати українську націю, Донцов розпалював суперечности.

Я навмисно навів деякі думки з мого есею, і не лише для того, щоб зорієнтувати тих, які його не читали, а й щоб відповісти на закид Ільницького, що я, мовляв, намагався знайти причини нашої бездержавности, але не знайшов. Думаю, що я знайшов не одне

"щось", а цілу низку причин. Цей "намул історії" досі найфатальніше впливає на поведінку провідного прошарку українського суспільства.

В історії інших народів, які здобули і відстояли свої держави, також були ті чи ті симптоми політичної незрілості. І серед них з'являлися демагоги, яким вдавалося скерувати націю на самодеструктивний шлях (наприклад, Гітлер). І в інших народів траплялися зради й громадянські війни, на що вказує Ільницький. Проте, ці народи, сплативши більшу або меншу ціну, спробували виправляти свої помилки і, врешті-решт, переможно виходили зі складних ситуацій: конструктивні елементи здобували в них перевагу. У нас негативні симптоми, як наслідки довгого поневолення, накопичувалися, їхня деструктивна сила зростала. Наші сусіди, особливо Росія, вміло використовували наші слабкості.

Дискутуючи про причини наших історичних невдач, є кінцевим брати до уваги всю їхню сукупність, а не розглядати кожне явище окремо, вказуючи, що подібне явище існує в того чи того державного народу, як це робить Ільницький. Найважливішим є дослідити, чи кожне негативне явище відокремлене, чи є одним з елементів більшої сукупності негативних явищ, чи воно тимчасове або постійне, чи воно неутралізоване або не неутралізоване певними позитивними факторами.

Що поляки під час Першої світової війни йшли двома таборами (одні — з Антантою, інші — з Центральними державами), вийшло їм на користь. Тут найважливішим є, однак, те, що ці два табори негайно почали діяти в одному напрямі, щойно з'явилася можливість створити польську державу. Отже, до кожного історичного випадку, що про нього каже Ільницький, можна знайти інше наświetлення. Але тут нема місця для розгляду кожного з цих випадків.

Ільницький вважає, що нам тепер треба "політичної верстви з демократичним світоглядом". Липинський вважав, що ця верства повинна бути клясократична, а не демократична. Донцов натомість бачив порятунок в ордені — "касті лучших людей" (за його термінологією), зорганізованих не за демократичним, а за охлократичним (за виразом Липинського) принципом. Я думаю, що ми потребуємо, насамперед, провідної верстви з політичною культурою та зрілістю, найістотнішою рисою якої було би вміння діяти разом за критичних моментів, ставити добро нації вище від своїх світоглядів і приватних інтересів. За середніх віків це могла би бути клясократія, за інших часів охлократія, а за нашої доби — демократична провідна верства.

У критиці "фетишу національної єдності" Ільницький має попередника, а саме — Дмитра Донцова. Він теж глузував з ідеї "згоди в семействі" та компромісів між групами і проповідував

роз'єднання, нетерпимість і боротьбу між групами. За Донцовим, члени націоналістичного ордену ("касти лучших людей") не мали права єднатися з демократами, соціялістами, монархістами, клерикалами та іншими. За Ільницьким, демократи не мають вдаватися до жадних згод та компромісів з "кастою лучших людей" (очевидно, з Визвольним Фронтом). Хоча віхи змінено, збережено ту саму проповідь нетерпимости, роз'єднання і внутрішньої війни. Для Ільницького, виглядає, найвищою моральною вартістю є вірність власному світоглядові та переконанням як єдиній і святій правді, в обороні яких треба бути готовим "іти на барикади". Такі вартості, як пошана до людини, не зважаючи на її погляди, як віра в чесність інакодумців, як готовість співпрацювати попри різницю поглядів задля добра всього народу, не є, з погляду Ільницького, високими моральними вартостями і кінчними громадянськими чеснотами. Він, правдоподібно, відкидає стару римську мудрість, що "добро республіки є найвищим законом".

Фахівці з політичних наук доводять, що для нормального функціонування демократичної системи поляризація є кінчною, але вона мусить бути збалансована почуттям національного консенту. Льояльність громадян до своїх політичних партій мусить бути при тому поміркована, а не фанатична. У світлі цих тверджень думання Ільницького є далеким від способу думання демократичної людини. Існує багата література різними мовами про "психологічні основи демократії", про "демократичну людину" на противагу до людини "авторитарної", "догматичної", із "закритим розумом". У кожному разі, груповий фанатизм, готовість іти на барикади і провадити громадянську війну проти співгромадян-інакодумців не може бути ідеалом демократичної людини.

Воно не дивно, що Ільницький бере приклади з історії релігій і цитує слова Євангелиста, змішуючи разом вічне, абсолютне з цьогосвітнім і тлінним. Абсолютна правда й добро (Бог) не можуть бути об'єднані з абсолютним злом і неправдою (Сатаною). Абсолюти себе виключають. Коли ж ідеться про людські справи, то тут, в цьому світі, добро й зло поділені між людьми. Ніхто з людей не може вважати себе або свою політичну групу знавцем усієї правди і втіленням добра. Тому компроміси й співпраця не лише можливі, а й кінчні, щоб уникнути перманентного самовинищування нації і, врешті, всього людства.

Для Ільницького політичні партії — це немов би ідеологічні секти, що між ними виключена будь-яка співпраця, за винятком того випадку, коли вони ідеологічно споріднені. Варто запитати, якими є світоглядіві різниці між американськими демократами та республіканцями? Якими є світоглядіві різниці між десятком українських політичних партій, які не дозволяють їм співпрацю-

вати? Ільницький бачить непримиренність між такими ідеями як лібералізм, соціалізм, демократія, фашизм, комунізм. На його думку тільки споріднені партії можуть співпрацювати.

Однак, численні факти з життя державних народів заперечують погляд Ільницького щодо неможливості співпраці різних політичних сил. Наприклад, у Західній Німеччині 1966-1969 років уряд складався з соціал-демократів (соціалістів) і християнських демократів. Західнонімецька ліберальна партія в різні часи утворювала спільний уряд і з соціал-демократами, і з християнськими демократами. Ільницький натомість твердить: "ніколи (або винятково) не [єднаються] ліберальні [партії] з соціалістичними". В Австрії соціалісти і християни (Австрійська народна партія) є партнерами в уряді ось уже понад 30 років.

Цікаво, що Ільницький наводить приклад з часів релігійних воєн, але не бере до уваги стану сучасних взаємин між релігіями. Сьогодні різні християнські секти та Церкви плідно співпрацюють, і християни провадять діалог з мусульманами та євреями. Отже, навіть у релігійно-церковній сфері нема під сучасну пору того фанатизму, що був колись і що його бере за приклад мій шановний опонент. Невже він думає, що релігійні фанатики з 17 сторіччя були ближчі до духу християнства, ніж ті наші сучасники, які намагаються практично здійснювати, а не лише проповідувати, ідею любови до ближнього, всепрощення й братерства?

Оця проповідь групового фанатизму і громадянського роз'єднання або навіть громадянської війни, оце перенесення релігійного догматизму і релігійної нетолерантності минулого до сучасної політики дуже нагадує ідеї Донцова, від якого Ільницький відпекується. Він, виглядає, забув осторогу Липинського, скеровану до націоналістів та соціалістів, "не робити релігії з політики", себто не запроваджувати релігійно-догматичного думання, думання абсолютами, до щоденної політичної практики.

На підтвердження своєї думки Ільницький цитує М. Сосновського, за яким ідеологія "чинного націоналізму" Донцова та ідеологія ОУН не були ідентичні і лише "на окремому відтинку майже сходяться", але "на протязі 40-их років цей зв'язок остаточно перервався". Цю тезу мій опонент сам заперечує, коли пише, що 1939 і 1940 років провідні діячі ОУН захоплювалися ідеологією Донцова, а Бандера та Стецько і по війні накидали її оунівському рухові. Як відомо, саме за ними пішла більшість членів ОУН, і ця фракція донині є найсильнішою з-поміж трьох оунівських фракцій. Період, коли ідеологія Донцова майже сходилася з ідеологією ОУН, є найважливіший, бо саме тоді формувалися досі активні провідники оунівського руху.

Розділ статті Ільницького "Про духово-моральну єдність народу" здається мені влямом у відкриті двері. Ані я, ані хто

інший, що висловлювався щодо браку єдності в нас, ніколи не ставили під сумнів значення єдності культури та спільного минулого. Додаймо ще, що українці мають спільну територію, спільну мову і прагнуть творити спільне незалежне життя. Усе це є атрибутами нації, і про це ніхто не сперечається. Якщо ми говоримо про єдність чи брак її, то маємо на увазі єдність політичної дії. Отже, цей розділ у статті Ільницького зайвий, бо лише зводить дискусію на інші рейки, де нема суперечности поглядів.

Хоч як це прикро, але мушу ствердити, що шановний опонент не зрозумів моїх думок щодо поділу української спільноти на українців і "неукраїнців" (москвофілів і малоросів). Ільницький чомусь зрозумів, що йдеться про боротьбу між самостійниками та федералістами. Я не робив жадного закиду самостійникам, що вони, мовляв, розкололи українське суспільство. Я лише наголошував той факт, що в наслідок різних причин наші верхи зденаціоналізувалися, себто частина українського суспільства втратила свідомість своєї національної окремішности і волю стверджувати її в своїй незалежній державі. Щоб політично відродитися, треба було усунути політичний вплив ворогів "українського руху". Дивно звучить твердження Ільницького, що на Україні не було ворогів самостійности. Щоб це довести, він просто зараховує москвофілів у Галичині і малоросів на східній Україні до росіян! Український рух мусив проти цієї частини боротися, і ця боротьба з дідапрадіда була конечним історичним процесом, який залишив певні психологічні наслідки, посилюючи недовір'я і ворожість всередині нації. Подібні психологічні наслідки існують і серед інших народів, але Ільницький їх не добачає. Еспанія, наприклад, досі не позбулася психологічних наслідків громадянської війни. Хто зна, чи дійде колись у Лівані знову до тієї співпраці між християнами і мусульманами, яка існувала раніше. Державні народи мають час гоїти свої рани зусиллями своїх провідників. А недовір'я і ворожість між групами недержавного народу важко загоюються і послаблюють його змагання за незалежність, доводять до паралічу зусиль і створюють ґрунт для діяльності ворожих "п'ятих колон".

Намагаючись виправдати політику "блискучого відокремлення" свого колишнього середовища, Ільницький наводить низку прикладів з історії інших народів, але інтерпретує їх дуже довільно. Ані ендеки, ані пілсудчики в Польщі, хоч не співпрацювали, не виключали себе з державного політичного життя, не відокремлювали себе від держави або від спільного для всіх поляків суспільного життя, а співжили за законами спільної і всіма визнаної держави. Коли ж почалася війна, вони без жадних суперечок і відокремлення пішли разом боронити свою батьківщину. Попри думку Ільницького, де Голь не відокремив себе від

решти політичних груп. У Лондоні він створив Комітет Вільної Франції, а потім — тимчасовий уряд, складений з представників передвоєнних політичних партій і руху опору. Боротьбу проти гітлерівського коляборанта Петена не можна вважати за політику відокремлення. Ми теж не визнаємо і поборюємо маріонетковий київський уряд, але не називаємо цієї боротьби блискучим відокремленням. Лейбористи і консерватисти, які, за словами Ільницького, "між собою «на ножах»" (це, очевидно, гіпербола), без великих труднощів створили 1940 року спільний військовий уряд, до якого входили такі видатні лейбористи, як Етлі та Беван, і такі консерватисти, як Черчилл та Іден.

У нашій історії такої єдності за критичних періодів, як правило, не було. За умов неволі ми всі стогнемо однаково і справляємо (головно, на чужинців) враження єдності. Коли ж чужа влада послаблюється або зникає і постає нагода творити власне життя, ми негайно розбиваємося на групи, які воюють одна проти одної. За Центральної Ради з'явилися численні отамани, які встановлювали власну владу на клаптиках контрольованої ними території. Консервативні кола не стали до співпраці з Центральною Радою. Врешті, ліві партії, що складали Центральну Раду, цих правіших найскорше й не прийняли би. Німці, спираючись на незадоволені консервативні кола, розігнали Центральну Раду і встановили Гетьманат. Демократична і соціалістична інтелігенція негайно відмовилася від співпраці з новою українською державою, хоча її запрошували. Ця відмова відкрила двері до державного апарату всіляким малоросам та росіянам, а інтелігенція заходилася повалювати гетьманську владу. Про події під час Другої світової війни (поділ ОУН і боротьба між її двома фракціями) ми вже казали. Оце невміння подолати свої ідеологічні розбіжності заради співпраці — бодай в одному, найважливішому питанні — виявляється всюди, де живуть українці, і то навіть у дрібних справах, як, наприклад, організація однієї школи в громаді.

Ільницький пересуває наголос у своїй інтерпретації мого есею. Там ніде нема твердження, що ознакою зрілості є відсутність сварок, непорозумінь і розколів. Навпаки, цитуючи американського автора, я підкреслював конечність поляризації поглядів, що є невіддільним від плюралізму демократичного суспільства. Очевидно, я ніколи не твердив, що "партії від сатани", як гіперболічно інтерпретує мій опонент. Партії, певна річ, є дуже істотним елементом демократичної системи: вони є інструментом чи способом організації влади, вони є виразниками волі і поглядів населення, отож — втіленням конечної політичної поляризації. Я ж писав про інше: про те, що наші українські партії, привезені з краю, за умов еміґрації є зайві, бо тут нема можливості ані організувати якусь владу, ані репрезентувати інтереси якихось груп (і

перед ким репрезентувати?). Врешті, Ільницький дійшов такого самого висновку, пропонуючи організувати замість масових партій політичні комітети, складені з вибраних осіб.

У своєму есеї я наголошував не принципову потребу подолання назавжди всіх сварок і поляризацій, а готовість до згоди, до консенту, до співпраці в якомусь найважливішому питанні в той момент, коли цього вимагає добро загалу. Тому намагання Ільницького обґрунтувати розходження природою людини є зайві.

Я додав би, що людина народжується не лише з нахилом до конкуренції, а й з нахилом до співпраці, бо ж людина — суспільна істота. Антропологи описують культури, в яких наголошують співпрацю, і культури, де плекають всебічне конкуренційне протистояння. Щоправда, Ільницький згадує про ці дві тенденції в іншому місці, але забуває про це, коли намагається пояснити всі розколи і непорозуміння між людьми законами природи.

Ільницький робить мені поважний закид щодо методології: я, мовляв, забагато узагальнюю, зокрема, коли пишу про пошесть донощитва серед нас, про самоненависть, про неґативне ставлення до влади.

Свої спостереження і висновки я намагався виводити з поглядів наших найбільших публіцистів, істориків, письменників, а опісля перевіряв, чи мої висновки згідні з сучасним станом психологічних, соціологічних та політичних студій.

Коли я дізнався про численні доноси у діпівських таборах, що їх робили наші земляки, почув нарікання на доноси українців у США, сам пережив поширення донощитва по наших селах під Польщею і ще більше під більшовиками, я зацікавився, чи наші публіцисти та мислителі не помічали чогось подібного. Виявилося, що Шевченко нарікав на "донощиків", "фарисеїв" і "перевертнів"; Франко не був гордий "з Русі як раси", за його словами, "так мало здатної до політичного життя на власному смітнику, а так плідної на перевертнів найрізноріднішого сорту"; Липинський писав, що "зрадництво стало найбільш характерною рисою нашої історії"; Іван Кедрин нещодавно писав про "проклін донощитва" і наводив кілька прикладів з життя нашої громади в США.

Отже, мої твердження спираються на багатий матеріал. Вимога, щоб я подав відсоток українців, які займалися донощитвом, виглядає несерйозною. Це — претенсія на псевдонауковість у публіцистиці. Таку саму вимогу Ільницький мав би висунути всім згаданим угорі поетам і публіцистам. На факти шпигунства і зрадництва серед інших народів, що на них покликається Ільницький, можна відповісти заувагою Євгена Сверстюка: "Є щасливі нації. Для них відступництво і національна зрада —

просто випадок патології, що реєструється в клініці, але не фіксується в історії. Для нас цілими століттями дорога зради пахла коритом, мундиром, золотом, а дорога вірності — кров'ю" ("На дев'яте березня", в збірці есеїв *Вибране*, 1979). Не дивно, що за таких умов донощицтво й зрада стали в нас загрозливим соціальним явищем і ввійшли до нашої історії.

Приклад Польщі 18 сторіччя, що його наводить Ільницький, свідчить лише про те, що стається з державою, коли провідна верства занархізована, здеморалізована, самолюбна й запроданська, себто, незріла до рівня своєї місії. Могутня польська імперія зникла з мапи Європи впродовж 23 років, не вчинивши сильного опору.

Явище самоненависти, що про нього писали і Липинський, і Сверстюк, відоме в психології. Зіґмунд Фройд аналізував "ідентифікацію жертви з агресором", яка виявляється в засвоєнні презирливих поглядів агресора на жертву. Єврейський психолог І. Сарнов і світової слави К. Левін писали про самоненависть серед євреїв. Це явище серед колоніальних народів і американських негрів спостерігали Ф. Фанон, А. Кардінер та Л. Овсі (автор книжки *Тавро поневолення*) та чимало інших психологів. Отже, явище самоненависти серед поневолених досить поширене. Чи українці мали би бути винятком?

Соціологи та фахівці з політичних наук зауважили, що серед жертв тривалого поневолення витворюється негативне уявлення про владу, бо вона чужа, ворожа, гідна того, щоб її повалити. Водночас виникають ідеалізовані уявлення про свободу як про визволення від усіх обов'язків, а не як про зобов'язання "до чогось". Тому коли визволення не приносить жаданої утопії чи раю, в якому всі людські потреби задовольнялися би без зусиль і де не було би жадних обмежень та вимог, з'являється розчарування, яке врешті призводить до заколоту проти власної влади. Це можна спостерігати в багатьох колоніальних колісах народів. Чи українці знову мали би бути винятком? Той факт, що сучасні українці в США голосують переважно за консервативніших республіканців, не є доказом нашого консерватизму. За свідченням усіх наших істориків та публіцистів, консерватизм ніколи не був сильний серед українців. Українці, народжені в США, голосують найчастіше за демократів. Правда, що новоприбулі українці часто говорять, що вони є прихильниками твердої, сильної влади, а деякі навіть диктатури. Вони її воліють заради приборкання певних етнічних груп, задля заборони страйків, демонстрацій, вважаючи, ніби назверхній хаос притаманний демократичній державі. Вже давно доведено, що політично незрілі люди не можуть знести двозначности, неясности чи неповности в суспільстві. Тому вони завжди є прихильниками твердої руки. Новоприбулим українцям

цям подобається антикомуністична фразеологія Ніксона, Рейгена та деяких американських ультраправих кіл. Вони не розуміють, що це лише слова. Політика американського республіканського уряду щодо СРСР мало чим відрізняється від політики демократичної адміністрації. Можливо, деякі українці люблять тверду владу, але не свою. У минулому вони втікали від влади своїх князів та панів під владу татарських ханів, польських панів або московського царя.

Читачі мого есею могли спостерегти, що я, як психолог, присвятив головну увагу психології поневоленних у переконанні, що від тих чи тих навичок думання (від його раціональності, відкритості розуму, від вміння відрізнити істотне і загальнонаціональне від дрібничкового і особистого або партикулярно-групового), від настанови до співгромадян (довіра, пошана, толерантність чи підозрілість, нетерпимість і ворожість), від готовості до співпраці, від ставлення до власної влади (льояльність і пошана власних авторитетів чи постійне заколотництво і "самсобіпанство") залежить збудування або руїна держави. Здається, що Ільницький не розуміє психологічних причин бездержавності. Це — головна відмінність його способу думання від мого, і це призводить до різниці у висновках.

Яким далеким для Ільницького є психологічний спосіб думання, видно з його вразливої реакції на приклад зі студій експериментальної тваринної психології, що я його навів для ілюстрації тези, що обмеження свободи призводить до збільшення ворожості всередині групи. З певним обуренням і образою Ільницький тричі повторює, що я порівнюю українців зі щурами. У психології прийнято студіювати і порівнювати певні психологічні процеси в людей і в тварин, і ще ніхто досі з цього не обурювався.

■

У публіцистиці звичайно вживають узагальнень. Важливо, щоб ці узагальнення були обґрунтовані й переконливі. Ільницький також до них вдається. Він пише, наприклад, що "ми, здебільшого, громада малих діл, малих плянів і скромних вимог", і пояснює це тим, що Польща і Румунія не допускали українців до високих посад. Мій опонент забуває при тому, що українці, яким тепер 30-50 років, які живуть нині на Заході і є сьогодні в розквіті своїх сил, не зазнали обмежень з боку румунського або польського режимів, бо, коли Польща розпадалася, були лише в шкільному віці, а то ще й не народилися. Чи інші народи, які також зазнавали обмежень, теж стали народами "скромних вимог"? Узагальненню також звучить твердження Ільницького, що оскільки українські, російські, білоруські і частина литовських

племен перебували понад 400 років під центральною владою Києва (?), що "витворило серед українців почуття спільної політичної долі з ними і близькості до них", українське політичне мислення стало великопростірним. Алеж які докази має на це автор?

Чи справді мій есей навіює песимізм? Чи справді я вважаю, що українці не мають у собі нічого здорового, шляхетного, великого?

Мій есей, насамперед, мав своєю метою бездержавність, себто те, чого не можна вважати за позитивне і вартісне. Якби я писав про всю історію України, про наші досягнення в галузі культури, мій есей напевно звучав би набагато позитивніше. Чи негативні оцінки певних аспектів нашої дійсності українськими письменниками і публіцистами, цитованими тут (Шевченком, Франком, Липинським та іншими), свідчать про те, що всі вони не бачили в своєму народі нічого позитивного? Про позитивні явища вони писали з інших нагод і, зрештою, вони присвятили свої таланти й зусилля своєму народові. Віра в потенціал нашого народу не повинна зупиняти нас перед визнанням гіркої правди там, де вона є.

Мій есей багато оптимістичніший, ніж це може здатися на перший погляд. Як я вже згадував, Липинський вважав, що брак політичної єдності можна перемогти організуванням влади за клясократичним принципом. Сьогодні хліборобський стан, який мав би бути основою клясократії, майже не існує в Україні. Всякі спроби організувати державу на станово-корпоративних основах, як, наприклад, у фашистській Італії, не дали добрих результатів. Хоч існує чимала література про станово-корпоративну державу, якимось ніхто не пробує впровадити такий тип держави в життя. Тому рекомендацію Липинського творити власну клясократію ледве чи можна практично реалізувати. Ільницький не ставить питання, як мала б постати провідна демократична верства. Виходить, нам треба чекати, доки вона сама з'явиться. Натомість я в моєму есеї з'ясовую можливість свідомо плекати і вирощувати певні громадянські чесноти, потрібні для державного будівництва, систематично і пляново готувати ґрунт, на якому зможуть зрости наші провідні люди, вільні від ґанджу бездержавности, від "намалу неволі". Якщо наші школи, молодіжні організації, преса, література і, насамперед, батьки вчитимуть дітей змалку мати довір'я до своїх земляків, співпрацювати в загальному інтересі попри політичні чи ідеологічні розбіжності, ставитися толерантно до цих розбіжностей, бути лояльними до вибраних органів нашої влади, — тоді можна буде сподіватися, що й наші майбутні провідники поводитимуться так само. Провід є еманациєю народу або, як кажуть французи, кожний народ має такий провід, на який він заслуговує.

Це правда, що найкращою школою для політичного визрівання народу є життя під власною владою, де панують справедливі, обов'язкові для всіх закони і однаковий для всіх примус. Питання полягає в тому, як домогтися такої влади. Таким чином, знову повертаємося до висновку щодо потреби "йти разом", а не лише поруч, "тягти в один гуж", а не "той вліво, той вправо", за висловом Мазепи.

Не можна марно втішати себе успіхами та осягами. Нема сумніву, що певні успіхи були. Проте, не можна заплющувати очей на наші величезні історичні втрати і на регрес у певних ділянках. Сьогодні на Україні живе коло десяткох мільйонів росіян і, можливо, така сама кількість українців, позбавлених національної свідомости, міста зрусифіковані, селянство, яке було резервуаром сил нації, дуже ослаблене, націю політично обезголовлено систематичним і пляновим знищенням наших потенційних провідників. У той час, коли численні напівписьменні й маленькі народи світу стали незалежними державами, п'ятдесятимільйонна українська нація без своєї держави є унікалом. У порівнянні до поступу колоніальних народів наш власний поступ досить незначний. Це аж ніяк не спонукує до великого оптимізму.

Я писав свій есей з почуттям сорому, але також і з вірою у великий потенціал нашого народу і з переконанням, що "намул неволі" можна усунути. Передумовою, одначе, є реалістичне усвідомлення того, з чого складається цей намул, як він виникає, і лише таке усвідомлення дозволить раціонально і пляново взятися за його усунення.

Що різні народи творили колись імперії, а сьогодні занепали і втратили свій давній блиск, то є нормальним явищем в історії. Проте, вони можуть пишатися великим минулим, великими здобутками культури. Вони залишили свій слід в історії, їхні громадяни втішались величчю свого народу, своїм політичним і культурним розвитком, матеріально забезпеченим життям. А ми й далі захоплюємося, що так-сяк збереглися, заселили степи під російською владою, маємо літературу та мову. Можливо, ми дійсно є нацією "скромних вимог".

СРСР ЧИ РОСІЯ

Максудов

Росія здійснюється колом наче вода, оточує племена з усіх боків, потім вкриває їх одноманітною кригою самодержав'я — і під нею робить з калмиків солдатів, з шанувальників Далай-лами — захисників православ'я, з німців — запеклих російських патріотів.

А. Герцен

Петро Григорович Григоренко багато зробив для боротьби за свободу, гідність і права малих народів СРСР. Енергійний і безкомпромисний, він, як ніхто інший, заслужив право говорити про взаємини між народами держави, про долі національних рухів в СРСР. Але, відчуваючи найглибшу повагу до його шляхетної діяльності, не можемо погодитися з деякими висновками щодо національних питань, що він їх виклав у нещодавно опублікованій праці "До питання про державну незалежність і взаємини між народами СРСР" (*Континент*, число 22, стор. 223-230).¹ У цій статті Григоренко підтримує широко розповсюджений погляд, що Радянський Союз не є російською національною державою, а партократичною колоніальною імперією. Такий підхід дозволяє, на думку автора, усім народам нашої країни сподіватися на швидке визволення.

Якщо це Російська колоніальна імперія, то тоді весь російський народ є твердою і надійною опорою уряду в його боротьбі проти національно-визвольних рухів. Російський народ у цьому випадку не

Публікуємо переклад статті Максудова, яку вперше було опубліковано в московському самвидавньому журналі *Поиски и размышления*, число 4, липень 1980 року, під криптонімом N. N. (текст взято з паризького російськомовного перевидання цього журналу). Для публікації в *Сучасності* автор, який тепер живе в США, зробив у статті деякі незначні уточнення.

Бувши однодумцем і прихильником П. Григоренка в багатьох засадничих світоглядових питаннях, автор не погоджується з ним у трактуванні "понаднаціонального", "партократичного" характеру радянської держави. Публікуємо статтю як таку, яка містить цікавий фактичний матеріал і промовисті висновки. (Прим. редакції.)

1. Цитати без посилань наведено за текстом цієї статті.

дозволить дезорганізувати свій уряд, і національно-визвольні рухи зможуть розраховувати лише на співчуття з боку окремих російських гуманістів. [...] Інша справа, якщо це не національно російська, а партократична імперія. У цьому разі російський народ зацікавлений в тому самому, що й інші нації СРСР, — в ліквідації імперії, — і виступить з ними разом як союзник: безнадійним буде становище уряду.

Григоренко справедливо відзначає, що Радянський Союз "правонаступник Російської імперії", що партократія "привласнила собі російську історію", "використовує в своїх інтересах російський патріотизм", "державна влада в СРСР створювалася на зразок російської державности, з використанням російських державних чиновників", "використано досвід русифікації, що її провадили в царській Росії", "заради послаблення національних рухів використовують досвід Російської імперії щодо денационалізації неросійських народів: виселення їх з національних територій і перемішування націй шляхом організації штучних міграцій".

Але всі ці видимі прикмети не перетворюють Радянський Союз на Російську імперію. Якби це була Російська імперія, в ній панувала би російська культура. Але вона не панує, так само, як не панують відповідні культури в союзних та автономних республіках. Якби російська культура панувала, як дехто каже, в усьому СРСР, то хіба жили би на чужині, або ізольовані на своїй батьківщині, видатні російські письменники, малярі, музики, співаки, вчені? Ні, в Радянському Союзі, включно з Росією, замість російської культури та інших національних культур, зубожілою мовою російського народу та мовами неросійських народів панує з підтримкою і під наглядом партократії антикультура соцреалізму.

Таким чином, СРСР — партократична колоніальна імперія.

Другий висновок Григоренка полягає в тому, що партократія² не є російською за національністю.

Правляча кляса цієї країни утворюється, як і маси рабів, не на національній основі. Національність враховують лише за організації органів так званої "радянської влади". Тут слід наочно продемонструвати, що при владі перебуває в переважній більшості корінна нація.

Але справжня влада не в руках рад, а в руках партії. Ради — лише допоміжні органи цієї влади, яку на загал укомплектовують не за національною ознакою, а за ознакою придатності до виконання гвинтикових функцій в системі самої влади. Створює цю систему і зберігає її не "імперська нація", не "російські шовіністичні елементи та їхні зрусифіковані відступники та прислужники" з числа

2. Сама назва, що її використовує партійно-державна верхівка — "номенклатура" — добре віддзеркалює специфічний спосіб її утворення.

"неросіян", а комуністична партія. А для вступу до неї ні теоретично, ані фактично нема перешкод, обумовлених національністю. [...] Лише з партії рекрутують усі органи влади — партократію та її найвищу верству — партійну олігархію з Політбюром на чолі.

Ніколи російська "імперська" нація не припустила би, щоб диктатором над нею став грузинський гангстер Коба, або зрусифікований українець Хрущов, або український болгарин Брежнев. Цих людей могла привести до влади лише партократія, яка є єдиною панівною соціальною верствою в імперії, що називає себе Радянським Союзом. Партократія — єдина влада в СРСР.

Співвідношення радянської цивілізації та російської культури виглядає не таким простим, як твердить Григоренко в першому постулаті. У кожному разі, в рамках цієї цивілізації зберігаються значні елементи російської культури, з'являлися і далі з'являються письменники, актори і малярі, чия творчість невіддільна від цього поняття. Безперечно, масовий ширвжиток,³ що його одержує читач детективних і виробничих романів, глядач телевізії та кіно, учень на заняттях з літератури та історії, ледве чи може бути зарахований до російської культури, але цей сурогат виготовляють на її основі. "Пам'ятник" Пушкіна або "Пашпорт" Маяковського деклямують на випускних іспитах і калмик, і фінляндець; про благодійні наслідки Куликовської битви та завоювання Кавказу розповідають на лекціях з історії і казах, і татарин, і грузин. Але відкинути масове мистецтво, назвавши його антимистецтвом, було би неправильно. Школярєві, який на лекції розповідає про образи "зайвих людей", можливо, справді прищеплюється відраза до російської клясики. Але він в будь-якій бібліотеці має можливість відкрити для себе дорогоцінну скарбницю Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Тургєнева, Герцена, Чехова, Толстого, Достоєвського. Дещо з більшими зусиллями читач ознайомлюється з Булґаковим, Платоновим, Зощенком, Шварцем, Пастернаком, Ахматовою, Цветаєвою. Багато добрячих, хоча й не таких блискучих імен дала література нашого часу: Шукшин, Распутін, Тріфонов, Аксьонов, Бітов, Іскандер. Усі ці списки неповні, досить свавільні і їхня мета — лише відзначити, що в СРСР існує російська література, а не антилітература, мистецтво, а не антимистецтво.⁴

3. Ширвжиток — скорочення від "товари широкого вжитку" — термін, вживаний в радянській пресі і застосовуваний також до радянизованих мистецьких витворів найнижчого ґатунку. (Прим. редакції.)

4. Взаємини між російською культурою та культурами інших народів країни — питання складне. Тут відзначимо лише таке цікаве явище, як

Розвиток літератури та мистецтва в СРСР — складний, суперечливий і трагічний процес. Сірість і нездарність, що спекулюють на ідеології, постійно користуються підтримкою партійного керівництва, але, на щастя, вони не завжди мають змогу завадити появі справжніх талановитих мистців.

Слід зазначити, що взаємини справжнього мистецтва з державою і за старих часів не були прості. Досить згадати, що Олександр Сергійович Пушкін*, великий російський геній, живучи в найсправжнішій Російській імперії, був протягом багатьох років ізольований (за термінологією Григоренка) на своїй батьківщині, що він роздумував про еміграцію, навіть про втечу, просив дозволу на виїзд, але царський уряд "не пустив".

Справа полягає, звичайно, не в елементарних аналогіях. Важливе лише таке: російське мистецтво в країні існує і розвивається. Воно має надзвичайно багату історичну спадщину, тісно пов'язане з сучасною світовою культурою, має десятки тисяч талановитих, плідних письменників, акторів, музик. Є незаперечним, що завдяки своєму ширшому розвитку, спираючись на мову, систему масової освіти, державний апарат, радіо, газети, кіно, телевізію, естраду, — російське мистецтво стало в нашій країні панівним. Отже, аргумент Григоренка про неросійський характер країни через брак засад російської культури здається необґрунтованим.

Співвідношення російського народу до радянської державности також не виглядає цілком однозначним. Але, поза тим, відомо, що "імперська нація" аж ніяк не мусить бути надійною опорою уряду в збереженні імперії. Про це свідчить як російська історія, зокрема, революційні виступи 1905 та 1917 років, так і історія всіх великих імперій в середині 20 сторіччя. Всі вони використовували принцип "divide et impera", що, однак, не скасовувало їхнього національного характеру.

Висновок щодо неросійського характеру партократії також здається неправильним, але в його оцінці можливо застосувати об'єктивніших критеріїв. Крім того, цілковито не ясно, чому "імперська нація" сьогодні має бути вимогливіша до чистоти крові своїх вождів, ніж за попередніх сторіч. У кожного із сучасних керівників "російської крові" більше, ніж у всіх російських імператорів

поява талановитих національних літераторів, які пишуть по-російськи: це Василь Биков, Чингіз Айтматов, Олджас Сулейменов, Фазіль Іскандер, Тімур Пулатов та багато інших.

*Всі імена в тексті і в примітках українізовано. В списках їх подано за російською транслітерацією, за винятком українських. (Прим. редакції).

разом. І чи слід так ретельно займатися проблемами расової чистоти? І Хрущов, і Брежнев, і Кириленко, і Черненко, і Громико офіційно (за анкетую) росіяни. Очевидно, їхня рідна мова — російська, вони є росіянами за культурою та вихованням, і, найголовніше, вони вважають себе за росіян. Чи слід в такому разі надавати значення краплям української або болгарської крові?!

Петро Григорович справедливо відзначає, що ради не мають у нашій країні реальної влади. Це — орган показний, прикрашальний, і саме через це широко і парадно багатонаціональний. У Верховній Раді та її Президії репрезентовані і жінки, і молодь, і робітники, і колгоспники, і майже всі народи країни пропорційно до їхньої чисельності. Цілком інакше виглядає вище партійне керівництво. Щоправда, серед офіційно вшановуваної групи⁵ кожний третій (9 з 27, список 1.) не є росіянином, але це досить уявна інтернаціональність. Практично номенклатура вже майже цілковито витіснила зі свого середовища неслов'янські елементи і дуже обмежила неросіян.

Список 1

Найвищі партійні керівники

(Члени і кандидати до Політбюро, секретарі ЦК)

<i>Секретарі ЦК КПРС</i>	<i>Національність⁶</i>
Брежнев Леонід Ільїч	росіянин
Кіріленко Андрей Павлович	росіянин
Суслов Міхаїл Андреевіч	росіянин
Черненко Константін Устінович	росіянин
Пономарьов Борис Николаєвіч	росіянин
Капітонов Іван Васильєвіч	росіянин
Долгіх Владімір Івановіч	росіянин
Зімянін Міхаїл Васильєвіч	білорус
Русаков Константін Вікторовіч	росіянин
Горбачов Міхаїл Сергеевіч	росіянин

Галузеве керівництво (міністри)

Андропов Юрій Владімірович	росіянин
Громико Андрей Андреевіч	росіянин
Косигін Алексей Николаєвіч	росіянин
Устінов Дмитрій Фьодоровіч	росіянин
Соломенцев Міхаїл Сергеевіч	росіянин

5. Прізвища членів цієї групи друкують жирним шрифтом, їхню появу зустрічають оплесками, під час виборів їх висувують водночас у кількох дільницях, під час свят розвішують їхні портрети тощо.

6. Дані щодо національності наведено за довідником *Депутаты Верховного Совета СССР. Восьмой созыв*, Москва, 1970. Національність осіб, не зазначених у цьому виданні, подано зі знаком запитання.

Тихонов Микола Олександрович	українець
Демічев Пьотр Нілович	росіянин
<i>Органи державного та партійного оздоблення</i>	
Пельше Арвід Янович	лотиш
Кузнецов Васілій Васільєвіч	росіянин
<i>Територіяльна влада (перші секретарі республік та великих міст)</i>	
Грішин Віктор Васільєвіч	росіянин
Романов Грігорій Васільєвіч	росіянин
Кунаєв Дінмухамед Ахмедовіч	казах
Щербицький Володимир Васильович	українець
Алієв Гейдар Алі Рза Огли	азербайджанець
Машеров Пьотр Миронович	білорус
Рашидов Шараф Рашидовіч	узбек
Шеварднадзе Едуард Амвросієвіч	грузин

Історія КПРС склалася так, що головним ("архинайважливішим") для партії питанням стала процедура формування, відновлення самої правлячої еліти — номенклятури, а основним партійним органом, її "свята святих" стала інстанція, яка відтворює цю номенклятуру — Секретаріат. Секретарів є 10 осіб, вони всі є членами вшановуваної групи і складають майже 40% її складу, половину її московських членів і, ймовірно, величезну більшість в її тіньовому кабінеті.⁸ Секретарями є і голова партії Брежнев, і її ідеолог Сулов. Серед членів цього найважливішого органу нема жадного неслов'янського прізвища. Тут ми не зустрінемо ані Гейдарів, ані Дінмухамедів, які трапляються як у Президії Верховної Ради, так і в Політбюрі, а лише Михаїлів, Іванів,

7. Улюблений вираз В. І. Леніна (Прим. редакції).

8. Важко сказати будь-що певне про склад цього тіньового кабінету. Можливо. єдиним випадком, коли на мить було піднято завісу над його діяльністю, були радянсько-чехословацькі переговори, що відбулися негайно після вторгнення в серпні 1968 року. Вони, як відомо, були колективні як за формою, так і, ймовірно, за суттю, і тому до них притягли людей, які справді відігравали ролю в ухваленні рішень. З радянського боку брали участь 9 з 11 членів Політбюра. Були відсутні на переговорах Пельше (постать, очевидно, цілком декоративна, що з'явилася на заміну покійного Куусінена, тобто для посідання місця, призначеного прибалтам) та Мазуров (людина, мабуть, не дуже впливова, і це не випадково, що він уже впав з возу). Обидва відсутні члени Політбюра — неросіяни. Крім них, не були залучені до переговорів також і численні національні представники: Мжаванадзе, Рашидов тощо. Зате брали участь два секретарі (Катушев та Пономарьов), які потім стали кандидатами в члени Політбюра, і два міністри (Громико та Гречко), незабаром також залучені до Політбюра. Таким чином, у переговорах брала участь справжня, а частково майбутня влада.

Константинів, Андрєїв. З десятиьох секретарів сьогодні 9 (список 1) є росіяни, а один — білорус. Чи не досить дивна селекція, якщо йдеться про "індиферентну" до національності партію? Навіть 1970 року, коли в керівній верхівці було 4 українці і 2 білоруси, які потрапили до еліти за часів Хрущова або безпосередньо після його усунення, всі 11 секретарів були росіяни (список 2).

У своїй діяльності Секретаріат спирається на апарат ЦК. Серед 20 відповідальних працівників цього апарату (список 3) 19 є росіянами і один — білорусом. Щоправда, один з росіян — Цуканов Георгій Емануїлович — виходячи з по-батькові, має домішок єврейської крові, але, виглядає, це компенсоване особливою відданістю Леонідові Іллічу та їхнім давнім знайомством з праці в Дніпродзержинському. Проте, це — єдина неслов'янська цятка серед найвищих партійних працівників.

Список 2

Найвищі партійні керівники
(Члени і кандидати до Політбюро, секретарі ЦК) — червень 1970 р.

<i>Секретарі ЦК</i>	<i>Національність</i>
Брежнев Леонід Ільїч	росіянин
Кіріленко Андрей Павлович	росіянин
Суслов Михаїл Андреевіч	росіянин
Андропов Юрій Владіміровіч	росіянин
Демічев Пьотр Нілович	росіянин
Капітонов Іван Васильєвіч	росіянин
Катушев Константін Фьодоровіч	росіянин
Кулаков Фьодор Давидовіч	росіянин
Пономарьов Боріс Ніколаєвіч	росіянин
Соломенцев Михаїл Сергеевіч	росіянин
Устінов Дмитрій Фьодоровіч	росіянин
<i>Галузеве керівництво (міністри)</i>	
Воронов Геннадій Івановіч	росіянин
Косигін Алексей Ніколаєвіч	росіянин
Мазуров Кірілл Трофімовіч	білорус
Полянський Дмитро Степанович	українець
<i>Державні та партійні оздоби</i>	
Підгорний Микола Вікторович	українець
Пельше Арвід Яновіч	лотиш
Шелепін Александр Ніколаєвіч	росіянин
<i>Територіяльна влада</i>	
Шелест Петро Юхимович	українець
Грішин Віктор Васильєвіч	росіянин
Кунаєв Дінмухамед Ахмедовіч	казах
Машеров Пьотр Міронович	білорус
Мжаванадзе Васілій Павлович	грузин
Рашидов Шараф Рашидовіч	узбек
щербицький Володимир Васильович	українець

Такої расової чистоти ніколи не мав жадне царський уряд, та й ледве чи її досягала будь-яка расистська держава.⁹

Список 3

Керівні працівники апарату ЦК КПРС¹⁰

<i>Звідуючі відділів ЦК</i>	<i>Національність</i>
Гостев Борис Івановіч	росіянин
Замятін Леонід Мітрофановіч	росіянин
Карлов Владімір Алексєвіч	росіянин
Кручіна Ніколай Єфімовіч	росіянин
Мочалін Фьодор Івановіч	росіянин
Сербін Іван Дмитрієвіч	росіянин
Трапезніков Сергєй Павловіч	росіянин
Тяжельніков Євгеній Міхайловіч	росіянин
Боголюбов Клавдій Міхайловіч	росіянин
Савіцький Ніколай Івановіч	росіянин
Фролов Васілій Семьоновіч	росіянин
Шауро Васілій Філімонович	білорус
<i>Відповідальні працівники і помічники генерального секретаря</i>	
Александров-Агентов Андрей Міхайловіч	росіянин
Блатов Анатолій Івановіч	росіянин
Голіков Віктор Андрєєвіч	росіянин
Павлов Георгій Сергєєвіч	росіянин
Пеґов Ніколай Міхайловіч	росіянин
Сізов Геннадій Фьодоровіч	росіянин
Цуканов Георгій Емануїловіч	росіянин
<i>Перший секретар ЦК ВЛКСМ</i>	
Пастухов Борис Николаєвіч	росіянин

Керівництво країною ЦК здійснює за допомогою двох залежних одна від одної систем: галузевої (міністерства та комітети) і територіяльної (обкоми та ЦК республік). Обидві системи просякнені номенклятурою, а їхня верхівка навіть репрезентована в Політбюрі (списки 1 та 2). У першій структурі як слов'яни, так і росіяни абсолютно переважають. З 96 міністрів останнього уряду (*Правда*, 19 квітня 1979 р.) лише 8 не належать до східних слов'ян

9. Наприклад, на чолі фашистської Німеччини стояв австріяк Гітлер.

10. До списку залучено лише працівників апарату, які є депутатами Верховної Ради, бо список складено за наслідками виборів (*Правда*, 7 березня 1979 р.). Проте, для справжньої номенклятури звання депутата Верховної Ради є конечним для підтримки престижу і, отже, нема сумніву, що тут представлено всю номенклятуру, за винятком хібащо послу до інших держав. Іншим переліком, який включає майже всю номенклятуру, є список членів і кандидатів ЦК. Але в ньому, як і у Верховній Раді, нема зворотної відповідності: не всі члени ЦК — номенклятура.

(1970 року — 6 з 83). Троє з цих вісьмох — обрусілі євреї: Димшиць Веніамин Емануїлович, Ізраель Юрій Антонович, Володарський Лев Мордкович; один вірменин — Костандов Леонід Аркадійович; два прибалти: Леїн Вольдемар Петрович та Первишин Ерлен Кірікович і лише два представники східних мусульманських народів: Нурієв Зія Нурійович та Оруджев Сабіт Атайович. Українців та білорусів в уряді не так вже й мало, хоча їхня частка помітно менша, ніж відповідна частка українців та білорусів у загальній кількості населення держави. У сімдесятих роках вони склали 14% (11 з 83 міністрів). Цікаво, що найпоширенішим ім'ям серед нинішніх міністрів, як і в останньому царському уряді, є Ніколай (12 з 96 1979 року, 6 з 16 1917 року). Частка слов'ян в сучасному уряді — понад 90%, за царських часів — 75%, частка росіян — 80% 1970 року, 69% 1917 року.

Ще більший, ніж в уряді, є відсоток слов'ян у військовій верхівці, найбільшій і найважливішій галузі діяльності населення країни. Лише троє з 60 військових, обраних до Верховної Ради 1970 року, не належать до слов'ян.¹¹ Але й з цих трьох двоє — вже похилого віку, давно не активні пенсіонери, що висунулися під час війни (вірменин І. Х. Баграмян і осетин Г. І. Хетагуров). Серед командування досить багато українців та білорусів (17 з 60 1970 року),¹² що, однак, не заважає війську бути могутнім знаряддям русифікації країни. Єдиною мовою, якою послуговується армія, є російська, єдина військово-історична традиція — російська. Формування національних за складом частин заборонене. Три-чотири роки служба за таких умов призводить до того, що молодь майже всіх національностей русифікується.

На відміну від галузевого, територіальне керівництво включає багато національних кадрів. Усіх перших голів секторів, голів Рад Міністрів, голів Президії Верховних Рад, численних голів виконкомів та міськрад на національних територіях призначають з корінної нації. 1970 року з 224 вищих партійних керівників (обраних до Верховної Ради СРСР) росіяни становили коло половини (114 осіб), українці та білоруси — 20% (48 осіб). Серед державних керівників республіканського рівня росіяни становили 1970 року ще меншу частку — 25% (25 осіб з 98) і дві третини (59 осіб з 98) припадало на неслов'ян.

11. Ми наводимо дані з 1970 року, бо це єдиний рік, коли ми, завдяки згаданому вище довідникові, маємо точні відомості щодо національності.

12. Не рахуючи голів КГБ республік, які мають генеральські звання і також обрані до Верховної Ради 1970 року. Ці "товариші" належать найчастіше до корінної національності. У списках депутатів Верховної Ради 1974 року кагебісти відсутні, а 1979 року знову з'явилися, але без зазначення посади, а лише військового звання.

Одначе, національна номенклатура, яка посідає, як здається, досить високі посади, аж до Політбюра, не цілком рівноцінна відповідній російській еліті. Вона призначена лише для однієї певної мети: для керівництва і представництва на тій чи тій території і лише в такій ролі користується пошаною і привілеями. Якщо директор заводу може стати працівником Челябінського обкому, потім головою Челябінського раднаргоспу, першим секретарем Карагандського обкому, другим секретарем ЦК компартії Казахстану, першим секретарем Ростовського обкому, секретарем ЦК, головою Ради Міністрів РРФСР (Соломенцев), то Шеварднадзе або або Алієв можуть бути або головами КГБ, або першими секретарями — усе це в своїх республіках, або взагалі ніким. Для контролю за цією національною номенклатурою створено спеціальний інститут других секретарів, які, за чутками, мають ледве чи не більшу владу, ніж перші. Національна селекція серед цих "других" сьогодні чи не суворіша, ніж у Секретаріаті ЦК (список 4). Зі списку видно, що порівняно нещодавно, лише 10 років тому, селекція "других" ще не була такою однозначною (7 з 14 були неросіянами, а двоє з цих шістьох навіть не належали до слов'ян). Одначе, за наших днів такий лібералізм вже неможливий.

Список 4

Другі секретарі союзних республік 1970-1979 років

<i>1970 рік</i>		<i>Національність</i>
Україна	Лутак Іван Кондратович	українець
Білорусь	Сурганов Фьодор Анісімович	білорус
Узбекістан	Ломоносов Владімір Грігор'євич	росіянин
Казахстан	Тітов Віталій Ніколаєвич	українець
Грузія	Родіонов Пьотр Александровіч	росіянин
Азейбайджан	Козлов Сергій Васільєвич	росіянин
Литва	Харазов Валерій Іннокентьєвич	росіянин
Молдавія	Мельков Юрій Дмитрієвич	росіянин
Латвія	Білуха Микола Андрійович	українець
Киргізія	Чубаров Анатолій Петровіч	росіянин
Туркменія	Риков Васілій Назаровіч	росіянин
Таджикістан	Коваль Іван Григорович	українець
Вірменія	Тер-Газарянц Георгій Арташесовіч	вірменин
Естонія	Вадер Артур Павлович	естонець
<i>1974 рік</i>		<i>Національність</i>
Україна	Лутак Іван Кондратович	українець
Білорусь	Аксьонов Александр Нікіфоровіч	білорус
Узбекістан	Ломоносов Владімір Грігор'євич	росіянин
Казахстан	Месяц Валентін Карповіч	росіянин
Грузія	Чуркін Альберт Нікітовіч	росіянин
Азербайджан	Козлов Сергій Васільєвич	росіянин
Литва	Харазов Валерій Іннокентьєвич	росіянин

Молдавія	Меренішев Ніколай Владімірович	росіянин
Латвія	Білуха Микола Андрійович	українець
Киргізія	Тартишев Нікіфор Нікіфоровіч	росіянин
Туркменія	Риков Васілій Назаровіч	росіянин
Таджикістан	Шитов Александр Івановіч	росіянин
Вірменія	Анісімов Павел Пеєтровіч	росіянин
Естонія	Лебедев Константін Васілевіч	росіянин
<i>1979 рік</i>		<i>Національність</i>
Україна	Соколов Іван Захаровіч	росіянин
Білорусь	Бровіков Владімір Ігнат'євіч	білорус
Узбекістан	Греков Леонід Івановіч	росіянин
Казахстан	Коркін Александр Гаврілович	росіянин
Грузія	Колбін Геннадій Васільєвіч	росіянин
Азербайджан	Пугачьов Юрій Ніколаєвіч	росіянин
Литва	Дибенко Микола Кирилович	рос.-укр.
Молдавія	Меренішев Ніколай Владімірович	росіянин
Латвія	Стрелков Ігорь Константінович	росіянин
Киргізія	Фомиченко Костянтин Юхимович	українець
Туркменія	Переудін Віктор Міхайлович	росіянин
Таджикістан	Полукаров Юрій Івановіч	росіянин
Вірменія	Анісімов Павел Петровіч	росіянин
Естонія	Лебедев Константін Васільєвіч	росіянин

Здається, помилка Петра Григоровича полягає саме в статичному розгляді радянського керівництва, в частковому нехтуванні змін, які в ньому відбуваються. Він розглядає радянську номенклатуру поза рамками часу, явище, що виникло в жовтні 1917 року¹³ і відтоді залишається незмінне. Такий підхід заважає помітити в сучасному керівництві російсько-націоналістичні риси, що дедалі ясніше даються взнаки.

Під час революції та першого післяреволюційного періоду партійна верхівка справді була індиферентна до національності і природним шляхом складалася як багатонаціональне угруповання. Для прикладу розглянемо склад останнього ЦК, обраного під керівництвом Леніна на XII з'їзді партії (список 5). Росіяни становлять 55% членів і 50% кандидатів ЦК. Для "імперської нації" це, певна річ, не багато, але все ж таки значно більше, ніж відсоток росіян у населенні держави (43% за переписом 1897 року). Решта народів, за винятком євреїв, репрезентовані в ЦК приблизно пропорційно до їхньої чисельності (українців та мусулман трохи менше). Євреї становлять понад 20% партійної верхівки, тоді як у передреволюційному населенні держави їх було лише 4%. Це викликане, очевидно, надмірною революційною діяльністю

13. Досить поширений сьогодні погляд.

обрусілих євреїв. Слід при тому мати на увазі, що це була найпригнобленіша нація, єдиний народ, чії права було обмежено законодавчо (смуга осілості, тривідсоткова норма при вступі до університетів, заборона володіти землею тощо¹⁴), і є природним, що з цього народу рекрутувалися найрадикальніші революціонери.

Список 5

Склад ЦК ВКП(б), обраного на XII з'їзді (квітень 1922 р.)¹⁵

Члени ЦК		Кандидати	
Андреев А.	росіянин	Бубнов А.	росіянин
Бухарін Н.	росіянин	Бадаев А.	росіянин
Ворошилов К.	росіянин	Гусев С.	єврей
Дзержинский Ф.	поляк	Комаров І.	росіянин
Зеленский І.	єврей	Кіров С.	росіянин
Зінов'єв Г.	єврей	Кісільов А.	росіянин
Калінін М.	росіянин	Кривов Т.	росіянин
Каменев Л.	єврей	Лебедев Н.	росіянин
Коротков А.	росіянин	Лепсе І.	лотиш
Куйбишев В.	росіянин	Лобов С.	росіянин
Ленін В.	росіянин	Мануїльський Д.	єврей
Молотов В.	росіянин	Міхайлов В.	росіянин
Орджонікідзе Г.	грузин	Мікоян А.	вірменин
Петровский Г.	росіянин	Рахімбаєв А.	татарин
Радек К.	німець	Пятаков Г.	росіянин
Раковський Х.	болгарин	Сафаров Г.	?
Рудзутак Я.	лотиш	Смілга І.	лотиш
Риков А.	росіянин	Сулімов Д.	башкир
Сапронов Т.	росіянин	Шмідт В.	німець-?
Смірнов А.	росіянин		
Скольніков Г.	єврей		
Сталін І.	грузин		
Томський М.	росіянин		
Троцький Л.	єврей		
Фрунзе М.	росіянин		
Чубар В.	українець		
Ярославський Є.	єврей		

14. П. Г. Григоренко вважає, що після революції "національну нерівність було ліквідовано" і заступлено загальним рівним безправ'ям рабів. Не цілком ясно, яку нерівність Григоренко має на увазі. Юридично росіяни в царській Росії не мали законодавчих переваг перед іншими народами і не мали можливості обирати своє власне керівництво. Дещо більшими муніципальними свободами користувалися фіни та поляки. Фактична нерівність, що існувала (в культурі, релігії, уряді) не була усунена.

15. Національність зазначено орієнтовно.

Після громадянської війни, під час розширення партійної плятформи (ленінський призов, подвоєння членів ЦК тощо) генерацію професійних революціонерів у найвищому партійному керівництві поступово заступлено генерацією енергійних кар'єристів, що висунулися в перебігу Сталінової селекції. Цих функціонерів і далі вибирали не за національною ознакою, однак, проблеми централізованого керівництва величезною країною висунули перед Сталіном konieczність продовжувати політику русифікації: насильницького насаджування російської мови, історичних та політичних традицій.

Показовим списком цих Сталінових висуванців є передвоєнний ЦК (список 6). Майже 70% його складу — росіяни. Друге місце в керівництві й далі посідають євреї (10%, утричі більше, ніж їхня доля в населенні країни, але вдвічі менше, ніж в останньому Леніновому ЦК). Ця партійна верхівка, вкомплектована за допомогою спеціальної селекції з перевіркою на особисту відданість Йосипові Віссаріоновичу, надавалася до здійснення будь-якої національної політики. Тому, коли під час війни і негайно після неї Сталін усвідомив себе проводирем Російської імперії, продовжувачем справи Івана IV, його помічники охоче розгорнули кампанію боротьби проти космополітизму, відстоювання "пріоритету" російської науки та культури, заслання і утискання малих народів, знищення єврейської культури тощо. На цій шовіністичній хвилі посувалася до влади нова група діячів, при селекції якої національність була однією з головних контрольних вимог. Це призвело до того, що після смерті Сталіна найвища верхівка влади була ще значною мірою багатонаціональна, бо до неї входили старі функціонери, але їхні підлеглі вже були расово цілком "повноцінні" (список 7). Знищення Берії та Багірова і відхід до тіні Мікояна та Кагановича вивершили процес русифікації партійного керівництва. Від цього часу "російську історію" починають робити російськими або, принаймні, слов'янськими руками.

Список 6

Склад ЦК ВКП(б), обраний на XVIII з'їзді (березень 1939 р.)¹⁶

Андрєєв А. А.	росіянин	Берія Л. П.	грузин
Андріянов В. М.	росіянин	Борков Г. А.	росіянин
Анцеловіч Н. М.	єврей	Будьонний С. М.	росіянин
Багіров М. Д.	азербайджанець	Булганін Н. А.	росіянин
Бадаєв А. Є.	росіянин	Бурмістрєнко М. А.	українець
Бенедіктів І. А.	росіянин	Ванніков Б. Л.	росіянин

16. Національність зазначено орієнтовно.

Вахрушев В. В.	росіянин	Меркулов Ф. А.	росіянин
Вознесенській Н. А.	росіянин	Мехліс Л. З.	еврей
Ворошилов К. Є.	росіянин	Мікоян А. І.	вірменин
Вишинській А. Я.	поляк	Мітін М. Б.	росіянин
Двінській Б. А.	?	Міхайлов Н. А.	росіянин
Донскої В. А.	?	Молотов В. М.	росіянин
Єфремов А. І.	росіянин	Нікітін В. Д.	росіянин
Жданов А. А.	росіянин	Ніколаєв К. І.	росіянин
Задіонченко С. Б.	росіянин-?	Пеґов Н. М.	росіянин
Захаров С. Є.	росіянин	Первухін М. Г.	росіянин
Зверев А. Г.	росіянин	Пономаренко П. К.	українець-?
Землячка Р. С.	еврейка	Поскрьобишев А. Н.	росіянин
Кагановіч Л. М.	еврей	Поспелов П. Н.	росіянин
Кагановіч М. М.	еврей	Потьомкін В. П.	росіянин
Калінін М. І.	росіянин	Рогов І. В.	росіянин
Корнієць Л. Р.	українець	Седін І. К.	росіянин
Коротченко Д. С.	українець-?	Скворцов Н. А.	росіянин
Косигін А. Н.	росіянин	Сталін Й. В.	грузин
Кузнєцов А. А.	росіянин	Тевосян І. Ф.	вірменин
Кузнєцов Н. Г.	росіянин	Тимошенко С. К.	українець
Кулік Г. І.	росіянин	Фадєєв А. А.	росіянин
Літвінов М. М.	еврей	Хрущов Н. С.	росіянин
Ліхачов І. А.	росіянин	Шахурін А. І.	?
Лозовський С. А.	?	Швернік Н. М.	росіянин
Любавін П. М.	росіянин	Шкірятов М. Ф.	росіянин
Маленков Г. М.	росіянин	Штерн Г. М.	німець
Малишев В. А.	росіянин	Щаденко Є. А.	українець
Мануїльський Д. З.	еврей	Юсупов У.	башкир
Меркулов В. Н.	росіянин	Ярославській Є.	еврей

Н. С. Хрущов, що прийшов до влади, не мав, як здається, національних упереджень супроти українців та білорусів. Навпаки, зі свого оточення з колишньої праці на Україні він залучив до центральних органів влади поважну кількість українців. Їх опинилося досить багато в партійному апараті, серед секретарів обкомів, військових та міністрів.

Після усунення Хрущова позиції українців та білорусів у керівництві протягом деякого часу зміцнювалися, що частково, як здається, пов'язане з тим, що одним з головних героїв антихрущовської змови був українець Шелест. 1970 року з 11 членів Політбюра троє були українцями і один — білорусом. Навіть серед других секретарів союзних республік, яким довірено нагляд за діяльністю національних партійних кадрів, було багато українських прізвищ (список 4). Особливе довір'я, виглядає, висловлювалося в тому, що другі секретарі на Україні та в Білорусі були українець та білорус.

Список 7

Керівництво СРСР, зформоване 5-15 березня 1953 року¹⁷

Президія ЦК

Маленков Г. М.	росіянин	Булганін Н. А.	росіянин
Берія Л. П.	грузин	Кагановіч Л. М.	єврей
Молотов В. М.	росіянин	Мікоян А. І.	вірменин
Ворошилов К. Є.	росіянин	Сабуров М. З.	росіянин
Хрущов Н. С.	росіянин	Первухін М. Г.	росіянин

Кандидати до Президії ЦК

Швернік Н. М.	росіянин	Мельніков Л. Г.	росіянин
Пономаренко П. К.	українець	Багіров М. Д.	азербайджанець

Міністри (крім тих, які є членами Президії)

Козлов А. І.	росіянин	Засядько А. Ф.	українець
Косигін А. Н.	росіянин	Тевосян І. Ф.	вірменин
Байбаков Н. К.	росіянин	Малишев В. А.	росіянин
Тіхоміров С. М.	росіянин	Юдін П. А.	росіянин-?
Устінов Д. Ф.	росіянин	Дигаї Н. А.	росіянин-?
Орлов Г. М.	росіянин	Псурцев Н. Д.	росіянин
Бещев Б. П.	росіянин	Зверев А. Г.	росіянин
Шашков З. А.	росіянин	Горшенін К. П.	росіянин
Третьяков А. Ф.	росіянин	Косяченко Г. П.	українець
Меркулов В. Н.	росіянин	Соколов К. М.	росіянин

Одначе, зростання націоналістичних тенденцій серед молодшої генерації російських керівників, а також піднесення національних рухів окраїн, яке захопило поступово українську інтелігенцію і почерез неї також певні партійні кола на Україні, зламали цей спільнослов'янський альянс, що було склався.¹⁸ Усунення Шелеста супроводжувалося критикою його націоналістичних ухилів. Після його відходу Україна втратила і друге місце в Політбюрі (яке було надано їй як найбільшій республіці при поширенні складу Політбюра). Україна позбулася також привілею мати національного другого секретаря. Ця республіка тепер, як і всі інші, перебуває під російським наглядом. Усунення Полянського та Підгорного, що сталося, одначе, не з національних причин, та смерть Гречка поклали край українському "засиллю" в партійному керівництві, і врешті запанувала достатня національна "чистота" партійної еліти.

17. Національність зазначено орієнтовно.

18. "Альянс", як було вказано, був уявний, і 1970 року всі секретарі ЦК були росіяни.

Таким чином, обидва аргументи П. Г. Григоренка — про брак у країні російської культури та про неросійський склад керівної еліти — виглядають цілковито хибними.

Тож що з цього випливає? Якщо в країні справді існує російська культура, насаджують російську мову, якщо вожді один в один росіяни і провадять досить традиційну для Росії зовнішню політику розширення держави і гноблення сусідів, якщо нинішня держава є з багатьох оглядів прямою спадкоємницею Російської імперії, то чи означає все це, що російський народ мусить підтримувати свою державу, допомагати керівній номенклатурі утискати інші народи, покірливо зносити будь-які труднощі? Ясна річ, не означає. Як і за старих часів, коли експансія Івана, Петра, Єкатерини, Ніколая призводили водночас до поневолювання і сусідів, і російського народу, так і сьогодні, коли десантники в Празі і Кабулі завдають водночас важкого морального і економічного удару по мешканцях Москви або Хабаровська, російські люди мають боротися насамперед не проти сусідів, а проти свого агресивного національного уряду. І в цій боротьбі — тут Петро Григорович Григоренко має цілковиту рацію — народи імперії є його найкращими друзями й союзниками.

СПОГАДИ

Зустрічі з отцем Олександром Хірою

Юхим Вольф

1. У камері 18

1 березня 1949 року мене заарештували за участь в єврейській молодіжній організації "Ейнікайт" ("Єдність"). Кілька днів я відсидів у крихітній одиночній камері — так званому "боксі" — слідчої в'язниці Міністерства державної безпеки УРСР (горезвісна адреса, широко відома не лише в Києві: Київ, вул. Короленка, 33, а пізніше, коли відновили стару назву цієї вулиці, — Володимирська, 33). Потім мене кинули до камери число 18.

Там я застав двох людей з поживкими обличчями — бородача і безбородого. Вони про щось стиха балакали, і мені здалося, що вони вживають мову їдиш. Я звернувся до них цією мовою, але виявилось, що вони говорили по-німецьки. Безбородий був фон Клок, що походив з Прибалтики, а під час війни служив полковим перекладачем у німецькій армії. Його заарештували в таборі для німецьких військовополонених за те, що він нібито завербовував російських військовополонених до служби на німців. Бородач був Олександр Хіра, український греко-католицький священник з Ужгороду. Він погано знав російську мову, тому в розмовах з ним я послуговувався українською. У розмовах з фон Клоком я вживав російської мови, а Хіра говорив з ним по-німецьки. У спільних розмовах ми всі троє вживали німецької мови.

Хіра розповів, що після того, як не стало єпископа (не пам'ятаю точно, 1947 або 1948 року), він почав виконувати обов'язки єпископа в Закарпатській єпархії. За деякий час його викликали до МДБ і запропонували повернути всю єпархію на православ'я. Хіра беззастережно відмовився. "Я народився греко-католиком, все життя проповідував греко-католицтво, греко-като-

Юхим Вольф народився 1932 року на Україні. Під час війни перебував у гетто на окупованій румунами території. 1949 року був засуджений до 5 років ув'язнення за сіоністську діяльність. У в'язницях та по таборах зустрічався з багатьма українськими в'язнями. В ув'язненні від важкої праці і поганого харчування майже втратив зір. Кілька років тому виїхав до Ізраїлю. Видав збірку віршів трьома мовами — українською, російською та їдиш. Нині живе в Єрусалимі, працює в школі.

ликом і помру”, — твердив Хіра на всі умовляння. Аргументація офіцера МДБ була парадоксальна, якщо врахувати, що виходила з вуст атеїста: “Поляки накинули українцям церковну унію, щоб занепастити православну церкву і спольонізувати український народ. Відтоді, як український народ возз’єднано, уніятській церкві не залишилося місця під сонцем, і хоч би що казав священик Хіра, історична справедливість переможе і весь український народ буде православний”.

Хіра вів своє: “Нема жадної статистики в справі переходу православних українців у греко-католицизм 350 років тому. Ніхто не знає, скільки вірних перейшло з власної волі, а скільки з примусу. Були також численні випадки переходу греко-католиків до православ’я під страхом смерті. У цьому відзначилися, зокрема, козаки. А ось тепер і ви намагаєтеся робити те саме. Але в цій брудній справі я вам не помічник і піду у відставку”.

“Не підеш, а будеш діяти так, як ми скажемо, тобто, в інтересах українського народу! Завтра виголосиш проповідь на користь переходу єпархії в православ’я. Якщо ні, то судитимемо тебе за саботаж і наклеп на політику радянської влади: народ всією душею бажає повернутися до віри батьків, а ти цьому заважаєш та ще брешеш, що повернення до православ’я нібито не відбувається добровільно”.

Хіра пішов додому. Наступного дня він попросився зі своїми парафіянами. Проповіді, якої від нього вимагали, він не виголосив. За кілька днів його та всіх керівників єпархії заарештували і звинуватили в саботажі. Майже всіх засудили на 25 років ув’язнення. Слідство й суд відбувалися у Львові, а тепер їх усіх чомусь привезли до Києва, до міністерства.

За деякий час фон Клока забрали, а замість нього привели Ентріха, заарештованого в таборі німецьких полонених за те, що шість років тому він брав участь у діях проти югославських партизанів. Слідчим у справі Ентріха, як і фон Клока, був старший лейтенант Тюлькін. Йому, виглядало, були віддані справи всіх німецьких полонених.

Якось Ентріха привели з допиту дуже схвильованого. Він кинувся до мене: “Herr Tulkin hat mich «Turak» benannt. Was bedeutet es?” — “Dummkopf”, — відповів я.* Ентріх підскочив від люті: “Яким правом цей нікчемний лейтенантик ображає мене, капітана!” Він щосили закалатав кулаками в двері. Причвалав наглядач. З моєю допомогою Ентріх попросив його переназати

*“Пан Тюльків назвав мене «турак». Що це означає?” — “Дурень”. (Нім.)

Тюлькіну, що хоче щось терміново йому повідомити. Тюлькін негайно його викликав.

За п'ять днів Ентріх повернувся з карцеру. Він розповів, що в карцері заґратовані вікна не засклені, цементові стіни й підлога вкриті тонким шаром льоду. Цілий день стоїш голий по пояс і тремтиш від холоду. О десятій годині вечора приносять "домовину" — голий тапчан, а о п'ятій годині ранку "домовину" забирають. О десятій годині ранку дають шмат хліба і квартиру води. Це й все. Попри це все, карцер не позначився на стані здоров'я фізично міцного і звиклого до голоду й холоду Ентріха.

Одного дня я повернувся з допиту в дуже доброму настрої: мене повідомили, що мою справу передають від слідчого Берези до слідчого Горюна. Білявий Береза виявив себе людиною грубою і безграмотною, а його начальник, чорнявий капітан Горюн, здавався чемним, розумним і освіченим. Він провадив справи релігійних сект і єврейського підпілля. Хіра, що його справу також провадив Горюн, миттю розвіяв мої рожеві уявлення тихими словами: "Побережися, сину: Горюн м'яко стелить, але жорстко спати". Незабаром я переконався в правоті його слів...

Якось Хіра зник на п'ять днів. Звечора його викликали на допит, і він не повернувся ні тієї ночі, ні наступного дня. Коли він нарешті з'явився, він був без бороди, змарнілий, постарілий з вигляду на 20 років, з лицем, перекривленим від болю. Ні, його не били. Біль був від шлункової хвороби, бо в карцері йому не давали ліків, яких він звичайно вживав. Але найбільше його турбувало, що постригли бороду, яку раніше йому дозволяли мати, як свяченикові. Хіра розповів, як потрапив до карцеру.

Весь час він не міг зрозуміти, навіщо їх після засуду привезли до київської в'язниці МДБ. Горюн провадив переслідування дипломатично, було неможливо зрозуміти, до чого він веде. Допити були не тривалі і виснажливі, як в мене, а, навпаки, короткі і загадкові — одне недоречне, з погляду допитуваного, питання, і все — повертають назад до камери. Ця загадковість подій дуже мучила Хіру. Нарешті він зрозумів — Москва незадоволена з формулювання вироку і вимагає замість саботажу "пришити" зраду батьківщини. Для цього треба домогтися від звинувачуваних визнання щодо таємних зв'язків з Ватиканом. Хірі щораз показували свідчення знайомих йому людей, які присягали, що він, Хіра, приймав таємних посланців від папи. "Як уміло МДБ підробляє почерки і стиль мови цих людей!" — думав Хіра. Тоді він ще не розумів, що більшість свідчень — справжні, бо ці люди або завербовані до праці в МДБ, або свідчать під тиском, під

тортурами.

Уголос Хіра казав лише одне слово: "Неправда". Врешті Горюн склав протокол допиту на підставі свідчень інших людей і запропонував Хірі його підписати. "Не підпишу, — мовив Хіра, — це брехня". — "Ах, значить я брехун!" — проказав Горюн, натискаючи на гудзик дзвоника. Прийшов наглядач і потягнув Хіру до карцеру...

2. У камері 57

Незабаром мешканців 18 камери розігнали по інших кутах тюрми, а я потрапив спочатку до камери 53. За деякий час туди привели Олександра Хіру та Яшу Левкіпера — 19-річного єврейського парубка, який намагався перейти кордон до Румунії, щоб потім дістатися до Ізраїлю. Разом нас усіх невідомо для чого перевели до 57 камери, і туди ж кинули українського хлопця з Полтавщини Володю Комедата та німця Пельмана.

Володю п'ятнадцятирічним хлопцем німці погнали на працю до Німеччини. Його визволили англійці, а тепер його звинувачували в шпигунстві. Пельман був високий і худий, із злісним і голодним поглядом. Перед полоном він важив понад 90 кілограмів, а тепер від цього залишилося трохи більше половини. У взаєминах з іншими в'язнями Пельман був нестерпний. Я припинив розмови з ним після того, як він став глузувати з моєї німецької мови. Відмовилися від спілкування з ним також Яша та Володя. Лише Хіра мав терпіння розмовляти з Пельманом, хоча той, буди протестантом, ганив католицтво, намагаючись розлютити отця Хіру. Лише тоді я зрозумів, що таке справжня доброта і пастирське терпіння

Пельман часто і якось особливо наполегливо і гучно розповідав, що перед війною він брукував шляхи, а під час війни відповідав за опалення та каналізацію в одному з німецьких штабів, і за це, мовляв, його заарештували радянщики, коли він потрапив до табору військовополонених. Я був майже впевнений, що він завідував не опаленням, а душогубками або крематорієм... Досі здригаюся, як пригадую вираз його обличчя і голос тієї миті, коли з його серця вирвалося низьке і тужливо-злісне скиглення: "Була би земна куля сіркою, а я сірником, — підпалив би я її і радів би, радів би!.."

...Щоранку обраний нами черговий підходив до "кормушки" (так в'язничною мовою зветься спеціальна кватирка в дверях) і одержував "пайку" для всіх мешканців камери. Цього разу черговим був Пельман. Не знаю, як це йому вдалося, але він примудрився одержати "пайку" для всієї камери двічі. Негайно і блискавично, не відходячи від дверей, він проковтнув шість

порцій. Якась інша камера залишилася без "пайки". Роздавальники поскаржилися черговому в'язничного корпусу лейтенантові Хмарі. Вони були певні, що дві "пайки" одержала саме наша, 57 камера, але вони не запам'ятали, хто був черговим: для них ми всі на одне обличчя, як худоба. Нас усіх погнали на дізнання до "приймального покою" Хмари. Лейтенант кричав, погрожував, вимагав, щоб ми виказали чергового. Відповідно до непорушної в'язничної етики, ми мовчали: виказувати не можна, бо перетворишся на "суку", яку кожний в'язень має право вбити. Якби Пельман був порядною людиною, він мусив би сам себе виказати, щоб позбавити покарання всіх інших. Але й він мовчав. Вправний офіцерський крик Хмари і наше безпорадне і розпачливе мовчання створили таку атмосферу, яку важко було витримати, і мені вже здавалося, що я не витримаю і знепритомнію.

За виробленою в "органах" схемою колективного допиту, Хмара обрав того, який здавався йому найслабшим. Ним виявився Хіра. Не будиши нашим слідчим і не знаючи нас особисто, Хмара дуже помилився, бо Хіра був духовно найсильніший серед нас. Намагаючись виказати перебільшено страшні ознаки безмежного гніву, лейтенант кілька хвилин люто гримав на отця (це звичайний психологічний шок, якого вони вживали перед тим, як удавано пом'якшитися і перейти до умовляння). Далі розпочалося апелювання до сумління в'язня: "Ти священник — поборник правди і справедливості, як ти кажеш. Чи справедливо це, що ваша камера одержала дві «пайки», а інша — жадної?" — "Несправедливо", — відповів Хіра. — "Тоді скажи, хто одержував сьогодні хліб?" — "Не знаю. Я в той час молився". — "Ось як! Така є ваша єзуїтська етика: відвернутися до стіни, коли людей вбивають!" — і Хмара наказав запроторити Хіру до карцеру, а нас — назад до камери. "Сидітимеш у карцері, доки не скажеш, хто був сьогодні черговий камери!" — кинув лейтенант навздогін Хірі. Хмара повеселішав, усміхнувся нам і із задоволенням запалив цигарку. Він був дуже гордий, що довів перевагу своєї гебівської етики перед етикою священника.

У камері я підійшов до Пельмана впритул і сказав: "Задушимо тебе, якщо ти сам не зізнаєшся, що був черговим. Ми не дозволимо, щоб через тебе загинув у карцері безвинний Хіра!" Володя та Яша схвально закивали головами.

Дві години Пельман похмуро сидів у кутку під нашими загрозиливими поглядами. За дві години він постукав у двері і попросив, щоб його і мене (мене — в ролі перекладача) відвели до Хмари. Після цього Хіру випустили, а Пельмана на три дні посадили до карцеру. Хмара був так задоволений зі своєї перемоги, що призначив Пельманові порівняно м'яке покарання.

3. Поселення Ольжерас, Кемерівська область, Комишлаг

...Минуло чотири роки. Я відбував термін ув'язнення в таборі Комишлаг, у поселенні Ольжерас Кемерівської області. Одним з моїх друзів був кандидат медичних наук Левітан, що відбував свій десятий рік ув'язнення, будучи завідуючим рентгенологічного кабінету таборового медичного пункту. Якось він сказав мені нишком, що сьогодні наприкінці дня до кабінету приведуть з іншого табору групу хворих політв'язнів для медичного огляду. Якщо це мене цікавить, додав Левітан, то я зможу підійти знадвору до вікна рентгенологічного кабінету, — може, побачу знайомих.

Після праці я вартував біля вікна, доки привели в'язнів. Я відразу побачив серед них Хіру. Він змарнів, посивів, трохи згорбився. Я постукав у вікно, він побачив мене, зрадів, підбіг до шиби. Ми привіталися і він розповів, що хворіє на легені. Тут нас помітив наглядач і відігнав мене від вікна.

Це було влітку 1953 року. Далі я не зустрічався з отцем Хірою і не чув про нього. Але в моїй пам'яті він залишився одним з праведників, які тихо, скромно і не бажуючи розголосу несуть добро в цей страшний світ. Не знаю, що з ним сталося. Можливо, він дожив до масового звільнення в'язнів, яке почалося після смерті Сталіна. А можливо також, що його, як багатьох інших західніх українців, залишили в таборі до кінця величезного терміну ув'язнення, а фактично — до смерти... У кожному разі, я хотів би, щоб пам'ять про цю людину не зникла. Може, хтось на Україні прочитає і згадає добрим словом одного зі скромних і невідомих героїв, що для розповіді про нього треба більшого літературного таланту і багатших мовних фарб, ніж моя непишна мова шкільного вчителя.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

Заява ЗП УГВР і Об'єднання колишніх вояків УПА

Останнього часу в українській пресі та публікаціях на Заході з'явилися неправдиві інформації про Українську Повстанську Армію та її діячів. Це відбувається в той час, коли українські громади в різних країнах поселення відзначають сорокові роковини утворення цієї збройно-політичної формації, яка під час Другої світової війни та декілька років після її закінчення була виразником організованої революційної боротьби українського народу за державну незалежність. Відомо також, що в самому СРСР, отже і на Україні, Москва та її вислужники провадять протягом десятиріч неперервну кампанію наклепів на УПА та на інші формації організованого українського визвольного руху.

У газеті *Українські вісті* з 13 червня 1982 року з'явилася стаття Бориса Левицького "Слава і трагедія УПА". Статтю написано з приводу рецензії Ярослава Гайваса в *Шляху перемоги* з 11 квітня ц. р. на спогади отамана Тараса Бульби-Боровця *Армія без держави*. У своїй статті Б. Левицький, між іншим, пише:

Гайвас має рацію, коли звертає увагу, що помилкою є перекидати всю вину за ліквідацію УПА на Лебеда. Від весни 1943 року Лебедь був відсунений від всякої партійної та іншої "краєвої" діяльності. Це було відомим також авторові цієї рецензії. Командиром УПА та провідником ОУН став Роман Шухевич. Він був відповідальним за знищення УПА, в тому багато чесних українських патріотів.

У зв'язку з цим стверджуємо наступне:

1. Обвинувачення Романа Шухевича, головного командира УПА, "за знищення УПА, в тому багато чесних українських патріотів" є абсурдне і безпідставне. Безпідставним є також приписувати часткову вину за це М. Лебедеві, бо він не несе жадної відповідальності за згадану "ліквідацію", точніше, за роззброєння відділу отамана Тараса Боровця-Бульби. Не відповідає правді також те, що "від весни 1943 року Лебедь був відсунений від всякої партійної та іншої «краєвої» діяльності". Згідно з рішенням Проводу ОУН з 13 травня 1943 року, було створене Бюро Проводу ОУН, яке очолив Роман Шухевич. Після того М. Лебедь, дотогочасний урядуючий провідник ОУН, очолив зовнішньополітичну референтуру Проводу ОУН і керував нею аж до липня 1944 року, коли після утворення УГВР, був висланий за кордон, як її генеральний секретар зовнішніх справ.

2. Всупереч відомим історичним фактам, Б. Левицький вносить плутанину в генезу і дії українського національного підпільного та повстанського руху під час Другої світової війни.

Перші відділи під назвою "Поліська Січ" створив раннім літом 1941 року отаман Тарас Бульба-Боровець у районі Олевська на Поліссі у кількості кількесот людей для боротьби проти залишків Червоної армії. У листопаді 1941 року німці змусили отамана Бульбу розпустити цю формацію. У лютому 1942 року отаман Бульба, з частиною своїх людей, заснував нелегальну "Поліську Січ — УПА", і вона почала боротьбу проти німців і більшовицьких партизанів. З Бульбою співпрацювали окремі члени ОУН під проводом полковника Андрія Мельника, які водночас мали свої військові табори в південній Крем'янецьчині та Володимирщині. Постійно співпрацював з Бульбою Іван Міtringа, колишній діяч ОУН і видатний журналіст.

Восени 1942 року ОУН під проводом Степана Бандери почала організувати свої військові відділи на Волині і Поліссі. (Оскільки Бандера був ув'язнений у німецькому концентраційному таборі, цією ОУН керував від липня 1941 року до 13 травня 1943 року Провід, що його очолював М. Лебедь). Організацію тих відділів ініціював і провадив провід ОУН на північнозахідних землях, себто на Волині і Поліссі, у складі: Дмитро Клячківський, Ростислав Волошин та Яків Бусел. Рано навесні ті військові формації прийняли назву Української Повстанської Армії. Спираючись на розбудовану до того часу широку підпільну мережу ОУН, ця УПА стала на Волині та Поліссі вже рано влітку 1943 року вирішальною силою протинімецької боротьби та боротьби проти більшовицьких партизанів.

Наприкінці 1943 року ця УПА далеко переросла початкові межі військових відділів ОУН і стала збройною силою загальнонаціонального опору. Завдяки такому характерові УПА, її Головне Командування та Провід ОУН виступили з ініціативою утворити Українську Головну Визвольну Раду, як верховне політичне керівництво, складене з активних діячів з різних земель України, незалежно від їхньої політичної приналежності. В УПА були тоді українські патріоти різних переконань, включно з колишніми вояками Червоної армії, а в її Головному Командуванні провідну роль відігравали колишні офіцери армії Української Народної Республіки. Один з них, полковник М. Омелюсик, дає про це таке свідчення:

У другій половині 1943 року організація [УПА] зарисувалась в такій формі: ціла Волинь з промінюванням на Поділля та на Київщину підлягала одному провідникові і командирові. На той час це був Охрім — Клим Савур (полковник Клячківський, згинув в бою з червоним окупантом літом 1944 р.). Начальником штабу був

полк. УНР Гончаренко (генерал Ступницький, згинув в бою з червоним окупантом 30 липня 1944 р. разом з своїм сином Юрком, старшиною по закінченні старшинської школи УПА "Дружинників" у жовтні 1943 р.). Начальником оперативного відділу був полковник УНР (Омелюсік). Начальником розвідчого відділу був полковник УНР (Литвиненко). Місцем постійою Командування УПА була Костопільщина на Поліссі (Полк. М. Омелюсік, "УПА на Волині в 1943 році", *Літопис УПА*, т. I, 2-ге вид., книга перша, "Волинь і Полісся. Німецька окупація". Торонто, 1976, стор. 27-28).

Загострений терор німецьких окупантів, наступ більшовицьких парашутних партизанських груп на північнозахідні землі України, шкідливе для інтересів українського і польського народів залучення частини польського населення тих теренів до співпраці з німцями для побороювання УПА (після того, як українська поліція перейшла до УПА), вимагали скоординованої повстанської дії і співпраці всіх повстанських елементів та встановлення заборона проти повторення сумних наслідків індивідуальної чи групової отаманщини, яка руйнувала наші Визвольні Змагання 1917 та наступних років. З цією метою тодішнє Головне Командування УПА, очолюване Климом Савуром, прагнуло розв'язати цю проблему в порозумінні з частиною, що нею командував отаман Бульба. Коли це не вдалося, дійшло до роззброєння тієї частини. Про це пише згаданий вже полк. М. Омелюсік:

В половині 1943 р. вже була розгорнута чисельна армія та сітка [УПА], і відділ Бульби не мав вже бойової ваги. За даними розвідки штабу на серпень, його ефективні сили склалися з 180 озброєних людей, що перебували на периферії теренів, зайнятих УПА. Не входжу тут у питання і суперечки про постання і честь першенства заснування УПА. Це до теми не належить. Стверджую лише, чого свідком я був. Після невдалих переговорів про поєднання, к-р Савур дав наказ роззброїти відділ отамана Бульби, що й було виконано 18. 8. 1943 року. Після цього, цей відділ фактично вже майже не існував (там таки, стор. 38).

Треба сказати, що після роззброєння окремі вояки та старшини Відділу Бульби ввійшли до УПА. Під час роззброювання не сталося жадних випадків "братовбивства". Згадуваний Б. Левицьким співробітник отамана Бульби І. Мітринґа, загинув згодом у наслідок наскоку більшовицьких партизанів. Це стверджували і стверджують окремі співробітники отамана Бульби та І. Мітринґи, і цього не може не знати Б. Левицький, хоча він сам не брав участі в протинімецькій підпільній чи повстанській боротьбі.

Отаман Бульба намагався згодом творити Українську Народну-Револуційну Армію (УНРА), а наприкінці 1943 року він і його

співробітники вступили в переговори з німцями, але були ними заарештовані і ув'язнені в німецькому концентраційному таборі.

3. Роман Шухевич став головним командиром УПА в листопаді 1943 року. Про це пише М. Омелюсік:

В часі з'їзду представників поневолених Москвою народів в дні 21-22 листопада 1943 року завершилася централізація командування УПА в одних руках. Головну команду над всією УПА, як колишньої підсоветської України, так і західньої, перебрав ген. Тарас Чупринка. Частини, що діяли на території, що я їх вище зазначив, прийняли назву "УПА-Північ" (там таки, стор. 28).

4. Українська Повстанська Армія та її діячі, подібно до політичних, громадських та військових формацій та їхніх керівників попередніх етапів визвольної боротьби нашого народу, можуть і повинні бути об'єктом критичної оцінки. Організована визвольна боротьба українського народу під час Другої світової війни і після неї мала свої досягнення і свої невдачі. Це стосується також УПА. Але критика — це не поширювання безпідставних і фальшивих звинувачень у стилі тих, що їх висунув Б. Левицький проти Романа Шухевича, тобто людини, яка від середини 1943 року до березня 1950 року, себто впродовж більше як 6 років, керувала організованою революційно-визвольною боротьбою українського народу проти німецьких та більшовицьких загарбників, людини, яка стала однією з найвидатніших постатей найновішої історії нашої батьківщини, яка загинула в боротьбі з ворогом і яка себе не може боронити.

Липень 1982

Президія Закордонного представництва УГВР
Головна управа Об'єднання колишніх вояків УПА

РІЗНІ БУВАЮТЬ СПОМИНИ

Серед мемуарної літератури нерідко з'являються спогади, які читач ледве перегляне і відразу невдоволено мимрить: "Розвелись, письменники! Ач, пишуть! Ще один знайшовсь, писака! Ні те, ні се!" Що ж до мемуарів Йосипа Гірняка, я думаю, на них давно вже очікувано, книжку написано жваво, цікаво, зі знанням предмета, що є сам собою цікавий, на читача чекає приємність та задоволення.

Деякий час тому переповнена зала Українського Інституту Америки радісно святкувала появу *Споминів* Йосипа Гірняка.* Зацікавлення було надзвичайне. Винуватець події був зустрінутий винятково тепло. Книжки, що привезли на продаж, буквально "розхапали". А люди все підходили й просили ще й ще. Ніхто з місцевих старожилів не пригадує такого щирого й одностайного захоплення.

Я теж дістав книжку, розкрив, почав читати та не міг уже відірватися. Мені пахнуло якимсь для мене цілком новим, зовсім незаниманим, далеким театральним світом. Я був з дитинства захоплений у театр. Коли тільки траплялася нагода та відбувалася цікава вистава, біг дивитися. Але Гірняк розкриває інші сторінки театального життя. Він розгортає перед читачем сторінки українського театального минулого 50-літньої давности, яке пройшло й уже не вернеться. "Це було недавно і це було давно", — як то співається в пісні. Бо хто знає тепер про ту добу? Свідків стає все менше й менше, якщо якісь ще лишилися. Сам автор вважає, що щойно останнім часом почали в радянській Україні торкатися цієї забороненої довгий час теми.

Я розмовляв був з одним старшим представником новоприбулої еміграції з України, який добре пам'ятає українське театральне життя передвоєнної пори. "Березіль?" — Він знижує плечима в непорозумінні. "Курбас?" — Він робить здивовані очі. Одна з тих "темних" плям нашої історії, про яку ми в ліпшому випадку лише здогадуємося. Спогади Гірняка займають одне з перших, провідних місць у "виведенні" цієї плями, в заповненні великої прогалини в історії нашого театру.

Центральне місце в спогадах посідає велетенська постать Леся Курбаса, великого реформатора та новатора сучасного

* Йосип Гірняк, *Спомини*. Упорядкував Богдан Бойчук (Нью-Йорк: в-во "Сучасність", 1982), 485 стор.

українського театру, що зумів у нелюдських умовах зрушити його зі здавалось звичної для нього ролі етнографічно-побутового "лицедійства" й передати йому функції сучасної світової сцени, осучаснити його. Книжка складається з трьох частин. Курбас присутній в двох (в тому то й нещастя, що в третій він не міг бути присутній — про це "потурбувалися" партія та уряд). Докурбасівський (галицький) період своєї біографії в першій частині споминів автор насичує цікавим, багатим на деталі описом галицького життя тих часів і на цьому тлі розповідає про умови існування галицького українського акторства тієї пори. Я детально не зупиняюсь на цій частині книжки, бо, опинившись під сильним враженням життєвого та мистецького портрету мені майже незнайомого Курбаса, я дійшов тої думки, що в центрі своєї уваги автор все ж таки мав Курбаса. Тому я й вирішив цим своїм враженням поділитися з читачем. Гірняк з гіркотою згадує про звичайно низький рівень масового українського актора перед-курбасівської доби, який, маючи за собою лише народну школу, часто осягав професійности "по слуху" чи дивлячись на гру своїх старших колег — обдарованих самородків. Тому то поява високоосвіченого Курбаса не могла не зробити революції в українському театрі. Вже в силу своєї європейської освічености він не міг задовольнятися вузькими рамками побутово-етнографічних сцен. Його широке театральне видіння бачило необмежені можливості "вогнів рампи".

Це є, власне, згадка про сучасний український театр, згадка, бо наш сучасник дещо призабув його. І водночас це є данина Курбасові. Але оскільки в останнього все життя було в театрі, оскільки він ніколи не відокремлював себе від нього й усього себе віддав на вівтар його служінню, тут немає протиріччя.

Це є книжка про пошуки нового, про взаємозв'язок режисера з театром, театру з режисером і драматурга як з театром, взагалі, і з режисером, зокрема. Це є розповідь про непримиренність, про вірність правді життя, людям усіх тих, хто доносить п'єсу до глядача. Одночасно це є книжка про пристосуванство, про невірність, про жажливі, заздалегідь, тверезо скалькульовані жертви також і мистецького світу в боротьбі за чужі, антилюдські ідеали. Автор живо показує, як ці насильно нав'язувані людям ідеї ускладнюють і нерідко спотворюють загальнолюдські природні почуття вірности та дружби, як мерзенне почуття страху дедалі глибше заповзає в людські серця й перемагає достойніші почування. Людина рада була б допомогти другові та боїться за себе, примушуючи того, іншого, більше покладатися на сприятливіший збіг обставин, на провидіння Боже, ніж на активний вплив на події.

Але навіть за цих обставин людина лишається здатною до прив'язаности, лишається собою. Автор це переконливо розкри-

ває на прикладі своїх стосунків з відомим, тепер уже покійним, українським гумористом Остапом Вишнею. Їхня концтабірна взаємовиручка вражає та приголомшує, але водночас стверджує почуття віри в кращі людські якості, яких не може вбити в людині навіть нечуваний більшовицький терор. Рівночасно почуття спустошеності та відчаю огортає читача, коли автор розказує про те, як Рильський, усвідомивши, що він не може допомогти О. Вишні звільнитися з концтабору, не наразивши самого себе на небезпеку, змушений відмовитися від здавалося б такого звичайного людського почуття взаємодопомоги.

Книжка є цікава своїм детальним описом театрального життя на Галичині передреволюційної доби на тлі загальнолюдських перипетій у тій частині України, вдалою характеристикою відомих і менш відомих постатей українського театального кону, тепер повністю незаслужено забутих на Україні й послідовно замовчуваних нинішнім режимом. Можна сказати, що їх повернуто чи воскресено до життя автором. Ідеться насамперед про такі імена, як Антоніна Осиповичева, Катерина Рубчакова, Василь Юрчак та ін. Це був справжній "скарб сценічного ремесла [...], неоцінена школа для [...] [театральної молоді]. Їхні розмови про минуле [...] театру [...], про співпрацю з Марією Заньковецькою і Миколою Садовським та про акторську майстерність тих велетнів" (стор. 52-53) української сцени ніби перекинули місток у майбутнє українського театру, допомогли скласти воедино розкидані по світу цеглини будинку українського театру.

Загальнолюдське весь час переплітається в автора з мистецьким. І це цілком зрозуміло, бо йшлося про дуже активний вплив, щільне всепроникнення "збільшовиченої ери" в усі клітини життєвих подій, учасником яких був автор. Майже з самого початку революції успіх, благополуччя, саме життя українських акторів, нарівні з усіма іншими громадянами країни, повністю залежали від злої примхи долі чи пак державної влади. І це особливо підтвердилося в часи, коли комунізм пустив глибоке коріння в уламках колишньої царської імперії. Процес вкорінення комунізму вимагав певного часу. Це дало можливість якийсь час розвивати в країні певні форми літератури та мистецтва, що не зовсім укладалися в офіційні канони комуністичних перетворень, але спочатку толерувалися владою так само, як і в багатьох інших ділянках. Саме тоді творчо заблистало сузір'я мистецького колективу театру "Березіль" під надхненням керівництвом Леся Курбаса. Автор споминів, якому пощастило довгий період співпрацювати з цим творцем: нових норм у театрі, розкриває суть творчої манери мистця, подає цікаві подробиці його праці з людьми, над творами. "Ззовні привітний, безмежно чарівний, він мав якусь магічну владу над усіма, а особливо над тими, які з ним працю-

вали” (стор. 206). Читач не може не зауважити чітко індивідуалізованого підходу режисера, його уважності до людей в процесі праці до їхніх творчих можливостей у справі подання мистецької допомоги акторові, незмінної тактовності щодо інших. При чому це відбувалося без найменшого тиску, без сумнівного режисерського деспотизму.

Автор бачить в Курбасові насамперед тонкого знавця людських сердець, людської психології, внутрішніх духових потреб людини, який до того ж ще знав, як саме передати все це людині через театр. Тим більше, що він і сам був, крім того, і геніальний майстер особистого практичного перевтілення в образ, режисерські поривання якого відсунули від нас на задній план його неабиякі акторські здібності. Цікаво, що саме чітке знання Курбасом того, що й як треба доносити до глядача, допомагало режисерові відокремлювати п'єси, співзвучні епосі, від недосконалих театралізованих ”штук”, жалюгідних копіювань життя на сцені. Над останніми він додатково багато допрацьовував перед тим, як передати їх на суд глядача.

Автор вдало підмітив ще одну цікаву творчу рису мистецької вдачі Курбаса: його пошуки гармонії тіла й духу, які відбилися в його новаторських виставах періоду становлення ”Березоля” в першій половині 1920 років. Надзвичайно важливими для мистця були також пошуки гармонії загальнолюдського з тими типовими національними рисами, які наближаються до загальнолюдського, становляючи його невід'ємну складову частину. Тим то пояснюється поєднання в творчому репертуарі театру шедеврів світової класики разом з кращими зразками української драматургії. Тим же можна пояснити і беззастережне прийняття Курбасом драматургійної творчості Миколи Куліша, про що буде мова пізніше.

Не можна без зворушення читати ті рядки, що описують здійснення режисером саморобними технічними засобами ефекту реального життя, якого, як автор підмітив уже пізніше, американці досягають на своїй театральній сцені без жадних ломиголовок, просто покладаючись на солідну базу американських технічних досягнень. У зв'язку з цим просто дивуєшся діяпазонаві творчої обдарованості людини, що в поєднанні з неабиякою захоханістю в сцену й, очевидно, в людину незмінно штовхала його на відкриття нового в будь-чому, що стосується театру, аби це нове ліпше, правдивіше донесло до глядача ритм і пульс його життя, непере-кручений образ його самого.

Читача не може залишити байдужим надзвичайної сили творча співдружність між театром і драматургом, що ще раз свідчить про рідку можливість появи театральних мистців і на сцені, і в драматургійній літературі не просто творчо обдарованих. Їхнє творче обдарування було співзвучне з духом епохи, йшло в ногу з нею. Хоч невиключене, що це й справжня творча обдарованість. Можна

тільки позаздрити драматургові, творчою вдачею якого була можливість знайти свій власний театр, який відповідав би власним творчим нахилам. Микола Куліш відшукав свій театр. Ним став "Березіль". Але й творчий колектив "Березоля" дістав саме свого драматурга, саме того, хто був йому конче потрібен для розкриття творчої індивідуальності акторів театру. І якраз завдяки Кулішеві та його п'єсам заблистали в яскравому світлі з неабиякою силою таланти провідних мистців сцени "Березоля", в тому числі й самого автора. Сам факт, що Курбас не вважав за потрібне щось додавати чи віднімати в тексті від авторського трактування п'єс драматурга, від творчого задуму автора, був по-справжньому знаменним.

Але правдиве зображення тогочасних подій, висування проблем, які були невід'ємно пов'язані з тими подіями і за умов цього режиму не могли не стати контроверсійними, не могли пройти повз невсипуще око партії та різних пристосованців, які їй вірно прислужували. Бо життя, зображуване Кулішем, в своєму описі подій вірно схоплювало згубність шляху, "накресленого партією", згубність для народу, для людини, і, в той же час, його безвихіддя. І це не могло минути увагу партії. Герої Кулішевих творів, що самим фактом свого існування, своєю індивідуальністю вказували на хибність партійного світогляду, не могли жити. Особливістю Кулішевих героїв було те, що вони були типовими представниками народних мас, були уособленням народної України, жили її турботами. Автор так прямо й вказує на національний характер творчості Куліша як на найважливіший елемент його літературного обдарування. Цього в своїй суті антинародна влада, попри всі свої гучномовні заяви про протилежне, не могла простити драматургові. Письменник, що створював подібних героїв, не мав права на творче життя, а в розумінні партії "гуманістів"-ленінців — і на фізичне існування. Режисер, який створив подібний театр, виховав акторів, які здатні були перевтілюватися на сцені в реалістичні образи представників народних мас, доносити до читача чітку реальність образів Мина Мазайла, Малахія Стаканчика, Мусія Колистки, Гуски, Кощавки та інших героїв Куліша, не міг мати майбутнього ані професійно, ані фізично. Так само, як і його актори.

І почалося "перевиховування" цілого театрального світу України, в першу чергу, мистців, пов'язаних з "Березолем", та його творчими надхненниками Курбасом і Кулішем, в умовах, що вели до фізичного знищення театральних мистців. Автор подає жахливі картини нестерпних умов "творчої праці", що передували арештам кращих представників творчої інтелігенції України тих часів, які "ідеологічно ухилилися" від лінії партії. Він переконливо характеризує всепроникливість партконтролю над людським життям на прикладі атмосфери, що панувала тоді в театральному

мистецтві. Запамятовується агент НКВД на авторовій каналі в його театральній переодягальні перед спектаклем і вся вистава *Маклени Граси*, проведена буквально під дулом пістолета. Через взаємопов'язаність театального мистецтва з літературою читач також дізнається про трагічні події в письменницькому середовищі тих часів, висвітлені з точністю очевидця, яким, власне, й був сам автор. Зокрема цінні сцени самогубства Хвильового, страдництво О. Вишні, точні зарисовки П. Тичини, М. Рильського, Ю. Яновського, О. Довженка та інших. Автор описує систему доносів та наклепів, що жахливіше — самонаклепів у псевдотерористичній діяльності, яку самі заарештовані нерідко змушені були возводити на себе, щоб уникнути страшних тортур під час допитів. Він зображує жахливі умови "перевиховання" в винищувальних концтаборах, в наслідку яких гинуть кращі творчі сили українського мистецького життя, серед них і Курбас з Кулішем. Тим не менш багато з вихованців Курбаса, з тих, що вціліли під час чисток та війни, з успіхом творили пізніше в театрах найрізномірніших жанрів. І в цьому сенсі спостережливість О. Мандельштама про різнопланову творчу палітру "Березоля", який "в найкоротший час [старався] дати зразки найрізноманітніших жанрів, намітити всі можливості, закріпити всі [театральні] форми" (стор. 225), виявилася пророчою. І справді, драма, фарс, комедія, патетична трагедія, елементи циркового мистецтва, оперета — все це широкими мазками незмінно вкладалося в творчу палітру репертуару театру. Це й історична хроніка *Жакерія*, і драма з сучасного життя *Комуна в степах*, і легка комедія-ревю *Шпана*, і гострий сатиричний гротеск *Золоте червево*, і оперетка *Мікадо*, і багато-багато інших.

Автор подає живі конкретні індивідуалізовані портрети акторів—"березільців" зовсім під іншим, незвичним для глядача кутом бачення. Нормально український (і неукраїнський) радянський глядач бачить лише те, що йому офіційно дозволено бачити: він бачить сцену, актора, перевтіленого в образ в рамках, формально дозволених партією. А якщо й дізнається випадково чи не випадково про деякі неофіційні подробиці життя та деталі характеру улюбленого актора, то вони переважно задалегідь будуть препаровані і офіційними органами пропаганди, й обережною поведінкою самого актора. Такими іншими, життєво правдивішими постають перед читачем і "актор одного героя", офіційний "патріярх" українського радянського театру Гнат Юра, і видатний майстер перевтілення не тільки на сцені, але й у житті, майстер українського радянського "богемного" способу життя Амвросій Бучма, талановитий мистець на сцені та не менш "талановитий пловець за течією" в житті Мар'ян Крушельницький та багато інших. Але надзвичайно правдиве обличчя нового радянського актора, на мою думку, вірно схоплене автором в образі однієї з провідних

зірок української радянської сцени Наталі Михайлівни Ужвій... з томиком Сталіна під пахвою. Думаю, що останнє вже є справжнім символом того "нового", що принесла нова влада в мистецтво, на сцену. І за це об'ємне висвітлення "досягнень" українського радянського театру читач не може не бути вдячним авторові.

Безумовно, що книжка авторові вдалася. Звичайно, можна сперечатися про мовні недоліки книжки, про можливості її редагування. Але серйозні помилки, зроблені при посиланні на інших авторів та їхні твори, як і фактажеві хиби, прикро вражають. Так, якщо читач відкріє стор. 356, він прочитає, ніби Хвильовий перед смертю... "скандував Некрасового вірша...

Крестьянин [Крестьянин] торжествует,
На дровнях обновляет путь.
Его лошадка, снег почуя,
Несется прытью [Плетется рысью] как небудь [как-нибудь]*.

Для порівняння згадаймо, що Григорій Костюк в своїй передмові до другого тому творів Хвильового, надрукованих видавництвом "Смолооскип" в 1978 році, наводить уривок зі спогадів Аркадія Любченка, який писав: " — Весна! Крестьянин торжествует, — з гіркою іронією перефразував Хвильовий рядок із Пушкінського вірша" (стор. 93). В тому то й є справа, що пам'ять не зрадила Любченкові, вірш належав таки Пушкінові, є уривком з його *Евгения Онегина*. А на стор. 171 Гірнякових *Споминів* Волтера Скотта, відомого шотландського романіста минулого сторіччя, несподівано зараховано в американські письменники, поруч з Марком Твенном. Подібних прикладів можна б навести й більше.

В цілому ж книжка є великим досягненням. Але вона б ще більше виграла, а разом з нею й читач, якби можна було б обійтися без подібних казусів.

Спомини є також посмертною даниною Кулішеві, найостаннішою спізненою шанною Курбасові, численним мистцям "Березоля", та й не тільки "Березоля". В цьому неабияка заслуга автора та впорядників книжки. А якщо до цього додати велику кількість влучених до книжки оригінальних і надзвичайно цікавих фотографій (що, між іншим, просто чудом збереглися) людей, які так давно, не за власним бажанням, відійшли від нас, а тепер нібито повернулися до життя, до людей, тоді з певністю можна сказати, що *Спомини* повинні знайти поважне місце в українській мемуаристиці (як і велику кількість читачів, які вже давно чекали на появу такої книжки і не розчаруються в ній).

О. Ж.

* В дужках вказано варіант, як то було в Пушкіна (див. А. С. Пушкін, *Евгений Онегин, Роман в стихах* (Москва: Государственное Издательство Художественной Литературы, 1954), стор. 121, Гл. 5).

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Емма Андієвська*: З циклу «Каварня».
- 8 *Михайло Туровський*: Втеча з однієї шостої.
- 15 *Василь Гришко*: Гоголівське у Хвильового.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 46 *Мирослав Прокоп*: Про перспективи правозахисного руху.
54. Анкета журналу «Альтернатива».
- 85 Інтерв'ю з членами редакції альманаху «Варіанти».
- 95 *Ісак Гейбер*: Патріотизм у радянській інтерпретації.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 107 *Роман Ільницький*: Про єдність і роз'єднання (Думки з приводу статті Богдана Цимбалістого).
- 131 *Богдан Цимбалістий*: Чи лише брак провідної верстви? (Відповідь Романові Ільницькому).
- 143 *Максудов*: СРСР чи Росія?

СПОГАДИ

- 159 *Юхим Вольф*: Зустрічі з отцем Олександром Хірою.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 165 Заява ЗП УГВР і Об'єднання колишніх вояків УПА.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 169 *О. Ж.*: Різні бувають спомини.

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasyluk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows.
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Ilnytkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** Nina Ilnytkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschnikon
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1982 рік

одно число: річно:

Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуела	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швейцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для вилат: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: *Deutsche Bank A. G.*
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto *PSchA München*
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Дейвід Ігнатов

ЗДИВОВАНИЙ ГІСТЬ

Нью-Йорк, 1982, 93 стор. Обкладинка та малюнки Юрія Соловія.

Поезії. Переклад з англійської. Упорядкував Богдан Бойчук. До збірки ввійшли 52 поезії різного періоду творчості поета в перекладі Богдана Бойчука, Віри Вовк, Олега Зуєвського, Віталія Кейса та Ігоря Костецького.

Дейвід Ігнатов — відомий американський поет. Друкується з 1948 року.

Ціна: 5 ам. дол.

НОВЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

РОБІТНИЧІ СТРАЙКИ В ПОЛЬЩІ 1980

Мюнхен, 1981, 193 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського.

До збірки увійшли документи, які розповідають історію виникнення і діяльність вільної профспілки польських робітників «Солідарність». Збірка включає тексти заяв Комітету оборони робітників (КОР), Хартію робітничих прав, тексти документів про утворення і легалізацію вільних профспілок, зокрема домовлення Міжзаводських страйкових комітетів з урядовими комісіями, документи про перебіг страйків на різних заводах і в містах Польщі, а також тексти заяв солідарності з «Солідарністю» польських письменників, студентів, учених, представників Католицької Церкви. Вміщено також уривки зі статей та есеїв Яцяка Куроня, Адама Міхніка та Лешка Мочульського. Збірка ілюстрована фотодокументами.

Вибір документів, передмова та висновки Мирослава Прокопа.

Ціна: 7 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

**Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany**

У США і Канаді:

**Nina Inytskyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA**